

નિવેદન

આપણી દેશી ભાષાના સાહિત્યની અભિવૃદ્ધિ કરવાના સદુદ્દેશથી, પતિતપાવન કૈં શ્રીમન્ત સરકાર મહારાજ સાહેબ શ્રી સયાજીરાવ ગાયકવાડ ત્રીજા, સેનાપ્રાસંગેલ સમશેરજીહાદુર, જી. સી. એસ. આઈ., જી. સી. આઈ. ઈ., એલએલ. ડી., એઓશ્રીની આજ્ઞાનુસાર, કૈં શ્રીમન્ત માતૃશ્રી મહારાણી જામનાબાઈ સાહેબની પુણ્યસ્મૃતિ તરીકે એક અન્ધ-માળા પ્રસિદ્ધ કરવાનું કરાવ્યું છે.

તદનુસાર, આ 'ભારતના સમાજમાં વિધવાનું સ્થાન' એ નામનું પુસ્તક શ્રીમતી વત્સલા મહેતા પાસે તૈયાર કરાવવામાં આવેલું તેને 'મહારાજ સયાજીરાવ વિશ્વવિદ્યાલય, વડોદરા' તરફથી ડૉ. શ્રી માતૃશ્રી જામનાબાઈ સ્મારક અન્ધમાળા 'માં એઆ પુષ્પરૂપે આથી પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવે છે.

સો. ધૂ. પારેખ
સંશોધન અધિકારી,
પ્રાચ્યવિદ્યા મંદિર,
વડોદરા
તા. ૧૩-૮-૧૯૬૪

અતુરવાઈ શં. પટેલ
હપકુલપતિ,
મ. સ. વિશ્વવિદ્યાલય,
વડોદરા

ઉપોદ્ધાત

સામાજિક તેમ જ કાયદાની દૃષ્ટિએ ભારતના સમાજમાં વિધવા એક વિશિષ્ટ સ્થાન ભોગવે છે. હિન્દુ સ્ત્રી વિધે ધણું લખવામાં આવ્યું છે પણ હિન્દુ વિધવા વિધે ધણું આણું. આ વિષય એટલો તો બહોળો છે કે સમસ્ત ભારતના સમાજને છાવરી લેવાનો મેં પ્રયત્ન નથી કર્યો, માત્ર પાર્શ્વભૂમિકા તરીકે જ સમસ્ત ભારતની વિધવા વિધે માહિતી ભેગી કરી છે. અર્વાચીન સમાજમાં વિધવાની સ્થિતિ વિષેનો અભ્યાસ માત્ર ગુજરાત પૂરતો જ ગણ્યો છે વૈદિકકાળ, સ્મૃતિકાળ, સરોનો કાળ, બૌદ્ધકાળ અને મધ્યયુગમાંથી વિધવા વિધે તાગવીને પછી મેં અર્વાચીન કાળમાં ગુજરાત પૂરતું જ મારું સરોધનકાર્ય મર્યાદિત રાખ્યું છે. સતીની પ્રથાના અભ્યાસનો આમાં સમાવેશ થાય છે.

આપણા જેવા પિતૃપ્રધાન સમાજમાં વિધવાની સ્થિતિ બહુ ઈર્ષા આવે એની તો ન જ હોઈ શકે; કદાચિત્ત માતૃપ્રધાન સમાજમાં કે જે સમાજમાં લગ્નના બહુ કડક ધાગણો ન હોય તે સમાજમાં વધુ સારી હોઈ શકે. આજે સમાજમાં ઔણ સ્થાન ભોગવતી વ્યક્તિ-ઓમાં વિધવાઓનો વર્ગ સૌથી મોટો હતો.

આજે ભારતના સમાજનું આર્થિક તેમ જ સામાજિક બધારણ પગ્ગિવર્તન પામે છે. પરંતુ દુર્ભાગ્યે સમાજનું માનસ આ પગ્ગિવર્તન સાથે ખલેખલા મિલાવીને કદમ માકતું નથી, સામાજિક અને આર્થિક પગ્ગિવર્તનને પગ્ગિણામે સ્ત્રીકેળવણી અને સ્ત્રીની સ્વાવલંબી બનવાની આવશ્યકતા વધતી જાય છે પણ પ્રગતિનું માનસ પૂરતું પ્રગતિશીલ ન હોવાથી અને રૂઢિચુસ્ત હોવાથી કન્યાકેળવણી અને સ્ત્રીની પગ પર બીમા ગંધી શકવાની શક્તિની આવશ્યકતા સમજતું નથી અને લઈને

વિધવાને અનેક મુશ્કેલીઓ નડે છે. કેટલીક વાર આ મુશ્કેલીઓના નિવારણ તરીકે પુનર્લગ્ન એ એકમાત્ર સરળ માર્ગ હોય છે પરંતુ વિધવા ગમે તેટલી આર્થિક રીતે ભારરૂપ થઈ પડતી હોય તોપણ રૂઢિચુસ્ત સમાજ તેનું પુનર્લગ્ન ઇચ્છતો નથી. આનું કારણ શું ?

પૂર્વગ્રહ શેમાંથી બાધાય છે ? મનુષ્યના મનમાં રહેલો ભય મનુષ્યને પૂર્વગ્રહો બાધવા તરફ વાળે છે એમ જાણીતા અંગ્રેજ લેખક જે. કર્ક ફેલ્સમનું મતવ્ય છે. “ મનુષ્ય સામાજિક પરિવર્તનનો પ્રતિકાર કરે છે, કારણ કે આ પરિવર્તન તેણે પોતે નહીં કરેલાં જીવનનાં મૂલ્યાંકનોનો નાશ કરે છે. * ” સાચાં કે ખોટાં, પરંતુ આ મૂલ્યાંકનો જે માનસમાં જડ થઈ ગયેલાં હોય છે તે માનસ પણ આ મૂલ્યાંકનોનો નાશ અને પરિણામે જીવનમાં આવતું ક્રાંતિકારક પરિવર્તન જોવા ઇચ્છતું નથી. ઘણી વાર એવું પણ બને છે કે કોઈ એક પ્રકારની સામાજિક સ્થિતિએ અમુક ઊર્મિઓ અને માનસિક વલણ અને પ્રત્યાધાતો સંખ્યા હોય તો પછી તે સામાજિક સ્થિતિ સદંતર બદલાઈ જતાં પણ મનુષ્યના મનમાં તે ઊર્મિઓ અને પ્રત્યાધાતો વર્ચસ્વ ભોગવે છે. ઉદાહરણ તરીકે, ભારતમાં પહેલાં જ્યારે આર્યો આવ્યા ત્યારે એમને શત્રુનો સામનો કરવા પુરુષો-પુત્રોની આવશ્યકતા હતી. તે ઉપરાંત ખેતી કરવા તેમ જ માતાપિતાને શત્રુ સામે રક્ષણ આપવા અને શિકાર કરવા પુત્રની ખૂબ જરૂર રહેતી. આથી પુત્રજન્મને આર્યો પુષ્કળ મહત્ત્વ આપતા. આજે શત્રુનો સામનો કરવાની આવશ્યકતા રહેતી નથી તેમ જ શિકાર કરીને માતાપિતાને ખોરાક આપવાની જરૂર નથી રહી. કન્યા શિક્ષિત હોય તો તે પુત્ર જેટલો જ માતાપિતાનો નિર્વાહ કરી શકે છે. તેમ છતાં આજે પુત્રજન્મનો હર્ષ સમાજમાં પુત્રીજન્મ કરતાં અનેક ગણો વધારે છે.

ઘણા સામાજિક રિવાજો ધર્મમાં એવા લગી ગયા છે કે આ કારણે

* જે. કર્ક ફેલ્સમ, “ ફેમિલી એન્ડ કેમોક્રેટિક સોસાયટી ”, પૃ. ૨૪૮.

જ તેનું મહત્ત્વ વધી ગયું છે વિધવાવિવાહ પર પ્રતિબંધ જેવી પ્રથાઓ ઘૈર્ષિક અન્તર્યમે સમયે ધર્મમાં ભળી ગઈ અને હવે તેને સામાજિક કરતા ધાર્મિક સ્વરૂપ અપાતા તેમાં પરિવર્તન વધુ મુશ્કેલ બન્યું છે

હજી આજે પણ આપણે ત્યાં સ્ત્રી અને પુરુષ માટે બેવડું નૈતિક ધોરણ અસ્તિત્વમાં છે—એટલે કે જાતીય જીવનમાં શિથિલતા પુરુષ માટે ક્ષમ્ય છે જ્યારે સ્ત્રી માટે અક્ષમ્ય છે નીતિની વ્યાખ્યા પુરુષ અને સ્ત્રી માટે હજી પણ જુદી જુદી છે. આજે સમાજ ઉચ્ચ યાત્રિની વિધવાના પુનર્જન્ન પ્રત્યે કાર્ષિક અશી ઘૃણાથી જુએ છે કાગળ કે સમાજમાં એક એવો ખ્યાલ દૃઢ થઈ ગયો છે કે સ્ત્રી એક જ પુરુષ માટે સર્જાયેલી છે. પરિવર્તન પામેલા બાહ્ય ભૌતિક સંયોગો સામે સૌથી પ્રબળ વિરોધ છે મનુષ્યના માનસની ભિન્નિઓ અને આત્મિક પ્રત્યાઘાતોનો આનું કાગળ એ હોઈ શકે કે મનુષ્યનું જીવન નિયમો અને ધારાઓના કડક પાલન પર નથી ચાલતું પરંતુ પ્રથાઓ, પ્રણાલિકાઓ અને સંપર્કમાં આવતા અન્ય મનુષ્યના આપણે વિશે આકવામાં આવતા મૂલ્યાકનો પર ચાલે છે

* વેસ્ટરમાર્ક કહે છે, “કોઈ પણ સંસ્કૃતિનું માપ તે સંસ્કૃતિ અને તે સમાજમાં સ્ત્રી શું સ્થાન ભોગવે છે તે પરથી નીકળે છે” ભાગ્યની સંસ્કૃતિ, ને સમાજનું માપ કાઢતું હોય તો તેમાં સ્ત્રી અને વિરોધે કરીને વિધવા શું સ્થાન ભોગવે છે તે પરથી કાઢી શકાય

આ પુસ્તકમાં મને સીધી યા આડકતરી રીતે સહાય કરનાર સર્વેનો અહીં આભાર માનું છું

નેશનલ રિયોન કોર્પોરેશન,

મોહેને-પ્લયાણુ

તા ૮-૪-૧૯૬૪

વત્સલા મહેતા

અનુક્રમણિકા

અનુક્રમ અંક	વિષય	પૃષ્ઠ
૧	વૈદિક કાળમાં કન્યા, પત્ની અને વિધવા ...	૧-૪
૨	મહાકાવ્યો અને ગૃહ્યસૂત્રોમાં અને જૌદ સમયમાં વિધવા ...	૫-૧૧
૩	સ્મૃતિકાળ ...	૧૨-૨૬
૪	સતીની પ્રથા અને જે મહાન સુધારકો ...	૨૭-૩૮
૫	ગુજરાતી સાહિત્યમાં વિધવા ...	૩૯-૬૪
૬	દોઢસો વર્ષ પૂરના ગુજરાતના વિધવાવિવાહના રીતરિવાજો ...	૬૫-૮૯
૭	ગઈ સદીની શરૂઆતમાં ગુજરાતમાં વિધવાની સ્થિતિ સુધારવાની શરૂ થયેલી ચળવળ ...	૯૦-૧૧૭
૮	સમકાલીન સમાજમાં વિધવાની સ્થિતિ ...	૧૧૮-૧૫૬
	શુદ્ધિપત્ર ...	૧૫૭-૧૫૮

વૈદિક કાળમાં કન્યા, પત્ની અને વિધવા

વૈદિક કાળની કન્યા, પત્ની અને વિધવાની સામાજિક સ્થિતિ વિશે જાણવું હોય તો પુરાણકાળની આરસીમાં એનું બદલાતું પ્રતિબિંબ જોવું જોઈએ. ભારતની પ્રાચીન સંસ્કૃતિમાં તો વેદકાળની સંસ્કૃતિ કરતાં પણ વધુ પ્રાચીન છે. પરંતુ દુર્ભાગ્યે આપણી પાસે વેદના સમય પૂર્વેના સમય વિશે કાંઈપણ માહિતી નથી.

વેદનો સમય એટલે આજથી ૭થી સાત હજાર વર્ષ પૂર્વેનો સમય. પરંતુ ઘણા વિદ્વાનોના અભિપ્રાય પ્રમાણે વેદો ઈ. સ. પૂર્વે ૨૫૦૦-૧૫૦૦ના સમયમાં લખાયા હતા.

આપણા વેદો ચાર છે: (૧) ઋગ્વેદ, (૨) અથર્વવેદ, (૩) યજુર્વેદ (૪) સામવેદ. પરંતુ સ્ત્રીની સામાજિક સ્થિતિ જાણવા માટે ઋગ્વેદ અને અથર્વવેદ જ આપણને ઉપયોગી થઈ પડે છે.

વેદકાળની સ્ત્રી સ્મૃતિકાળની સ્ત્રી કરતાં વધુ ઉચ્ચ સામાજિક સ્થાન ધરાવતી હતી. ભારતની સંસ્કૃતિમાં હંમેશા ચાલતું આવ્યું છે તેમ વેદકાળનો સમાજ પિતૃપ્રધાન સમાજ હતો. આવા સમાજમાં સ્ત્રીનું સ્થાન પુરુષના સ્થાન કરતાં વધુ ઉચ્ચ તો ન જ હોઈ શકે, પરંતુ વેદના સમયમાં સ્ત્રી ઘણા અધિકારો ભોગવતી હતી જે પાછળથી સ્મૃતિઓના સમયમાં એની પાસેથી છીનવી લેવામાં આવ્યા હતા.

વેદકાળની કન્યાને ઉચ્ચ શિક્ષણ આપવામાં આવતું હતું. કન્યાઓ છૂટથી સમાજમાં હરતીફરતી અને યુવાનો સાથે સંવનન કરતી. ઘણી કન્યાઓ પિતાને ઘેર જ મોટી થતી અને પોતાની મેજે પુખ્ત વયે પતિ પસંદ કરતી. જાળલગ્નોનો તે સમયમાં રિવાજ ન હતો. કન્યાની લગ્નવય

સામાન્ય રીતે ૧૮-૨૦ વર્ષની ગણાતી સગેન કે પ્રતિલોભ લગ્નો પર પ્રતિબંધ હતો પણ અનુલોભ લગ્નો થતા પત્નીને વેદના સમયમાં “સહધર્મ્યાગિણી” કહેવામાં આવતી કાગણુ કે પતિ પાઈ પણ ધાર્મિક વિધિ પત્ની વિના આગળી શકતો નહિ પતિપત્ની બન્ને ધર્મના સ્વામી ગણાતા વૈદિક સાહિત્યમાં “દમ”નો અર્થ “ગૃહ” થાય છે દમ + પતિ = દંપતીનો અર્થ “ગૃહનો સ્વામી” થતો પણ પત્નીનું ધ્યાન કુટુંબમાં ઉચ્ચ હોઈ “ગૃહનો સ્વામી અને સ્વામિની” અર્થાત્ “યુગ્મ” થતો.

વેદમંળના આર્થને પણ પુનઃ પ્રિતો ધણો હર્ષ હતો કાગણુ કે અનાયોનો સામનો કરવા તેને પુરોની આવશ્યકતા હતી પુન પ્રિતાને ખોરાક મેળવી આપતો, જમીન ખેડીને ખેતીમાં અન્ય રીતે મદદ કરતો, હિંસક પશુઓનો સામનો કરતો, માતાપિતાને એક ઠેકાણેથી બીજે ઠેકાણે હોડીમાં લઈ જતે શત્રુ સામે તેમનું રક્ષણ કરતો અને વૃદ્ધ વસ્થામાં તેમનું પોષણ કરતો પુત્રી આમાં કાંઈ ન કરી શકતી અને તેને શત્રુના અપહરણ સામે જળવધી પડતી ને લગ્ન થતા તે માતા પિતાને ત્યજીને ચાની જવા ઉપગત ઘણીખરી જાતિઓમાં ગિનાજ પ્રમાણે પહેનમણી પણ લઈને જતી આથી પુત્રીજન્મનો હર્ષ ન હતો પુત્રીજન્મને વેદકાળમાં એટલું મહત્ત્વ આપવામાં આવતું કે ધાર્મિક વિધિમાં સ્ત્રીનો અનીગસ પુન—અન્યનકાગણુ—મનોવ્યાગ કરતો, જેથી ને પોતે પોતાના સાચા પિતા સાથેનો સંબંધ સંપૂર્ણ ગીતે તોડી નાખીને પોતાની માતાના પગિણીત પતિનો પુન જની જતો આમ લગ્નની પવિત્રતાને પણ પુત્રની માતા થવાના આદર્શ આગળ ગોણુ ગણવામાં આવતો.

વૈદિક સમયમાં સ્ત્રી અને પુરુષ બન્ને મિ કતના સહસાગીદાગ લેખાતા પણ સ્ત્રી પોતાની પહેનમણી કે સંયુક્ત મિ કત પર સંપૂર્ણ અધિકાર નહોતી લેખવતી.

વેદકાળમાં વિધવા-પુનર્લગ્ન એક સામાન્ય ગિવાજ લેખાતો. વૈદિક સાહિત્યમાં “વશપૂર્વા”નો અર્થ “જે સ્ત્રીએ ખીજો પતિ કર્યો છે તે” થતો. “તૈત્તિરિય બ્રાહ્મણમાં “દીધિષુ”—સ્ત્રીનો ખીજો પતિ—નો ઉલ્લેખ છે. કોઈક દેવાને યજ્ઞમાં દીધિષુએ અર્પેલો બલિ વધુ પ્રિય હતો. તૈત્તિરિય મહિતામાં “દૈધિપત્ય”—પુનર્લગ્ન કરેલી વિધવાનો પુન—નો ઉલ્લેખ છે. અથર્વવેદ અને તૈત્તિરિય આગ્ન્યક્રમાં વિધવાપુનર્લગ્નનો ઉલ્લેખ છે.

સગવેદના એક અતિ મહત્વના શ્લોકમાં વિધવા વિશે ઉલ્લેખ છે. પતિના શય પાસે તેની વિધવા બેસે છે. વેદકાળ પહેલાના પ્રાચીન આર્યોમાં સતીની પ્રથા હતો પણ તે વેદના સમયમાં નિર્મૂળ થઈ. તેમ છતાં તે પ્રથાના ચિહ્નરૂપે વેદકાળમાં વિધવા પતિના શય પાસે ચિતા પર બેસતી. તે સમયે તેને કહેવામાં આવતું, “હે સ્ત્રી ! તું જેની સમીપ બેઠી છે તે તો અર્ધશ્લોકમાં ગયો છે. તું જીંડ અને તાન મૃત્યુ પામેલા પતિને તજીને તારી સાથે લગ્ન કરવાની જે ઈચ્છા ધરાવે છે તેનું પાણિ-ગ્રહણ કર ” વિવેચક સાયનના કહેવા પ્રમાણે આ શ્લોક મૃત પતિનો નાનો ભાઈ બોલતો અને તે પછી તે વિધવા સ્ત્રી યુવાન હોય અને ઈચ્છતી હોય તો તે દિયર સાથે લગ્ન કરતી.

અથર્વવેદમાનો એક શ્લોક કહે છે, “હે મૃત્યુ પામેલ મનુષ્ય ! તારી પત્ની સતીની પ્રાચીન પ્રથાનું ચિહ્ન જળવવા તારી પાસે ચિતા પર બેઠી છે અને આશીર્વાદ આપ દે તે આ જગતમાં સતતિશ્રુષ્ઠ અને અપતિશ્રુષ્ઠ મેળવવાને ભાગ્યશાળી થાય (અથર્વ ૧૮, ૩, ૧) મૃત પતિ પોતાની વિધવાને પુનર્લગ્ન કરવાની છૂટ આપે એમ આ શ્લોક કહે છે. અથર્વવેદમાં “પુનર્ભૂ” “ફરી લગ્ન કરેલી સ્ત્રી”નો ઉલ્લેખ છે. અત્યારે પતિના નાના ભાઈ માટે વપરાતો “દેવર” શબ્દ “દિવર”—ખીજો વર—પરથી આવ્યો છે.

તેમ છતાં વૈધવ્યનો ભય ડગલે ને પગલે સેવવામાં આવતો. સગવેદમાં સમ સમયે કન્યાને આશીર્વાદ આપતી વખતે કહેવામાં આવતું, “ હે કન્યા! તુ તારા પતિના મૃત્યુનું કારણરૂપ ન બનીશ ” વળી સગવેદમાં મરતના વેગને “ પતિ ખોઈ ખેટેલી વિધવા ” ના ક પ સાથે સગખાવવામાં આવ્યો છે. દરેક સ્ત્રીને તે સમયે અતરેચ્છા દુ ખમાયી બચવાની હતી અને વૈદિક પ્રાર્થનાઓ તે અંગે ખોલાતી.

વિધવાની આર્થિક સ્થિતિ ખરાબ નહોતી. વેદમંજનો પિતા પોતાની મિલકત જ્યારે સગખે ભાગે પુત્રોને વહેંચી દેતો ત્યારે પોતાને અને પોતાની પત્નીને માટે બે હિસ્સા ગળી મૂકતો. પત્ની બે ભાગ્ય વશાત્ વૈધવ્ય પામતી તો તેને આ હિસ્સો ઉપયોગી થઈ પડતો. ભાઈ વિનાની બહેનને પિતાની સર્વ મિલકત મળતી નિસતાન વિધવાને પતિની મિલકત મળતી.

વેદકાળમાં નિયોગની પ્રથા પ્રચલિત હતી. પતિના મૃત્યુ પછી નિસતાન વિધવાને પુનઃપ્રાપ્તિ અર્થે નિયોગ કરવાનું કહેવામાં આવતું. આ માટે અમુક પુરુષ નીમવામાં આવતો. મૃત્યુ પછી પિંડ સાગ્રવા પુનની વરૂં પડતી જ.

આની રીતે પુનઃજન્મને અપાતા મહત્વમાયી પુરુષના સામાજિક ઉચ્ચ સ્થાન અને સ્ત્રીના ગૌણ સ્થાનના બીજ સંપાદા, જેના કડવા વૃક્ષોના ફળો સ્ત્રીને સ્મૃતિકાળમાં આપવા પડ્યા.

વેદકાળનો પુરુષ કન્યા, પત્ની તેમજ વિધવાને માનની દૃષ્ટિએ બોતો અને તેને સર્જને સ્ત્રી આર્થિક તેમજ સામાજિક અધિકારો બહેનના પ્રમાણમાં ભોગવવાને ભાગ્યશાળી થઈ હતી.

મહાકાવ્યો અને ગૃહ્યસૂત્રોમાં અને બૌદ્ધ સમયમાં વિધવા

આશરે ઈ. સ. પૂર્વે ૨૫૦૦ના સમયમાં ગ્રયવામાં આવેલા વેદો અને આશરે ઈ. સ. પૂર્વે ૭૫૦ સદીમાં લખવામાં આવેલા ગૌતમ ધર્મસૂત્ર વચ્ચે ઘણો મોટો સમય અંધકારમાં છે પરંતુ આ સમયે ગમાયણુ અને મહાભારતના જે મહાકાવ્યો ગયાયા. વેદો અને ધર્મસૂત્રો વચ્ચેની અનેક ખૂટતી કડીઓમાની આ જે કડીઓ છે.

રામાયણનો કાળ :—ગમાયણુના સમયમાં માગલગ્નોનો ઉલ્લેખ નથી. સીતા પુખ્ત વયની થઈ ત્યારે એના પિતાને એના લગ્નની ચિંતા થઈ. બહુપત્નીત્વની પ્રથા પ્રચલિત હતી પણ સામાન્ય નહતી. દશરથને અનેક ગાણીઓ હતી પણ ગમ, લક્ષમણ, ભગત ને શત્રુઘ્નને એકેક જ ગાણી હતી.

ગમાયણુના સમયમાં વિધવા-પુનર્લગ્ન પ્રચલિત અને સામાન્ય હતું. આપણી સતીઓમાની એક મદોદરી હતી અને તેણે ગવણુના મૃત્યુ પછી પોતાના દિયર વિભીષણ સાથે પુનર્લગ્ન કર્યું હતું. વાલીના મૃત્યુ પછી તેની વિધવા તાગને ગમે વાલીના લાઈ મુમીવ જોડે પગણાવી હતી

મહાભારતનો કાળ :—મહાભારતના સમયમાં આપણે કોઈ બાળવિધવાઓ વિશે વાચ્યું નથી. એટલે બાળલગ્નો નહિ થતા હોય અને થતા હોય તો બાળવિધવાઓ ફરી પગણતી હોય એમ અનુમાન કરી શકાય.

સગ્ન વિશે સામાન્ય ધારણ કોઈ બંધાયેલું નહોતું, કારણ કે દ્રોપદીને પાંચ પતિ હતા પણ એના પતિઓમાંથી પણ કોઈ કોઈને દ્રોપદી સિવાય ખીજી પત્નીઓ હતી. સતીની પ્રથા અસ્તિત્વમાં હતી પણ પ્રચલિત નહોતી. માત્રી પાંડુરાજ પાછળ સતી થઈ તે સિવાય ખીજા સતીનાં ઉદાહરણો આપણને મળતાં નથી. મહાભારત કહે છે, “બાળવિધવા પુનર્લગ્ન કરી શકે અને તેને ખીજી વારના લગ્નથી ઉત્પન્ન થયેલ પુત્રો પિતૃઓને પિંડ સારી શકે છે. (મહાભા. ૧૩, ૫૫, ૭.) આમાં બાળલગ્નનો ઉલ્લેખ છે એટલે સંભવિત છે કે બાળલગ્નો થતાં હશે પણ બાળલગ્નની વિધવા સામાજિક કલંક કે બહિષ્કારના ભય વિના પુનર્લગ્ન કરી શકતી આથી દુર્ગતિયાત વેધવ્યનો બાળવિધવા માટેનો મોટામાં મોટો પ્રશ્ન ઉપસ્થિત જ નહોતો થતો. શ્રીકૃષ્ણના પુત્ર પ્રચુરને એક રાક્ષસનો વધ કરીને તેની વિધવા માયાવતી સાથે પુનર્લગ્ન કર્યું હતું. નાગરાજ ઐરાવતની વિધવા પુત્રી હિલુપીનું પાણિમહાથ અજુને કર્યું હતું. વિધવાનુનર્લગ્ન રાઘવશોમાં પ્રચલિત હતું. એટલે સંભવિત છે કે પ્રજામાં પ્રચલિત હોય, કારણ પ્રજા ધર્મ-ખરું રાજનું અનુકરણ કરે છે. પ્રતિભોમ લગ્નો પર પ્રતિબંધ નહોતો. ક્ષત્રિય રાજા યજ્ઞતિએ જાણણ કન્યા દેવયાની સાથે લગ્ન કર્યું હતું. મહાકાવ્યો રાઘવશી કુટુંબો વિશે રચેલાં હોવાથી વિધવાની સામાજિક સ્થિતિનો એમાં ઉલ્લેખ નથી.

ગૃહ્યસૂત્રમાં આપણે સ્ત્રીની સામાજિક અવનતિનાં પ્રથમ ચિહ્ના જોઈએ છીએ. “અન્નપ્રાશન”, “ચૌલકર્મ” વગેરે સંસ્કારો વેદના સમયની જેમ પુત્ર તથા પુત્રી જન્મને દેવામાં આવના, પરંતુ આ સમયમાં લગ્નના સંસ્કાર સિવાયના બધા જ સંસ્કારો પુત્રીને વૈદિક મંત્રોચ્ચાર વિના દેવામાં આવતા.

ગૃહ્યસૂત્રોના શ્લોકો પરથી એમ અનુમાન કરી શકાય કે તે સમયમાં બાળ લગ્નની પ્રથા સામાન્ય નહોતી. સ્ત્રીનું ધાર્મિક, કૌટુંબિક તેમ જ

સામાજિક સ્થાન ઊંચું હતું ; પરંતુ આ પ્રથમ લખાયેલા ગો. લિ. લ. ખાદિંગ વગેરે ગૃહ્યસૂત્રોમાં, પછીથી લખાયેલા આપસ્તંબીય વગેરે ગૃહ્યસૂત્રોમાં સ્ત્રીને બહુ સ્પષ્ટ રીતે ધાર્મિક વિધિઓમાં ભાગ લેવાની બધી કન્યામાં આની છે. પુનર્જન્મને અપાવા માડતુ મહત્ત્વ પછીથી લખાયેલા ગૃહ્યસૂત્રોના સમયમાં ખૂબ જ વધી ગયું હતું. સ્ત્રીને લગ્ન સમયે તેમ જ ગર્ભધાન સમયે બધા જ આગીર્વાદ પુનની માતા થાય તે માટે જ હતા. સૂત્રસમયમાં એટલે કે આશરે ઈ સ ૧૦૦૦ વર્ષ પગ આર્ય સ્ત્રીની અવનતિની શરૂઆત અશિક્ષિત અનાર્ય ઉપપત્નીના ધરમાં આવનાથી થઈ. આ ઉપપત્ની નિગ્મ-હોવાથી ધાર્મિક વિધિઓમાં ભાગ લઈ શકતી નહિ. આથી આર્ય અને અનાર્ય પત્ની વચ્ચે ધર્પણ અને ધર્પા ઉત્પન્ન થયા. પગિણામે ઈ સ પૂર્વે ૨૦૦માં ઐતિસાયને બધી જ સ્ત્રીઓ પગ ધાર્મિક વિધિમાં ભાગ લેવાનો પ્રતિબંધ મૂકી દીધો. સૂત્રસમયમાં પુત્રીને વૈદિક શિક્ષણ આપવાનું પણ બંધ કરવામાં આવ્યું.

ગૃહ્યસૂત્રોમાં વિધવા-પુનર્લગ્નનો ઉલ્લેખ નથી પણ વૈધવ્યનો ભય અને વિધવાનું અપશુકનિયાળપણું સૂત્રોમાં જણાઈ આવે છે.

શાખાયન ગૃહ્યસૂત્રમાં આગથી આઠ સૌભાગ્યવતી સ્ત્રીઓને ખોગક, મદ્યપાન અને શાકાહાર આપીને કન્યાની આસપાસ નૃત્ય કરવાનું કહે છે. તે પછી વગ્ને સ્નાન કરાવ્યા પછી કન્યાને ગૃહે સૌભાગ્યવતી સ્ત્રીઓએ લઈ જવો. આ પગથી જોઈ શકાય છે કે શુભ પ્રત્યે વિધવાને અપશુકનિયાળ ગણવાની અનિચ્છનીય પ્રથા ઓછામાં ઓછી ૨૫૦૦ વર્ષ જૂની છે.

શાખાયન, હિરણ્યકેશિન, પારસ્કર, વગેરે ગૃહ્યસૂત્રોમાં કન્યા વૈધવ્ય ન પામે તે માટે અનેક આશીર્વાચનો અને પ્રાર્થનાઓ છે. સ્ત્રીઓ લગ્ન પહેલાં અને પછી સદા સૌભાગ્ય માટે પ્રાર્થનાઓ કરતી. વૈધવ્યના

આ લય પગથી એમ અનુમાન કરી શકાય કે વિધવા પુનર્જન નહિ કરી શકતી હોય તેમ છતાં આ સમયે સતીની પ્રથા પ્રચલિત ન હતી વેદના સમયની જેમ સ્ત્રી ચિતામાં પતિના રાજ પાસે બેસતી અને પછી તેનો વિશ્વાસુ નોકર તેને ઉગડી લાવતો -

આમ ગૃહસ્થોમાયો ઈ સ પૂર્વે ૮મી કે ૭મી સદીથી ઈ સ પૂર્વે ૪થી સદીનું સામાજિક ચિત્ર આપણને મળી આવે છે

બૌદ્ધ સમય:—ગૌતમ બુદ્ધના જન્મ પહેલાં એટલે કે ઈ સ પૂર્વે ૭મી સદીમાં બ્રાહ્મણોની બીજી તથા ત્રણ વર્ણો પર ચત્તા અનહદ વધી ગઈ હતી. બ્રાહ્મણોના આવા સર્વોપગિત્વને લઈને સામાજિક તેમ જ ધાર્મિક પ્રગતિ બંધ થઈ ગઈ હતી. બુદ્ધવાના આ વચ્ચે સામે, બુદ્ધે બડ જગાણ્યુ અને સ્ત્રીસન્માનની ભાવના ફરીથી જનતામાં જગૃત કરી બુદ્ધ સમયે બુ કે આધ્યાત્મિક મુક્તિ માટે પુનર્જન્મની જરૂર નથી મન પર મધ્યમ, પવિત્ર આચરણ અને શરીરગ્રમ—કષ્ટ—મનુષ્યને નિર્વાણને પથે લઈ જાય છે—નહિ કે પુન અપરલો પિંડ આધ્યાત્મિક મુક્તિ સ્ત્રી અને પુરુષ બન્ને મેળવી શકે છે

આથી ભાનના ધાર્મિક ઇતિહાસમાં પ્રથમ વાર જ સ્ત્રીને મહત્ત્વા હાખલ કરવામાં આવી

બૌદ્ધ સમયમાં માળ લસો બંધ થઈ ગયા હતા એમ માનવાને ઘણા કારણો મળે છે કન્યા ૧૬ થી ૨૦ વર્ષની વયે પગણતી દુર્ભાગીને બૌદ્ધ ધર્મના લોપ પછી એ પ્રથા રાડ થઈ

બૌદ્ધ સમયમાં સ્ત્રીનું ધાર્મિક તેમ જ સામાજિક મ્થાન “ન ભૂતો

* આમાં નોંધપાત્ર એ છે કે વેદના સમયમાં વિધવાવિવાહની છટ હોવાથી વિધવાને ચિતા પરથી દ્વિચર ઉઠાવી લાવતો ન્યારે સૂત્રકાળમાં આ પ્રથા પર પ્રતિબંધ મૂકવાથી વિધવાનો દ્વિચર નહિ પણ વિધવાસુ નોકર તેને ઉઠાડી લાવતો

ન લવિષ્યતિ ” કિય્થ હતુ. જૌદ સિદ્ધાન્તો પ્રમાણે સ્ત્રી અને પુરુષ સમાજમાં સમાન અધિકારો ભોગવતા સૈકાઓથી પતિ અને કુટુંબી-જનો માટે સદા આત્મત્યાગ કરતી આવતી સેવાભાવી સ્ત્રીને પુરુષ સાથે સમાન અધિકારો આપવાનો આ પ્રયત્ન પ્રશસનીય તેમ જ અનુકરણીય હતો. અંગુતરનિકાય કહે છે, “જેમ પુરોહિતોના ગૃહમાં પવિત્ર અગ્નિ છે જેને માનસહિત જાળવવામાં આવે છે તેમ ગૃહસ્થના ગૃહમાં પણ પવિત્ર અગ્નિ છે, જેને જાળવવો તે મન્માનવો જોઈએ. આ અગ્નિ તે તેની પત્ની, બાળકો અને ચાકરો * ”

જૌદ સમયમાં વાગસા સબધી કોઈ પણ પ્રકારના કડક ધાગ ન હતા. ધણી સ્ત્રીઓની પોતાની સંપત્તિ હતી જેના પર તે સ્વામિત્વ ધરાવતી આ સંપત્તિ સ્ત્રીને વેધવ્યના કપગ સમયમાં ઉપયોગી થઈ પડતી કોઈ પુરુષો પોતાની સંપત્તિ પોતાની વિધવાને વાગસામાં આપી જતા પરંતુ કવચિત્ કોઈ પુરુષ પોતાની વિધવાને બદલે પુનપુત્રીને સંપત્તિ વારસામાં આપી જતો તો પત્ની એવો કોઈ પણ કાયદો ન હતો કે જે વિધવાને સંપત્તિમાંથી ભાગ અપાવે. જે વિધવાને પતિ સંપત્તિ આપી જતો તો તે પોતાની મેજે તેનો વહીવટ કરતી

પરંતુ વાગસાના અધિકારો વિશે કોઈ પ્રકારના કડક ધાગ ન હોવાથી કોઈક ગૂંચવણભરી પરિસ્થિતિ ઊભી થઈ હતી, જેને લઈને વિધવા સામાજિક દષ્ટિએ બહિષ્કૃત ન હોવા છતાં આર્થિક સંકટ-મણાને લઈને ધણુ દુઃખ પામતી. ધણી વાગ વિધવાની લાચાર આર્થિક ગિચિતિને લઈને તેને માટે ‘અનાથ’ શબ્દ વાપરવામાં આવતો

વિધવાની સામાજિક સ્થિતિ એક દરે સારી ગણાતી વેધવ્યને કારણે તેને કોઈ પણ પ્રકારનું સામાજિક કલંક લાગે એવું ન બનતું પતિના મૃત્યુથી તેને સામાજિક અધોગતિના ખાડામાં ધોસી દેવામાં ન

આવતી એની સામાજિક ગિતિમા વૈધવ્યથી ડાઁ પ્રકારનો ડે ન પડતો એને ક્ષૌરકર્મ ન કરાવવું પડતું અને તે જગીન વસ્ત્રો તેમ જ અલકારા પહેરી શકતી વિધવાને જમીન પર સૂતું ન પડતું તેને એક ટાણું મરીને અથવા મિત્તાહાન્થી શરીર ગાળી નાખતું ન પડતું તે લાખા વાળ સુદૃશી રીતે ઝાળી શકતી, ગ્લેચાએ નુદર વસ્ત્રાલકા પહેરી શકતી પલંગ પર સૂઈ શકતી અને દરેક સુલ પ્રમત્તે હાજરી આપી શકતી તેને ઈર્ષ પણુ સૌભાગ્યવતી સી જેવા સામાજિક અધિકારો ધરાવતી એક સન્માનિત વ્યક્તિ લેખનામા આવતી, જે પોતાના સામાજિક અધિકારો વૈધવ્ય પહેના અને પછી સંખ્યા રીતે ભોગવતી

વિધુર પુનર્લગ્નની જેમ વિધવા પુનર્લગ્ન સામાન્ય ગણાતું પુનર્લગ્ન કરનામા ઈર્ષ પણુ પ્રકારના ધાર્મિક કે સામાજિક બંધનો વિધવાને નડતા નહિ પુનર્લગ્ન, લગ્ન જેવો જ એક સામાન્ય બનાવ ગણાતો, જેનાથી વિધવાને ઈર્ષ પણુ પ્રકારનું કલક લાગતું નહિ “જાતક કથાઓમા” એક શ્રીમત ગદ્દ આવે છે જેને એક મુનાન પ ની છે આ વૃદ્ધ વિચાર કરે છે, “હું મૃત્યુ પામીશ ત્યારે મારી પ ની જે હજી મુનાન છે તે અવશ્ય પુનર્લગ્ન કરો અને મારી સંપત્તિ માગ પુનને આપવાને બદલે તે અને તેનો બીજો પતિ ખગ્ગી નાખરો” આ પંથો જોઈ સમય છે કે વિધવા પુનર્લગ્નની પ્રથા સામાન્ય હતી એક ઓનો ભાઈ અને પતિ બન્ને કાગઝદમા ધરવાયા હોવાથી તે હવ્ય અધિકારીઓ પાસે ગઈ અને વિન તિ કરવા લાગી “હું જો જીવીશ તો મને બીજો પતિ અવશ્ય મળશે પણ માગ માનાપિતા મૃત્યુ પામેલા હોવાથી બીજો ભાઈ નહિ મળે આથી વિન તિ કરુ છું” માગ ભાઈને જીવનદાન આપો” આવા બીજા અનેક ઉદાહરણો એમ થી આપણને મળી આવે છે

સતીની પ્રથા બૌદ્ધ સમયમા પ્રચલિત નહતી નાનામા નાના સતીની પ્રથા વિશેષ કરીને સતીની પ્રથા

તેનો વિરોધ કર્યો હોત, પણ ગૌતમના ઉપદેશોમા તેનો ઉલ્લેખ નથી, એટલે એમ માનવાને સખળ કાગળુ છે કે સતીની પ્રથા તે સમયમા પ્રચલિત ન હતી.

આસરે છઠ્ઠી સદીમા જૌદ્ધ ધર્મની પડતી થઈ અને બ્રાહ્મણોએ પોતાનો પુગણો હિંદુ ધર્મ ભાગ્યમા ફરી કાઈક નવા ધોગણે સ્થાપ્યો, ને ખુદે પ્રસારેલા પ્રમાણિત ધોગણે બદલી નાખ્યા. મહોમા સાધ્વીઓને દાખલ થવા પર મહોમા અનીતિ ચાલતી હતી તેના બહાના હેઠળ બ્રાહ્મણોએ કડક પ્રતિબંધ મૂકી દીધો. સ્ત્રીની સંન્યાસ લેવાની છૂટ બંધ થઈ. તેની સાથે જ સ્ત્રીની વિધવા તરીકે સમાજમા અધોગતિ શરૂ થઈ અને સ્ત્રીનું સ્થાન સમાજમા ને ધાર્મિક વિધિઓમા નીચે ઉતરી ગયું.

સ્મૃતિકાળ

બૌદ્ધધર્મની અવનતિ સાથે જ બ્રાહ્મણધર્મનું પુનરુત્થાન થયું. આ પુનરુત્થાન સ્ત્રી અને વિધવાની સામાજિક ગિયતિને હાનિકારક નીવડ્યું. યાત્રિગણો લગ્નો કંઠવા પગ ફરીથી કડક પ્રતિબંધ મૂકાયો. આને લઈને લગ્નનું દ્વેન અતિશય સંકુચિત અને મર્યાદિત બની ગયું. સ્ત્રી માટે પતિની પસંદગીનો અવકાશ ઓછો થઈ ગયો અને વૈધવ્યનો અલવ વધી ગયો. બૌદ્ધધર્મની અસર નિર્મૂળ કંઠવા અને બ્રાહ્મણ-ધર્મનો પાયો મજબૂત બનાવવા ધર્મશાસ્ત્રો અને ધર્મસૂત્રો ગ્યાયા

ધર્મશાસ્ત્રો અને ધર્મસૂત્રો—જે “સ્મૃતિ”ઓને નામે ઓળખાય છે—તે બ્રાહ્મણોએ સ્વવાલાયે ગ્યેવા હોવાથી લાગતના તે સમયના અમાનવ સાચુ ચિન ગૂઢ કરતા નથી. આશરે ઈ. સ. પૂર્વે ૬ઠ્ઠી સદીથી ઈ. સ. ૮મી સદી સુધી ફેલાયેલા સ્મૃતિકાળનો સમાજ સર્વાંશ પિતૃપ્રધાન હતો. બૌદ્ધધર્મે સ્ત્રીને સામાજિક ઉચ્ચ કક્ષાએ મૂકી, તેના પ્રલાપાત રૂપે બ્રાહ્મણોએ ફરી સ્ત્રીને સમાજમા બિતગતુ સ્થાન આપ્યું. સ્ત્રીને કહેવામા આવ્યું કે સ્ત્રીનું સ્થાન ગૃહે હતું—સાધી તરીકે મકામ નહિ મઠમા ફેલાયેલા શિથિલ નૈતિક વાતાવરણનો લાલ લઈને બ્રાહ્મણોએ જનતાને ભાગ્યપૂર્વક સમજાવ્યું કે સ્ત્રી એ જ પુરુષના નૈતિક અધ પતનના કારણરૂપ હતી.

સ્મૃતિકાળમા અનેક બાહ્ય તેમ જ આંતરિક સંયોગોને લઈને અમુક સામાજિક પ્રથાઓ અનેક સામાજિક બળોના સંઘર્ષોમાથી બિભી થઈ. આ પ્રથાઓ કઈ કઈ છે તે આપણે જોઈશું.

(૧) બાળલગ્નો

(૨) પુનર્જન્મને અપાવા માટેનું વધુ પડતું મહત્ત્વ.

(૩) સાતિપ્રથાના કડક બનના જતા બંધનો.

(૪) નિયોગની પ્રથાને અપાતું ઉત્તેજન.

૧. બાળલગ્નો

બૌદ્ધકાળ સુધી પ્રાચીન ભારતની કન્યાઓ સોળ કે સત્તર વર્ષની યુવાન વયે લગ્ન કરતી. પરંતુ બૌદ્ધધર્મના પ્રત્યાધાત રૂપે લખાયેલી સ્મૃતિઓમા બ્રાહ્મણોએ કન્યાની લગ્નવય બાગ વર્ષ પહેલા ઠગવી સંભવિત છે કે કોઈ અપરિણીત યુવતીઓએ અનીતિ આચરી હોય ને તેને લઈને સમાજનું નૈતિક ધોગ્યુ શિથિલ બન્યું હોય. આથી સ્મૃતિઓએ સમાજને સમજાવ્યું કે કન્યાને બાળવયે જ પગણાવી દેની ઇચ્છ હતું, જેથી અનીતિનો માર્ગ બંધ થઈ જાય. ઘણા વિદ્વાનોના મતવ્ય પ્રમાણે આર્યોએ બાળલગ્નની પ્રથા અનાર્યો પાસેથી અપનાવી. કોઈ વિદ્વાનોની એવી માન્યતા છે કે પોતાની પુત્રીઓને અનાર્ય યુવાનો સાથે લગ્ન કરતી અટકાવવા આર્યોએ બાળલગ્નની પ્રથા શરૂ કરી. ત્રીજો વિદ્વાન મત એવો છે કે જે કન્યાનું કૌમાર્ય અખંડ હોય એવી જ કન્યા પોતાના પુત્રને મળે એ હેતુએ આર્ય પિતાઓએ બાળલગ્નની પ્રથા શરૂ કરી પગદેશી અનાર્યોના ઉત્તરમાથી ધસી આવતા ટોળાના હાથમા કન્યા જતી અટકાવવા આર્યોએ બાળલગ્નની પ્રથા શરૂ કરી હરો એમ પણ માની શકાય. ગૌગમી, સુકોમળ, આર્ય કન્યાને કોઈ પણ અનાર્ય જાતિના હાથમા જતી અટકાવવાને પણ બાળલગ્નો આર્યોએ શરૂ કર્યા હોય.

ઈ. સ. પૂર્વે જૂની સદીથી આશરે બાળલગ્નો ધીરે ધીરે શરૂ થયા. જૂની સદીમા ગ્યાયેલા ગૌતમ ધર્મસૂત્રમા કન્યાને ઋતુમતી થતા પહેલા

પગથારી દેવાની આગ છે એથી સદીથી સાગરે ભાગતમા પાળનાં પ્રચલિત થઈ ગયા

સ્મૃતિકાળમા સસાગર્યાગની ભાવનાનું એક મોટું ભાગત સમાજ ૫૦ ફરી વળ્યું હતું આ ભાવનાને ઉત્તેજન મળે એ હેતુ જ્ઞીને અધોગતિને માર્ગે દેરી જનારી આલેખવામા આવી પગથારી ૪ મ નીજી સદીમા કન્યાને ઉપનયન સરકાર દેવાનો બધ કગવા આ-યો પુરોહિતો કહેવા લાગ્યા, “ પુત્રી માટે લમ-સરકાર અને ૫ માટે ઉપનયન સરકાર જરૂર છે ” આને લઈને કન્યાની લમવ પુત્રની ઉપનયન સરકાર વન—સાત કે નવ વર્ષ—જેટલી જ થઈ ગા પુત્રીને દસ વર્ષની વય પહેલા પગથારી દેનાર પિતાને સ્વર્ગમા બહુમા મળે એમ મનાતું જે પિતા પુત્રને સત્ક્રમતી થાય તે પછી અપગિણી ગણે તો પિતાને ઘેર જેટલી વખત તેને ગ્લેદર્શન થાય એલા મર્ત્ય દેવતાનું પાપ પિતાને લાગે એમ મનુ સિવાય બધા સ્મૃતિ રેરા કહેત લમની વય એછી થતા વૈધ-ચતો સભવ વધ્યો પરંતુ વૈદ્યવ્ય તો વિધિ નિર્માણ કરેલું એક દુર્ભાગ્ય લેખાતું અને તે સ્થિતિમાથી કન્યા કાઢવાના પ્રયત્નો થતા જ નહિ

સ્મૃતિકાળના બાળલક્ષ્મીમા માન કન્યા જ બાળવયની હતી પુત્ર વેદનું શિક્ષણ પૂરું કરીને લમ કરતો ૫૦ તુ મોટી વયે લમ કરતો પુત્ર અહ્યર્થ ન પાળી શકતો અને અનોગસ સતતિનો પ્રશ્ન સમાજ સા આનીને જિભો ચતો આથી અને આવા બીજા અનેક વયલે ના અનિ પગિણીમેને લઈને સમાજે પુત્રને પણ નાની વયે પગથારી દેવાનું ર ક્યું, પરંતુ બાળવરો બાળરોગો જેવા કે શીતળા, ન્યૂ વગેરેનો ભો થઈ પડતા અને બાળવિધવાની સખ્યા વધી બાળવિધુરોને તો સત્ક દરી પગથારીવવામા આવતા, પરંતુ બાળવિધવાને જીવનભર વૈવ-માળકું પડતું

આઠમી કે નવમી સદી સુધીમા કન્યાની લગ્નવય લગલગ સાત કે આઠ વર્ષ જેટલી થઈ ગઈ હોય ને જો કોઈ વૃદ્ધને ફરી લગ્ન કરવાની ઇચ્છા થતી તો આઠ વર્ષથી મોટી કન્યા તેને મળતી નહિ આ વયની અસમાનતાને લઈને વિધવાઓની સખ્યા પાછી વધી. બ્રહ્મપુગણુ તો કન્યાની લગ્નવય ચાર વર્ષની કહે છે સાતમી સદીમા માનુચી નામનો એક વિખ્યાત મુસાફર યુરોપથી ભાગત આવ્યો હતો. તે પોતાની નોંધ પોથીમા લખે છે: “ભાગતમા કવચિત્ કન્યાને બોલતા શીખે તે પહેલા પગથાની દેવામા આવે છે, અને દસ વર્ષની ઉપરની કન્યા અહીં અપગિણીત જોવામા આવતી નથી. વિશ્વવિખ્યાત મુસ્લીમ મુસાફર અલબેરુની ભાગતમા અગિયારમા સૈકામા આવ્યો, તે લખે છે, “હિંદુઓ પોતાના સંતાનોને ઘણી નાની વયે પગથાવી દે છે અને કોઈ પણ ઉચ્ચ જ્ઞાતિની કન્યા બાળવયે પણ જો વૈધવ્ય પામે તો પુનર્લગ્ન થતુ નથી.”

ઈ. સ. ૧૮૫૬મા વિખ્યાત સમાજસુધારક ઈશ્વરચંદ્ર વિદ્યાસાગરે અંગ્રેજ સરકારને સમજાવવાના ભગીચથ પ્રયત્નો આદર્યા અને આખરે વિધવાવિવાહની છૂટ આપતો કાયદો પસાર કરાવ્યો આ પહેલા મધ્યયુગમા કોઈ પણ ઉચ્ચ વર્ણની હિંદુ વિધવા કાયદેસર પુનર્લગ્ન કરી શકતી નહોતી. લગલગ પાંચસો છસો વર્ષથી આ સ્થિતિ પ્રવર્તતી હોવાથી બાળ વિધવાઓમા ગર્ભપાન અને બાળહત્યાનુ પ્રમાણુ ઘણુ વધી ગયુ હતું. આને લઈને સમાજનું નૈતિક ધોરણ નીચું ઊતરી ગયું હતુ. ફરજિયાત વૈધવ્યથી બાળ વિધવાને યાગવાગ દુ ખો પડતા હતા અંગ્રેજ લેખક જી. ડબલ્યુ જોનસન કહે છે તેમ, “સૈકાઓથી મુક ભાવે દુખો સહન કરતી આવતી અને ફરજિયાત વૈધવ્ય પાળતી, કવચિત્ નિગધાર, કવચિત્ નિગચિત, લાખ્ખો હિંદુ બાળ વિધવાઓના દુખોનું કોણુ માપ કાઢરો ? ” વિખ્યાત લેખક ઈ. વેટરમાર્ક કહે છે: “કોઈ પણ સંસ્કૃતિનુ માપ તે દેશની કન્યાની લગ્નવય પરથી જણાઈ આવે છે. જેમ દેશ પછાત તેમ લગ્નવય નાની.”

૨. પુત્રજન્મને અપાવા માટેનું વધુ પડતું મહત્ત્વ

જ્યોતિર દા પુત્ર - પરમે વ્યોમન ॥

૧૬૨૨૨૨૨ ॥

સ્મૃતિકાળમાં સ યોગવશાત્ જિની યયેવી આ બીજી પ્રથા.

અગ્રેજ લેખક બ્રૂક્સ જેલના કહેવા પ્રમાણે “ પુત્ર એ મનુષ્યના અદમ્ય અનુસંધાન છે.”

ભારતના સામાજિક ઇતિહાસમાં વિધવાની સ્થિતિ વિશે કાંઈ પણ જાણવું હોય તો સમાજમાં પુત્રજન્મને અપાતા મહત્ત્વ વિશે અવશ્ય જાણવું જોઈએ, કારણ કે ભારતના જેવા પિતૃપ્રધાન સમાજમાં સ્ત્રીનું ધ્યાન હંમેશા ગૌણ ગણ્યું છે અને તેને લઈને વિધવાનું ધ્યાન અતિ ગૌણ લેખવામાં આવ્યું છે, કારણ કે પ્રથમ તો તે સ્ત્રી છે અને બીજી, દુર્ભાગ્યે તેણે પતિ જેવો પુરુષવક્ષક ગુમાવ્યો છે પુત્રજન્મને અપાતા અતિશય મહત્ત્વને લઈને નિયોગની પ્રધાનો જન્મ થયો, જે પ્રધાને વિધવાના જાતીય જીવન સાથે નિકટનો સંબંધ છે. પુત્ર વિના પિતૃઓને પિંડ દ્રોણ સારું? પુત્ર એટલે પુરુષની મૃત્યુ પછીના જીવન માટે રોગની યાપણ પુત્ર વિના વશવેલા દ્રોણ જાળવી ગયો? આને લઈને સ્ત્રીના જીવનનું સૌથી મુખ્ય ધ્યેય બન્યું—પુત્રપ્રાપ્તિ. સ્મૃતિકાળ દરમિયાન પુત્રને જે સરકારો આપવામાં આવતા તે પુત્રી માટે બંધ કરવામાં આવ્યા ગર્ભવતી સ્ત્રીને પણ પુત્રપ્રાપ્તિ અર્થે જ બધા સરકારો આપવામાં આવતા બ્યારે આશરે નીજ સદીમાં કન્યાને ઉપનયન સંસ્કાર આપવાનો બંધ કરવામાં આવ્યો ત્યારે સ્ત્રીનો આધ્યાત્મિક મતાધિકાર ખૂબી લેવા જેવું થયું.

બૌદ્ધકાળ દરમિયાન સૂક્ષ્મમયના વાહણોએ સ્થાપેલા બધા જ સિદ્ધાન્તો જિજ્ઞાસુપાત્ર થઈ ગયા નૈતિક તેમ જ સામાજિક મૂલ્યાંકનો બદલાઈ ગયા અને સ્ત્રી એટલે માન પુત્ર પ્રાપ્ત કરવાનું સાધન એ

લાવનામાથી પુરુષ તે સમય પૂરતો તો મુક્ત થઈ ગયો વ્યવહારમા નહિ તો સિદ્ધાન્તથી સ્ત્રી પુરુષસમાન ગણાવા લાગી પુનઃજન્મને પુનઃજન્મ જેટલું જ મહત્ત્વ અપાતું.

પરંતુ બૌદ્ધધર્મની અવનતિ સાથે જ બ્રાહ્મણધર્મનું પુનરુદ્ધાન થયું. જૂના ધોગણો અને સિદ્ધાન્તોએ ફરી પાછું લોકમત ઉપર વર્ચસ્વ જમાવી દીધું. પુનઃજન્મનું મહત્ત્વ ફરી પાછું વધી ગયું. સ્મૃતિકાળે સ્ત્રી તરફ સન્માનની દૃષ્ટિએ જેતા પણ તે પુનની માતા તરીકે જ સ્મૃતિકારોને અનુરોધ હતો કે પુરુષ માટે મૃત્યુ પામતા પહેલાં પુનનું મુખ જેવું આવશ્યક હતું ને તેથી જો પત્ની પુનને જન્મ ન આપે તો બીજી પત્ની આવશ્ય પુરુષે કરી. પગિણામે બહુપત્નીત્વની પ્રથા ખૂબ જ સામાન્ય થઈ પડી અને વિધવાઓની સંખ્યામાં સારો એવો વધારો થયો.

કન્યાને સત્તુમતી થાય તે પહેલાં પગણાવવાની હતી તેને જ્ઞાતિ બહાર પગણાવવા પર પ્રતિબંધ હતો. પરંતુ જ્ઞાતિમાં સગોત્ર લગ્ન પર એટલો જ કડક પ્રતિબંધ હતો. આમ વયમર્યાદાને લઈને લગ્નમાં સમયમર્યાદા ઊભી થઈ હતી અને સાથે સાથે જ્ઞાતિના વર્તુલોની મર્યાદા તો હતી જ, જેમાં પાછી સગોત્ર લગ્નની મર્યાદા હતી. આમ લગ્નનું ક્ષેત્ર સંકુચિત થતું ગયું અને કન્યા માટે બધી જ રીતે યોગ્ય પતિ રોધવો મુશ્કેલ થઈ પડ્યો. પગિણામે બધી જ મર્યાદા સાચવના ધણી કન્યાઓને લાગે જુદા, રોગી કે અયોગ્ય પતિ આવતો અને વિધવાઓની સંખ્યા વધતી ગઈ.

૩ સ્મૃતિકાળમાં જ્ઞાતિપ્રધાનાં કડક બનતાં જતાં બંધનો.

સ્મૃતિકાળમાં જોગવશાત્ ઊભી થયેલી આ નીજ પ્રથા

“ જેમ ઉનાળામાં ગરમ વસ્ત્રો નકામાં થઈ પડે છે અને કવચિત્ત નુકસાન પણ કરે છે તેમ એક યુવતી પ્રણાલિકાઓ અને પ્રથાઓ બીજા યુગમાં નકામી અને કવચિત્ત નુકસાનકારક થઈ પડે છે ” —મોહનદાસ ગાંધી વિ ૨

સ્મૃતિકાળમાં વિધવા સ્ત્રીઓની સંખ્યામાં સાગે એવો વધારો થયો. તેના અનેક કારણોમાં એક કારણ તે ભાગ્યના સમાજમાં કડક બનતી જતી નાતિપ્રથા.

વેદના સમયમાં વર્ણભેદ બે પ્રકારે ગણવામાં આવતા. (૧) એક જ ઉદ્યોગનું અનુસરણ (૨) ઉદ્યમની વહેંચણી.

આર્યોને વર્ણપ્રથા બળતી ગણવાનું એક કારણ એ હતું કે આર્યોને અનાર્યો સાથે આત્મ લગ્નો કઠવા પડે કડક પ્રતિબંધ મૂકી દેવો હતા. આ વર્ણભેદ નાતિભેદમાં પલટાવા લાગ્યો. બ્યારે કોઈ પણ મનુષ્ય પોતાનો વંશપરંપરાનો ઉદ્યોગ છોડીને બીજો ઉદ્યોગ કઠવા લાગે તો તે જ વર્ણનો ગણાવા લાગ્યો ત્યાર વર્ણભેદની પ્રથા નાતિભેદમાં પરિવર્તન પામી.

નાતિપ્રથા કેવી રીતે શરૂ થઈ તેના ઘોષ કારણો અંગ્રેજ લેખક હેટન નીચે પ્રમાણે ગણાવે છે :

(૧) અમુક મર્યાદિત કુટુંબજ્ઞેન, કૌટુંબિક પૂર્વજોની ભક્તિ, અને અમુક ધાર્મિક સંસ્કારોનો આદર્શ.

(૨) વંશપરંપરાનો એક જ ઉદ્યોગ અને તે ઉદ્યોગને લગતા ઔદ્યોગિક જ્ઞાન વિશે સેવવામાં આવતી શુષ્કતા.

(૩) પ્રતિકુલ તત્ત્વોનું ધર્ષણ, વિશેષે કરીને પિતૃપ્રધાન અને માતૃપ્રધાન સંસ્કૃતિઓ વચ્ચે ઉત્પન્ન થતું ધર્ષણ.

(૪) ગંગભેદ, જાતિભેદ અને વિજેતાઓ અને પરાજિત જાતિઓ વચ્ચે ઉત્પન્ન થતું ધર્ષણ.

(૫) ધાર્મિક અને સામાજિક અધિકારો ભોગવના અમુક ઉચ્ચ વર્ગોનો વિકાસ.

(૬) બુદ્ધિશાળી પરંતુ પરોપકારની લાવના વિનાના એક ઉચ્ચ વર્ગનું બીજા સામાન્ય વર્ગો પર વર્ચસ્વ.

આંતરજાતીય અને સગોત્ર લગ્નો પર સૌથી પ્રથમ કડક પ્રતિબંધ મૂકી દીધો. ગૃહ્યસૂત્રોએ. તે પછી સ્મૃતિ સમયમાં હિંદુઓમાં જાતિ-સહનતા પ્રબળ બની. પ્રત્યેક જાતિ માટે જુદા ધારા ધડવામાં આવ્યા.

સ્મૃતિઓનાં અનુલોમ લગ્નોની છૂટ હતી પણ સગોત્ર લગ્નોની નહિ. ૭મી સદીમાં કાત્યાયન ધર્મશાસ્ત્ર સગોત્ર અથવા 'પરજાતિના વચ્ચે અનીતિમાન અસાધ્ય રોગથી પીડાતા વરની કક્ષામાં મૂકીને પિતાને આવા પતિ સાથે પુત્રી છૂટાછેડા અપાવી બીજા પતિ સાથે પરણાવવા કહે છે. આમ જાતિબંધન ન સ્વીકારનારનાં લગ્ન રદ ગણવાનું શાસ્ત્રો કહેતાં.

જાતિ સહનતા વધુ પ્રબળ બનતાં જાતિની પેટાજાતિઓ થઈ અને તેમાં વળી નાની પેટા જાતિઓ થઈ અને લગ્નનું ક્ષેત્ર એટલું તો સંકુચિત બની ગયું કે લગ્નમાં પસંદગીને કોઈ અવકાશ ન રહ્યો, અને વૈધવ્યનો સંભવ વધતો ગયો. સંયોગો નવા નવા ઉત્પન્ન થતા નવી નવી જાતિઓ ને પેટાજાતિઓ બનતી ગઈ અને આજે જાતિઓ એટલે જુદી જુદી આર્થિક રચનાઓમાંથી ઉત્પન્ન થતી લિંગ લિંગ સંસ્થાઓનો સમૂહ તેમ જ લિંગ જાતિઓનો એક સમુદાય અને તે ઉપરાંત વર્ગભેદ પર રચાયેલ ક્રમવાર ગોડવણી.

બારમી સદીથી સમાજે અનુલોમ લગ્નો પર પણ પ્રતિબંધ મૂક્યો. કડક જાતિબંધનોએ આડકતરી રીતે બાળલગ્નોને ઉત્તેજન આપ્યું. કન્યાને બાર વર્ષની વયની પહેલાં પરણાવી દેવાની શાસ્ત્રાચ્છા હતી. શાસ્ત્રો પ્રમાણે સ્વજાતિનો પણ અન્ય ગોત્ર, પ્રવર કે આર્યનો જ પતિ માન્ય હતો. સપિન્ડ, સગોત્ર, સાર્પ કે સમાનપ્રવર પતિ અસ્વીકાર્ય હતા. આ બધું બંનેનાં થોડા જ યોગ્ય વરો કન્યા માટે બાધી ગણાતા. આ

વરેમાથી કોઈ પણ વહેલી તકે પસંદ કરીને પગથિવે એ કન્યાના જીવનનું મુખ્ય ધ્યેય ગઢેનું. વરની માગ વધુ ગઢેલી હોવાથી કન્યાને વહેલામા વહેલી તકે પગથિની દેવામા આવતી.

તે પછી ઓગણીસમી અને વીસમી સદીમા માતિગધનો એટલા તો કડક બન્યા કે જો જૂની માન્યતાઓ પોતાના અમુક અભિપ્રાયો સાથે ન મળતી આવતી તો સમાજ શાસ્ત્રોની આજ્ઞાઓ બદલીને પોતાની માન્યતાઓને અનુકૂળ બનાવતો; આમ માતિઓના સમજ પાશમાં હિન્દુ સમાજ જ કડકાતો ગયો અને માતિગધનો મુખ્યકર્તાને બદલે દુ ખ-કર્તા થઈ પડવા છતાં તેના નાગપાશમાંથી ન છૂટી શક્યો.

૪. સ્મૃતિકાળમાં નિયોગની પ્રથાને અપાતું ઉત્તેજન

અત્યારે સ્મૃતિપટ પગથી પણ લુપ્ત થઈ ગયેલી એક પ્રથા ધર્મ-શાસ્ત્રોના સમયમા પ્રચલિત હતી એટલું જ નહિ પણ સામાન્ય હતી. આ પ્રથા તે નિયોગની પ્રથા, જેનો ઉદ્ભવ પુનઃજન્મને અપાતા વધુ પડતા મહત્વમાંથી થયો હતો. નિયોગ એટલે કે કોઈ પણ વિધવા અથવા નપુસક પતિની પુત્રોત્પત્તિ અર્થે વગના નાના ભાઈ અથવા વગના સગા અથવા કવચિત્ આઠાણુ માતિના પુરુષ સાથે પત્ની તરીકે ગઢેનું પડતું અને પછી જે પુત્ર ઉત્પન્ન થતો તે પોતાની માતાના પતિના પિતૃઓને પિંડ સાગતો. આ પ્રથામા સ્ત્રી તો માત્ર પુરુષાસિ અર્થેના એક સાધન રૂપ જ ગણાતી—તેનો ખીજો કરો જ ઉપયોગ ન હતો.

વૈદિક કાળમા નિયોગ પ્રચલિત હતો પરંતુ સામાન્ય ન હતો. મહાકાવ્યોના સમયમા નિયોગના અનેક ઉદાહરણો આપણને મળી આવે છે પરંતુ તે બધા નપુસક પતિની પત્નીના નિયોગના ઉદાહરણો છે. વિધવાના નિયોગનું એક પણ ઉદાહરણ નથી ગૃહ્યસૂત્રોમા માત્ર શ્રૌત-સૂત્રોમા “ દ્વિપિત ”—એ પિતાઓનો પુત્ર—નો ઉલ્લેખ છે. બૌદ્ધ સમયમા જીવનના મૂલ્યાક્રમોમા ક્રાન્તિકાગક પર્વિર્વન થયું. પુનઃજન્મને મહત્વ અપાતું બધું થયું.

સ્મૃતિઓના સમયમા નિયોગની પ્રથા પુનર્જીવિત થઈ. નિયોગથી ઉત્પન્ન થયેલા પુનને “ક્ષેત્રજ” કહેવામા આવતો. નિયોગ પ્રચલિત થવાના નણુ મુખ્ય કારણો હતા : (૧) પિતૃઓના આત્મકલ્યાણાર્થે પિંડ સાગ્રવા પુનની આવશ્યકતા ગ્રહેતી. (૨) પુન પિતાનો વશ બળની ગમ્મતો. (૩) કુટુંબની સંપત્તિ કુટુંબમા જ રાખવી હોયતો પુન હોવો જ જોઈએ. ઘણા સ્મૃતિકારો નિ સતાન પિતાની સંપત્તિના વાન્સ ક્ષેત્રજને બનાવે છે. તે તેને પિંડ સાગ્રવાનો અધિકાર આપે છે. નિયોગથી ઉત્પન્ન થતા પુનને સંપત્તિ મળતા વિધવા માતાની આર્થિક મુશ્કેલીનો અંત આવતો. વિધવા પુનવધુ અને સયુક્ત કુટુંબ વચ્ચે મૃત પુરૂષની સંપત્તિની માલમમા ઊભા થતા ધર્ષણનો અંત આણુવા પણ નિયોગની પ્રથા શરૂ થઈ હોય. પન્તુ તેમ છતાં નિયોગનો આર્થિક હેતુ હમેશાં ગૌણ જ રહ્યો છે. તેનો મુખ્ય હેતુ તો ધાર્મિક જ હતો.

સ્મૃતિકારોએ નિયોગ માટે અમુક સિદ્ધાન્તો ઘડી કાઢ્યા છે :—

(૧) વિધવાને કે પન્નિણીત પત્નીને ઔગ્રસ પુન ન હોવો જોઈએ.

(૨) ગુરૂની અથવા પતિના સગાઓની નિયોગ માટે ગ્ન હોવી જોઈએ.

(૩) નિયોગ અર્થે નીમનામા આવેલો પુરૂષ કાતો પતિનો નાનો ભાઈ હોવો જોઈએ કે સકુલ્ય કે સમીન હોવો જોઈએ.

(૪) સ્મૃતિઓએ નક્કી કરેલા વિધિને અનુસરીને જ પુરૂષ સ્ત્રી પાસે જડુ જોઈએ.

(૫) એક કે બે પુત્રો જન્મે ત્યાં સુધી જ સ્ત્રી અને પુરૂષ પતિ-પત્ની તરીકે ગ્રહેડુ.

(૬) નિયોગ પાછળનો હેતુ વિષયવાસનાની તૃપ્તિ ન હોવો જોઈએ.

વિધવા જે નિયોગથી પુન જન્મ દેવતી તો તેના પતિની સ્ત્રી પતિ ગળને જતા અટકતી નિયોગ ન હોયની વિધવા પર દયાથી ન આજીવાનુ બધા જ સ્મૃતિકારમાં માન જોવાવન જ કહે છે

ઈ સ પૂર્વે ગ્રીષ્ઠ સદીમાં આપસખે “આપસ્તખીય ધર્મ-શાસ્ત્ર”માં સૌથી પહેલો નિયોગ સામે વિગેધ દર્શાવ્યો સ્ત્રીલલિત છે કે એના પગ તે સમયે પ્રચલિત જોઈ ધર્મની અમર થઈ હોય પુનજન્મને વધુ પડતુ મહત્વ આપના અને પુનજન્મ અને પિંડ સાગ્રા માટે પુનની આવશ્યકતા આગળ લગ્નની પવિત્રતાને ગૌરવ ગણતા સામાજિક કાનુનો સામે આપસખ વિગેધ દર્શાવે એમાં આશ્ચર્ય કાઠ નથી અલલિત છે ? આ પ્રધા સમાજમાં અનીતિ અને નીચા ગમેલા નૈતિક ધોગણ માટે જવાબદાર હોય

આશરે સાતમી સદીથી નિયોગની પ્રધા સમાજમાંથી અદસ્ય થતા લાગી દરક પુનની પ્રધા સમાજને વધુ ઉત્તમ લાગી દાગણ કે એમાં લગ્નની પવિત્રતા સચવાતી પતિનો નાનો ભાઈ ભાભી પ્રમે ભાવિ દૂક મુદતની પત્ની તરીકે ભુએ એ અનિચ્છનીન હતુ તેની પત્ની ને હોય તો તે નિ સતાન જોગણી પ્રમે તિગ્સ્કાગ સેવતી નિયોગમાં વિવધ વાસનાએ પ્રવેશ કર્યો હોય એ પણ સ્ત્રીલલિત હતુ આ બધા કાગણોને લઈને નિયોગની પ્રધા હિંદુ સમાજમાંથી અદસ્ય થઈ

આર્ય સમાજના પ્રણેતા સ્વામી દયાનંદ સગ્ગવતીએ નિયોગની પ્રધા ફરીથી શરૂ કરવાની હિમાયત કરી પણ એ પ્રધા ફરી કદી પણ હિંદુઓમાં પ્રચલિત થઈ નહિ

શાસ્ત્રોમાં વિધવા અને વિધવા પુનર્લગ્ન

ધર્મશાસ્ત્રો (સ્મૃતિઓ)નો અભ્યાસ કરીશુ તો જણારો કે વિધવાના અધિકારો પુરુષે ઘડેલા ધાગણો, તે સમયની પ્રચલિત પ્રથાઓ અને સ્ત્રીકળવણીના અભાવને લઈને સ્મૃતિઓએ ધણા જ મર્યાદિત કરી

દીધા છે. ધાગઓ ધડવામા માનવસમુદાયના અડધોઅડધ ભાગને ખાતન કરી નાખીને પુરુષ-નતિએ મમાન અધિકારોનો સિદ્ધાન્ત ઉથલાવી પાડ્યો છે.

સ્મૃતિઓ ગ્યાઈ તે સમયે હિન્દુસમાજ પર વૈનાગ્યની ભાવનાનું એક મોઝુ ફરી વળ્યું હતું. સ સાગ એ એક માયા છે અને તેનો ત્યાગ કલ્યાણકારી છે એ પ્રચલિત માન્યતાને લઈને પુરુષને શૂદ્રાશ્રમ પ્રત્યે ઘૃણા ઉત્પન્ન કરાવવાના પ્રચારો થતા ઘૃણા ઉત્પન્ન કરાવની હોય તો સ્ત્રીને નૈતિક અધોગતિને માર્ગે ધસડી જનાર આલેખની જોઈએ. આ અર્થે બ્રહ્મચર્યની પ્રશંસા અને સ્ત્રીની નિંદા શરૂ થઈ મર્વ સ્મૃતિ કારોએ કહ્યું, “સ્ત્રીને બાળપણમા પિતા, યુવાન વયમા પતિ અને વૃદ્ધા વયમા પુત્ર પોરે છે. સ્ત્રી મ્વાત અને યોગ્ય નથી.” પરંતુ સ્ત્રી કમ્તા સમાજે પુરુષને ઉચ્ચ ગણ્યો, તેને સ્વેચ્છાએ આચરણ કરવાની છૂટ આપી, તેથી જ પુરુષનું નૈતિક અધ પતન થયું. સ્ત્રી તો કદી પણ આ અધ પતનનું કારણ બની જ નહિ. વ્યવહારમા નહિ તો એક આદર્શ નરી વિધવા નીતિમાન જીવનને પોતાનું ધ્યેય માનતી વિધુરનું તો નીતિમાન આચરણ એ જીવનધ્યેય પણ ન હતું. અતે સ્મૃતિકાળમા અનેકપત્ની વના ગિવાજને લીધે, માળલગ્નોના ગિવાજને લીધે અને કન્યાશ્રિગણીને અભાવે વિધવાની સામાજિક સ્થિતિ અતિ દુઃખદાયક થઈ પડી.

પરંતુ ઘણા સ્મૃતિકારો વિધવાને પુનર્વિગ્નની છૂટ આપે છે. ઈ સ પૂર્વ હતી સદીમા ગોત્રમ ધર્મશાસ્ત્ર કહે છે, “જે બ્રાહ્મણ-સ્ત્રીનો પતિ પગદેશ અગ્યાસાથે મર્યો હોય તે સ્ત્રીએ પતિની બાગ વર્ષ વાટ જોની અને પછી ફરી લગ્ન કરવું.” આ ઉપરથી એમ અનુમાન કરી શકાય કે એટલે વિધવા પુનર્વિગ્નની છૂટ અવશ્ય આપી હતી. નિ સ તાન પિતાના વશ / તરી સ્મૃતિશ્રેણે જે બાગ પુત્રો ગણાયા છે તેમા પ્રૌનર્ભવ

(વિધવાનો પુત્ર)ની ગણતરી કરવામાં આવી છે. ઈ. અ. પૂર્વે પાંચમી સદીમાં વસિષ્ઠ ધર્મશાસ્ત્ર કહે છે, “જે કન્યાના માત્ર મંત્રોચ્ચારથી લગ્ન થયા હોય પણ જેણે સમાગમના ભોગ-દ્રુ” હોય તે કન્યાનો પતિ જે મૃત્યુ પામે તો તેનું અવશ્ય પુનર્જન્ન કરવું. આ કન્યા “અક્ષતયોનિ પુનર્મૃ” તરીકે ઓળખાતી વસિષ્ઠ પૌનર્ભવને નિમત્તાન પિતાના વશન તરીકે ગીઢાઈ છે એટલે આપણે માની બઈશું કે જેણે સલામતુષ્ણ ભાગ્યુ છે એની વિધવાને પણ એ પુનર્જન્નની છૂટ આપે છે. ઈ. સ. પૂર્વે ૪થી સદીમાં બૌદ્ધધર્મ ધર્મશાસ્ત્ર કુવારી વિધવાને પુનર્જન્નની છૂટ આપે છે. ઈ. સ. પૂર્વે ૨૭ સદીમાં મનુ અક્ષતયોનિ વિધવાને જ પુનર્જન્નની છૂટ આપે છે—બધી વિધવાઓને નહિ પણ મનુ નિયોગની વિરૂદ્ધ છે. મનુના સમયમાં વિધવાવિવાહની ત્રણ પ્રચલિત હતી તે મનુના પૌનર્ભવના ઉલ્લેખ પરથી સમજી શકાય.

વિષ્ણુ અને યાગવલ્ક્ય બધી જ વિધવાઓને પુનર્જન્નની છૂટ આપે છે વિષ્ણુ નિ સંતાન વિધવાને પતિની મ પતિની વાગમ બનાવે છે જ્યારે યાગવલ્ક્ય કહે છે:

“અક્ષતા ન ક્ષતા ચૈવ પુનર્મૃ સસ્કૃતા પુન. ॥”

ઈ. સ. પાંચમી સદીમાં નાન્દમૃતિમાં કહ્યું છે કે પાંચ આપત્તિ-ઓમાં સ્ત્રીએ ફરી પતિ કરવો (૧) જ્યારે કોઈ સ્ત્રીનો પતિ ખોવાઈ ગયો હોય, (૨) મૃત્યુ પામ્યો હોય, (૩) પતિએ વૈગમ ધાગ્યું કર્યો હોય, (૪) નપુસક હોય, (૫) સાતિ બહાર મુકાયેલો હોય—તો એવા પાંચમાંથી કોઈ પણ એક સંયોગમાં સ્ત્રીએ અવશ્ય પુનર્જન્ન કરવું. એકલવ્યા વિધવા પ્રત્યે નાન્દ સહાનુભૂતિ ધરાવે છે પતિ તરફના સગા ન હોય કે ગરીબ હોય એની વિધવાનું ગૃહાણ તેના પિતાને કરવાનું નાન્દ કહે છે.

સાતમી સદીમાં પરાશરસ્મૃતિ ગ્યાર્હ ત્યાં સુધીમાં વારસાના ૨૫૪ કાયદાને અભાવે વિધવાની સ્થિતિ ઘણી દુઃખદાયક થઈ પડી હતી. આથી પરાશર પણ સ્ત્રીને પાત્રમાથી ગમે તે આપત્તિમાં પુનર્લગ્ન કરવાની છૂટ આપે છે.

આશરે અગિયારમી સદીથી વિધવા પુનર્લગ્ન પર સમાજે પ્રતિબંધ મૂક્યો. સપ્તપદીને સાતમે પગલે કન્યાનું લગ્ન થઈ ચૂક્યું ગણાતું અને તે પછી તત્કાળ પતિ મૃત્યુ પામતો તો પણ ગમે તેટલી નાની બાલિકાનું પણ પુનર્લગ્ન ન કરવામાં આવતું. વૃદ્ધ વયે વૈધવ્ય પામતો વિધુર સત્વરે ફરી લગ્ન કરતો અને શાસ્ત્રાગ્રા અનુસાર અગિયાર વર્ષની ઉપરની બધી જ કન્યાઓ પરણી ચૂકેલી હોવાથી વૃદ્ધને પણ નાની બાલિકા જ પત્ની તરીકે મળતી. આમ વૈધવ્યનો સંભવ કન્યા માટે વધતો ગયો અને બાળવિધવાઓની સંખ્યા પણ વધતી ગઈ.

લગ્નની વય ઓછી થતાં વૈધવ્યનો સંભવ વધ્યો અને વ્યવહારમાં પુનર્લગ્નની પ્રથા બંધ થતા બાળવિધવાઓ અનીનિને માર્ગે વળી ગર્ભપાત ને બાળહત્યા વધ્યા.

તેરમી સદી પછી સમાજે વિધવાપુનર્લગ્ન પર કડક પ્રતિબંધ મૂક્યો. સતીની પ્રથાને પ્રશંસનીય ગણના સ્મૃતિઓના વચનો સમાજે વિધવા આગળ ધર્મા. વિધવાનું દુર્ભાગ્ય પૂર્વજન્મના પાપનું પરિણામ ગણાતું પણ એ જ નીતિ વિધુરને લાગુ પડતી નહિ. પુરુષો વિધવાઓ માટે કડક સામાજિક ધાગ્યો રચના પણ તેનું એટલું જ કડક પાલન તો સ્ત્રીઓ જ પોતાની વિધવા વહુ-દીકરીઓ અને બહેનો પાસે કરાવતી. પોતાના જ ઘરની યુવાન વિધવાઓને સ્ત્રીઓ ગર્ભહત્યા ને બાળહત્યા કરાવવામાં મદદ કરતી પણ તે જ વિધવાઓ નીતિમય સ્ત્રીને પુનર્લગ્ન કરવા ઇચ્છતી તો તેની ચોખ્ખી મનાઈ કરવામાં સ્ત્રીઓ જ મુખ્ય ભાગ ભજવતી.

સંસ્કૃત વિદ્વાન ડૉ. આલોકેન્દ્ર કહે છે તેમ, " પોતાના જ કલ્યાણાર્થે ધણેવા સામાજિક અને નૈતિક ધાગ્યોની સ્ત્રીઓ પોતે મોટામા મોટી વિગેધી હોય છે " પોતાની જ સામાજિક અને નૈતિક પ્રગતિને અતગતરૂપ થઈ પડતા તરવોને નિર્મળ કલ્યાણમાં પશુ સ્ત્રીઓ જ સીધા વધારે નાનાજી દર્શાવે છે

આખર વિધવાપુનર્વિજ્ઞ પૃ અમાજે એટલો કડક પ્રતિજ્ઞ મૂકે પો ૧૮મી ને ૧૯મી સદીના અમાજસુધાએ બાળવિધવાઓના ત્રાસમય જીવન જીવેને નાશ પોકારી ગયા અને ૧૮૫૬માં હિંદુસ્થાન વિધવાશાળા ધણી મહેનતે અંગ્રેજ સરકારને અમલની વિધવાપુનર્વિજ્ઞને કાયદેનું ગણતો ધારો મસાન કલ્યાણ

સતીની પ્રથા અને જે મહાન સમાજસુધારકો

સતીની પ્રથા બ્રાહ્મણોના વિધવાઓ પ્રત્યેના કડક વનણુનું પ્રતિબિંબ છે. વેદમા સતીની પ્રથાનો ઉલ્લેખ માત્ર એક અપ્રચલિત પ્રથા તરીકે છે. શ્રૌતસૂત્રો અને શૃંગ્લસૂત્રોમાં તો ઉલ્લેખ પણ નથી.

સતીની પ્રથા શરૂ થવાના અનેક કારણો હતા : (૧) પ્રાચીન સમયની માન્યતા કે મૃત્યુ પછી પુરુષને આ જીવનમાં આવશ્યક એવી બધી જ વસ્તુઓની જરૂર પડતી. (૨) પતિનો ભય કે પતિ ન ગમતા પત્ની તેને ઝેર આપશે. જે પતિ સાથે બળા મગ્નુ પડે તો પત્ની ઝેર ન આપે. (૩) વિધવા અનીતિમાન જીવન ગાળે.

પગલું સૌથી મુખ્ય કારણ તો હિંદુસમાજમાં ધીરે ધીરે પ્રગળાવનતી જતી માન્યતા હતી કે સ્ત્રી એ પતિની સંપત્તિ છે અને પતિના મૃત્યુ પછી જીવનનો એને ક્ષેત્ર અધિકાર નથી. આને લઈને જ પુરુષ સાથે સ્ત્રીનું જીવન જોડાયેલું હોય તે મૃત્યુ પામતા પત્નીના જીવનનો પણ અંત આણવો એ સ્વાભાવિક અને આવશ્યક ગણાતું. આ કારણોને લઈને સતીની પ્રથા અપનાવવામાં આવી અને તે પછી સૈકાઓ વીતતા સ્ત્રીની સ્વામીભક્તિ પણ વધુ પડતો ભાર મૂકતી આ પ્રથા યોગ્ય-અયોગ્યની સર્વ મર્યાદાઓ વટાવી એટલી તો ફૂલ બની ગઈ કે તે કાયદાથી બંધ કરી પડી.

વેદના સમયમાં શ્મશાનમાં મૃત પતિની ચિંતા પણ તેની વિધવા સ્ત્રી ખેસે એની પ્રથા હતી. તે પછી તેને ઉદ્દેશીને તેનો દિયર કહે છે, "હે સ્ત્રી, તારા જીવન અને આ જીવિત આત્માઓના જગતમાં ફરી પ્રવેશ કર

અને જેણે તને હાથ પકડીને ઉઘાડી (દિયર) તેની સાથે લગ્ન કરે ” પત્ની પતિના મૃતદેહ પામે બેસે છે તે વૈદિક કાળ પૂર્વેની, પણ વૈદિક-કાળમાં બધા પદ્ધતી સતીની પ્રથાના પ્રતાક રૂપે છે આમાં એક સ્લોકમાં શ્રમે (આગળ) શબ્દ છે તે પ્રપત્ની પુરોહિતોએ બદલીને અગ્નિ (અગ્નિમાં) ફરી દીધા અને પશ્ચિયામાં લાખો સ્ત્રીઓનો ભોગ લેનારી નતીની પ્રથા શરૂ થઈ અથર્વવેદમાં પણ આ જ પ્રમાણે ચિંતા પડી વિધવાને દિયર લઈ જાય છે તત્તિન્નિય આશ્વલ્યકમાં અને આશ્વાલ્યન મૃત્યુસૂત્રમાં પણ આ જ પ્રમાણે ચિંતા પર બેઠેલી વિધવાનો ઉલ્લેખ છે મદામલ્યોમાં માન મદાભાગ્નમાં પાકુ પાછળ એવગ્નએ સતી થતી માદ્રીનો ઉલ્લેખ છે

બૌદ્ધ સમયમાં સ્ત્રીને પુરુષ સમાન મામાનિક અધિકાર આપવાના સર્વ પ્રયત્નો કરવામાં આવ્યા હતા અને અહિંસા તે ધર્મનો મુખ્ય પાયો હતો એટલે ગૌતમ સતીની પ્રથાનો અનુરાધ કરે એ અસંભવિત હતું.

પરંતુ જ્યારે બૌદ્ધ ધર્મને કચ્છરીને શકનચાર્યે આહ્વાય ધર્મનો પુનરુદ્ધાર કર્યો ત્યારે પ્રત્યાઘાતી આબહોએ સ્ત્રીને સમાજમાં નીચે ધરતી પતિની ધર્પા સ્ત્રીને સતી બનાવવાની ફરજ પાડવામાં કાગણરૂપ બની પણ તે પછી ઘણી સદીઓ સુધી આ પ્રથા અસામાન્ય ગઈ

ધર્મશાસ્ત્રો અને ધર્મસૂત્રોમાં સૌથી પ્રથમ સ્ત્રીને સતી થવાનું વિધ્ય આશર પડેલીથી નોંધ સદીમાં કહે છે—સિનાય કે તે ગર્ભવતી, સ્તુમતી કે નાના બાળકવાળા હોય તે પછી ત્યેક સદીઓ પછી બૃહસ્પતિ પણ તેમ જ કહે છે પરંતુ આ બન્ને શાસ્ત્રકારો બે વિધવા નીતિમય જીવન ના ગાળી શકે તો જ તેને સતી થવાનું કહે છે. આશર પાચમી સદીમાં પગસરમૃતિ લખાઈ ત્યાં સુધીમાં સતીની પ્રથા વિધવા માટે ફગળિયાત બની ગઈ હતી પુરુષના બધા જ પાપ તેની પત્નીના સતીના કર્મથી ધોવાઈ જતા એમ સમાજ માનતો થઈ ગયો હતો

પગશર તેમ જ શંખ અને લિખિત કહે છે, કે સ્ત્રી સતી થતા ગમે તેવો પાપી હત્યારો કે કૃતધ્વી પતિ સ્વર્ગ પામે છે, નહિ તો તે સ્ત્રી પોતે જન્મોજન્મ સ્ત્રીનો અવતાર પામશે.

સતી થનાર સ્ત્રી અમુક વિધિઓ કરીને, અમુક વૈદિક શ્લોકો બોલીને સતી થવાનો સંકલ્પ લે ભે. સંકલ્પ લીધા પછી દ્વર્ધપથ વિધના માટે સતી થવાની ના પાડવી એ અપશુકનિયાળ લેખાતુ.

ગુજરાતમાં તે સમયે સતી માટે એક લાકડાની ઝુપડી તૈયાર કરવામાં આવતી જેમાં સતી પતિના શબ સાથે બેસતી ઉઘાડી તલવાર સાથે કુટુંબનો એક પુરુષ આ ઝુપડીના બાગણા આગળ બેસો રહેતો જેથી ઝુપડી સળગતા સતી નાસી ન જાય. કવચિત્ સતી નાસી ના જાય માટે ચિતા પર ગાડાના ભારે પેડા મૂકવામાં આવતા. કોઈ વખત ચિતા પર લાકડાનો મંડપ બાંધવામાં આવતો જે અગ્નિની જવાળાઓ સ્પર્શતા કડાકા સાથે સ્ત્રી પર તૂટી પડતો અને તે ચગદાર્ધ જતી. સતીની ચીસો અપશુકનિયાળ મનાતી આથી અગ્નિ પ્રગટતા જ “જય અગ્ને” “જય ગણેશ”નો ગગનભેદી નાદ બેનાર ટોળામાંથી બેસતો અને ગણેશિંગ અને ઢોલ આકાશ ફાડી નાખે તેવે અવાજે વાગતા જેથી બળાને ભરમ થઈ જતા સુધી પણ સ્ત્રીની એક પણ ચીસ ન સંભળાય. સ્મશાનમાં સતીની ચિતા પર પથ્થરનો પાણિયો બાંધવાનો ગિવાજ ગજરથાન અને ગુજરાતમાં છે. રાજપૂતોમાં સામુદાયિક સ્વરૂપમાં થતી સતીની ક્રિયાને “કસગિયા” તરીકે ઓળખવામાં આવતી.

મનુના “માનવધર્મશાસ્ત્ર” પરના વિવેચક મેધાતિથિ સતીની પ્રથાને તિગ્રસ્કારે છે અને તેને આત્મહત્યા કરવા બળેબર ગણે છે. કવિ બાણુ પણ કહે છે કે “આની પ્રથા સ્ત્રીની મૂર્ખાઈ દર્શાવે છે અને પતિને એથી સ્વર્ગ મળે કે નર્કમાં જતા તે અટકે કે પતિપત્ની સ્વર્ગમાં

મળે એવી કોઈ સાળિતી નથી, પરંતુ સ્ત્રીની આત્મહન્યા તેને અવશ્ય નર્કમાં લઈ જાય છે મૃત પતિના આત્માની ગતિ તો એના કર્મ પ્રમાણે થાય છે ■

અગિયારમી સદીમાં લખાયેન “કથાસન્નિસાગર” નામના ગ્રન્થમાં લેખક સોમદેવલક સતીની પ્રથાનો ઉલ્લેખ કરે છે આ સમયે બ્રાહ્મણ વિધવાઓ જ સતી થતી

અગિયારમી સદીમાં યાજ્ઞવલ્કયે “મિતાક્ષર” ગ્રન્થુ ને તેમાં સતીની પ્રથાની પ્રશંસા કરી, પણ મિતાક્ષર પ્રમાણે નિ સત્તાન પુરુષની વિધવાને માન લગણુપોષણ મળતુ જ્યારે દાયલાગ કાયદા પ્રમાણે તે પતિની સપત્તિની એક માન વાગસ થતી આથી જ ગાળ કે બ્યા દાયલાગ કાયદો પ્રવર્તતો હતો ત્યાં સતીની પ્રથા વધુ પ્રચલિત હતી, કેમ કે પતિના પિતાર્થમાં પોતાને સપત્તિ મળે માટે વિધવાને સતી થવા સમજાવતા શાસ્ત્રોએ સ્તુતી વિધવાને સતી થવાની મના કરી હતી એટલે સ્તુતી વિધવાના પતિના શયને રાત્ર દિવસ ગાખી મૂકવામાં આવતુ અને પછી નીજે દિવસે વિધવાને રનાન કન્યાની પતિ સાથે બાળા મૂકનામાં આવતી આટલી હદે આ પ્રથા ભારતના સમાજમાં પ્રસારી ગઈ હતી

બાળા અને તેમાં સદીઓમાં બ્યારે વિધવાના તન તેમ જ મનના કષ્ટની કોઈ મર્યાદાઓ જ રૂપી ન હતી ત્યારે બાળી વિધવાઓ સતી થવાનુ પસંદ કરતી જેનામાં ન તો હતુ સતી થવાનુ તારીખિક બળ કે ન તો હતુ વિધવાન નાસમય જીવન ગાળવાનુ માનસિક બળ, તેની વિધવા અનીતિને માર્ગે વિચિત્રી આમ વૈગવ્યનુ ધ્યેય વિધવાના અનીતિમાન આચરણ માટે સીધી રીતે જવાબદાર બન્યુ.

આખરે સોળમી સદીમાં અકબરે કાયદાથી આ પ્રથા બંધ કરાવી પરંતુ શાહજહાનના સમયથી જ પ્રથા ફરી શરૂ થઈ

જીવનમાં એકેએક આશા ખોઈ બેઠેલી, અનેક પ્રલોભનો વચ્ચે નહેતી, વિધવાસનાઓને ન જીતી શકતી સામાજિક બહિષ્કાર પામેલી, વિધવા યુવતીઓ સતી થવાનો એક માન માર્ગ આવેશમાં આની જાંઘને મહણ કુગતી સામાજિક બહિષ્કારની જવાબાઓમાં જીવનપર્યંત બગના કુગતા તે ચિતાના અગ્નિમાં એક જ વાન મળીને ચિગ્રશાન્તિ પામવાનું પસંદ કુગતી

પગનું આ પ્રકારની મતી થવાની છત્તા કાઈ પતિ પ્રયેના પ્રેમનો પુગવો ન હતો આ તો દુખમન લવિધ્ય અને આત્મહત્યા વચ્ચે પસંદગીનો પ્રશ્ન હતો હજારે એક જ વિધવા સ્વેચ્છાએ ચિતા પર ચઢતી બાકીનીને બચાવવાની અગ્નિમાં ધણેલી દેવામાં આવતી સ્કંધ લીધા પછી પીછેહઠ કરવા માગતી વિધવાને ઝેરી પીણું પિવડાવી દેવામાં આવતું ઘણીના સગાસબધી ચિતામાં સ્ત્રીને લીલા વાસથી નાસી ન જાય માટે દબાવી ગખતા એક મગજિયાત આત્મહત્યા સામે એકસો ખૂન કરવામાં આવતા

ક્ષત્રિયોમાં પાંચમી સદીથી આ પ્રથા સામાન્ય થઈ પડી પગનું તેનું કારણ આધ્યાત્મિક નહિ પણ વિજયી સેનાના બળાત્કાર અને રમ્ભાઈ બનાવવાના હંતુનો ભય હતો આ “મમદ સતી” ને “સેસગિયા” કહેવામાં આવતું

પગનું સમય જતાં આ અમાનુષી પ્રથા એટલી તો ફૂટ ને ભયકર બની ગઈ અને એટલી બધી આશાભરી ઢમળ કન્યાઓ આવો ભોગ મતી કે ૧૮૨૮માં ગાંધી ગમ્ભોહનરોએ અનેક સામાજિક નાસ વેહીને પણ અગ્રેજ સરકાર પાસે આ પ્રથા બંધ કરાવી

એડવર્ડ ગેમનન નામના એક અગ્રેજ લેખક કહે છે, “સ્ત્રીઓએ સતી થઈને પોતાના વ્યગ્નિ ન વિનાના, તીગસ અને પગવધ બી

જીવનનો અંત પતિના મૃત્યુ સાથે જ આણવાનું સ્વીકારી લેવાની અપાર શક્તિ બતાવી છે, જે નિઃશંક સ્ત્રીઓ માટે પ્રથમ સનીય છે જ પરંતુ પુરુષો માટે કોઈ કાળે પણ નથી જ. ”

રાજા રામમોહનરોય

રાજા રામમોહનરોયના જન્મ સાથે ભારતમાં હજી સુધી અઘાત એવી એક સુધારાની યજ્ઞવળનો જન્મ થયો. અઢારમી સદીના અંતમાં રાજાનો જન્મ થયો. આ સમયે બાળલમ્બો, ફરજિયાત વૈધવ્ય, સતીની પ્રથા, ગર્ભહત્યાને બાળહત્યા વગેરે સામાજિક દૂષણો ઉચ્ચ ગણાતી શાંતિઓમાં સામાન્ય થઈ પડ્યાં હતાં.

રામમોહનરોય અનેક શિક્ષિત હિંદુઓની જેમ સતીની પ્રથાને તિરસ્કારતા હતા. તેવામાં એમના મોટા ભાઈ મૃત્યુ પામ્યા અને ૧૮ વર્ષની ભાભીને રક્તી કકળતી ચિતામાં ઘડકેલી દેવામાં આવી. આવા આયોજિત “ખૂન”ને જોઈને રામમોહનને ખૂબ જ આઘાત લાગ્યો તે આ અમાનુષી પ્રથા બંધ કરવાની તેમણે પ્રતિજ્ઞા લીધી.

ચૌદ વર્ષમાં રાજાના સમયમાં માત્ર બંગાળના દક્ષિણ પ્રાંતોમાં જ આડ હજાર સતીઓના બનાવો બન્યા હતા. ૧૮૧૭-૨૮ના ગાળામાં માત્ર કલકત્તા શહેરમાં જ ૭ હજાર સ્ત્રીઓ સતી થઈ હતી. બાળલમ્બોએ વિધવાઓની સંખ્યામાં વધારો કર્યો હતો તે વિધવાઓએ સતીની સંખ્યામાં વધારો કર્યો હતો. કલકત્તા વિભાગમાં સરેરાશ વાર્ષિક પોણા ચારસો સ્ત્રીઓ સતી થતી હતી.

શ્રી રાનડે કહે છે, “જ્યારે સમાજનો મોટો ભાગ અનિરંજનીય સામાજિક યાતનાઓથી પિડાતો હોય ત્યારે સરકારે વચ્ચે પડીને તે યાતનાઓ દૂર કરવી જોઈએ. અલગત, આપણે માની લઈશું કે સરકારની સહાયથી આ દુઃખો વ્યક્તિગત પ્રયાસો કરતાં વધુ અસરકારક રીતે નિર્મૂળ થશે.”

૧૮૩૧મા રાજ્યએ બીજું પુસ્તક જમાવ્યું તેમાં સ્પષ્ટ જણાવ્યું હતું કે મિતાક્ષરા કાયદો લાગુ પડે છે તે પ્રાન્તોમાં સતીની પ્રથા એટલી નથી ફેલાઈ પણ બંગાળ કે જ્યાં દાયલાગ કાયદો લાગુ પડે છે ત્યાં જ આ પ્રથા ફેલાઈ છે. બંગાળમાં પણ જ્યાં મિતાક્ષરા લાગુ પડે છે. દા. ત. બેરિલી તાલુકામાં—ત્યાં સતીની પ્રથાનું જોર ઓછું હતું કારણ કે મિતાક્ષરા પ્રમાણે નિઃસંતાન પુરુષની વિધવાને તેની સંપત્તિમાંથી માત્ર ભરણુ-પોષણ મળતું જ્યારે દાયલાગ પ્રમાણે તે મૃત પતિની સંપત્તિની એકમાત્ર વારસ બનતી. આથી ગ્રામીણ પિત્રાઈઓ સંપત્તિ મેળવવા વિધવાને લગભગ બળજબરીથી સતી બનાવતા. પરંતુ મિતાક્ષરા પ્રમાણે ભરણુ-પોષણ જ મળતા વિધવાને પરાવર્ણી જીવન ગાળવું પડતું જે કરતાં તે બળી મરવાનું પસંદ કરતી. આ બંને કાયદાઓ અમુક અંશે સતીની પ્રથા માટે જવાબદાર હતા.

રાજ્ય રામમોહન કહેતા કે શાસ્ત્રાચ્ચ કહે છે કે “સ્ત્રીએ મૃત પતિ પાછળ બળી ન મરતાં પવિત્ર જીવન ગાળવું જોઈએ. સંકલ્પ પણ સ્વેચ્છાએ લેવાવો જોઈએ. ચિતા પર સ્ત્રીએ સ્વેચ્છાએ ચઢવું જોઈએ.” પરંતુ એકે શરત વ્યવહારમાં પળાતી નહોતી ને સતીને નામે ચારે તરફ ભયંકર સ્ત્રીહત્યા ચાલી રહી હતી.

રાજ્ય પર સનાતની હિન્દુઓ એટલા તો ક્રોધે ભરાયા હતા કે તેમને પ્રાણ લેવાની ધમકીઓ પણ તેમને મળી હતી પણ રાજ્ય કર્યા નહિ.

૧૮૨૯ના સતી પર પ્રતિજ્ઞ મૂકતા કાયદા પછી પણ લોકોની હમેશા સતી ચનાર સ્ત્રી પ્રત્યે જ રહેતી, પોલિસ પ્રત્યે કદી સહાનુભૂતિ પણ નહિ. આથી કોઈ સ્ત્રી ચિતા પર ચઢતી ત્યારે એને માટે એવી અથવા ફેલાવવામાં આવતી કે તે અસાધારણ પવિત્ર હોવાથી ચિતામાંથી સ્વયંજીવ બાળાઓ પ્રગટી હતી, કોઈએ તેને બાળી ન હતી.

ગુરનાતમા તે સમયે બાળસગ્ગોને પગિણામે “હડી સતી” નામે એક ક્રૂર પ્રથા શરૂ થઈ હતી નાની વયે વૈધવ્ય પામનાર કન્યા કોઈ વાગ જે અનીતિમાન આચરણ કરતી તો માતાપિતા, તે ગર્ભ ધારણ કરતા તેના જીવનનો અત આણુવા સગાસબધીઓને કહેવડાવતા કે વિધવા પુત્રીએ સતી થવાનો નિશ્ચય કર્યો હતો બધાને એક મોટું જમણુ આપવામા આપવામા આવતુ અને આખી ગત તે ચાલતુ. વિધવાને મિઠાઈમા કેદી પદાર્થ આપવામા આવતો ને તેને ઘેન ચઢતા તેને ઝેર પાઈ દેવામા આવતુ અને વ્હેની મવારે તેને બાળી દઈને જાહેર કરવામા આવતુ કે તે સતી થઈ હતી

૧૮૬૭મા “કલકત્તા ગ્વિયુ”એ લખ્યુ હતુ કે સતીનુ બલિદાન તેના પતિના આધ્યાત્મિક લાભાર્થે અપાતુ તેના કરતા પતિના પિત્રાઈઓના આર્થિક લાભાર્થે અપાતુ એમ કહેનુ વધારે ઉચિત હતુ વળી બ્રાહ્મણોને ભરપુર દક્ષિણ મળતી તેથી ધર્મને નામે આ ક્રૂરતા ચાલુ રાખવા તે પણુ આતુર હતા

૧૮૭૩મા જ્યારે ગજા મૃત્યુ પામ્યા ત્યાર હજારા વિધવાઓના આશીર્વાદ તેમની સાથે લેતા ગયા સામાજિક સુધારાની ચળવળના માર્ગમા પડેલા કાટા નાજાએ પોતાને હાથે ઉમેડીને ફેંકી દીધા હતા અને આખા દેશમા સુધારકો માટે માર્ગ સર્જી રહ્યા હતા

ઈશ્વરચંદ્ર વિદ્યાભાગર

૧૮૦૨મા બંગાળમા ઈશ્વરચંદ્રનો જન્મ થયો હતો ગરીબ છતા નાનપણથી તે વિદ્યાભ્યાસના રોખીન હતા ને ખંચાશી વર્ષના વૃદ્ધ ગુરુ શબુચંદ્ર વાયરપતિ પાસે જતા વિધુર ગુરુનુ કામ ઈશ્વરચંદ્ર કરી આપતા ગુરુએ એક દિવસ ઈશ્વરચંદ્રને પોતાનો ફરી લગ્ન કરવાનો વિચાર જણાવ્યો, પત્ની હોય તો ઘરકામ ને ચાકરી બન્ને કરે. ઈશ્વરચંદ્રને આ સાલગીને સખત આધાત લાગ્યો તે સમયે બધી જ કન્યા-

ઓને બાળ વર્ષની વયે પંચાની દેવામાં આવતી. આથી પચાસી વર્ષના ગુરને બાળ વર્ષથી નાની જ કન્યા મળે તેમ હતું; અને તે બાળપણમાં જ વૈધવ્ય પામે તે અનિવાર્ય હતું. ઈશ્વરચંદ્રે ગુરને એક કન્યાના જીવનનું સત્યાનાશ ન કરવા મહુ સમજાવ્યા પણ તે ન માન્યા ને એક અગિયાર વર્ષની બાળકીને પડ્યા. ઈશ્વરચંદ્રને ગુર પડે એટલે તો તિરકાર આવ્યો કે તમણે ગુરને ધેન જવાનું અદંત બંધ કર્યું. હમ પછી થોડા જ સમયમાં ગુર મૃત્યુ પામ્યા ને જતાં કકળા તે બાળવિધવા માતાપિતાને ધેન આવી.

આની અનેક બાળવિધવાઓના દુઃખ જોઈ ઈશ્વરચંદ્રે પ્રતિજ્ઞ લીધી કે પોતાનું સમગ્ર જીવન તે વિધવાવિવાહનો કાર્યદા પસા કરાવવામાં ગાળશે.

૧૮૫૩માં ઈશ્વરચંદ્રે “વિધવાવિવાહ” નામની એક પુસ્તિકા પ્રગટ કરી ને તેમાં માથિન કર્યું કે વેદ, ગ્રંથો ને શાસ્ત્રોમાં વિધવાવિવાહની છૂટ છે.

ગમાયણમાં વાલીની વિધવા નુમીવ માથે અને નવણની વિધવા મદાદરી વિલિપણ સાથે પગણી હતી. મહાભારતમાં અર્જુન વિધવા ઉલૂપી સાથે પડ્યો હતો. વળી લોકે એમ માનતા કે પતિના મૃત્યુ સાથે સ્ત્રીની વિધવાસનાઓનો નાશ થતો પણ ગર્ભવત્યા ને બાળહત્યાનું મોટું પ્રમાણ આ માન્યતાને ખોટી પાડતું હતું.

ગજ ગમમોહન ગાયે સતીની પ્રથા બંધ કરાવી હતી પણ વિધવાનું જીવન અસંખ્ય દુઃખોથી ભરપૂર હતું. ચિતાની જ્વાળાઓ તો વિધવાના દેહને બાળાને ભસ્મ કરતી પણ સામાજિક બહિષ્કારની જ્વાળાઓ તેના માનસને જીવનભર બાળતી.

ઓગણીસમી સદીમાં હિંદુ વિધવાના પુનર્જન્મથી થયેલા બાળકાને તેમના સગા પિતાની સંપત્તિ વાગસામાં ન મળતી કારણ કે વિધવા-

પુનર્જન ગેઝેટમાં જણાવેલા હોવાથી તેના માળખે અત્યંત ગણાતા ઈશ્વર્યદે “વિધવાવિવાહ”માં બધા જ સૂત્રકારો ને શાસ્ત્રધારોને ટાળીને સાળિત કરી આપ્યું કે પૌનર્ભવ (ફરીથી પન્દોલી શ્રીનો પુન) હિંદુ શાસ્ત્રો પ્રમાણે ઓગસ ગણાય છે, અને સગકારને વિનતી કરી કે વિધવાના પુનર્જનથી થયેના બાળકને ઓગસ ગણવા

તે પછી ઈશ્વર્યદે સગકારને વિધવાપુનર્જનને માનદેસગ રગવતો ધારો પસાં કરવાની વિનતી કરી

હિંદુત્તમાજ બળભગી બિહારો ઈશ્વર્યદેનો પ્રાણુ લેવાની ધમકીઓ તેમને મળી પગ તુ પચીસ હજાર બગાળીઓ આ કાયદાની તરફથી આ હતા ને સગકાર પગ કાયદો પસાં કરવાની વિનતી કરતા પગ પગ એક હજાર વ્યક્તિઓએ સહી કરી

આખરે ૧૮૫૩માં ઈશ્વર્યદેના અધાગ પ્રયાસોને પરિણામે વિધવાવિવાહને કાયદેસગ રગવતો કાયદો પસાં થયો વિધવાના બીજા લગ્નના માળે ઓગસ કરવાયા અને પિતાની સપત્તિમા વાગસ કરવાયા પગ તુ જે જાતિઓમાં વિધવાવિવાહ પહેલેથી જ કાયદેસગ ગણાતો તે જાતિઓમાં પણ વિધવાનો પહેલા પતિની સપત્તિ પગનો અધિકાર બીજા લગ્ન પછી જતો ગયો

સનાતની હિંદુઓએ કાનદાનો સખત વિરોધ કરતા કહ્યું કે ઈશ્વર્યદે તો ‘પરાપદેને પાડિત્યમ્’માં જ માને છે, પણ જ્યાર ઈશ્વર્યદે પોતાના એકના એક પગને વિધવા સાથે પગાળ્યો ત્યારે સનાતનીઓને ગદાએ તામા દેવાયા

બગાળમાં કુનીન શ્રાવણોમાં મહુપ નીતવનો નિવાજ હદ બહારનો વધી ગયો હતો આ મામે ગજાએ શરૂ કરેલા વિરોધકાર્યને ઈશ્વર્યદે ઉપાડી લીધું ને રૂઢી-ચોકાવનારી હકીકતો બહાર પાડી પચાવન વર્તનો એક જૂઠું એકસો ને સાત પત્નીઓ પરણ્યો હતો ! આવા અનેક

દાખલાઓ હતા. આવો એક “કુલીન બ્રાહ્મણ” મૃત્યુ પામતાં અનેક સ્ત્રી વિધવા બનતી. આથી વિધવાઓની સંખ્યા ખૂબ જ વધી ગઈ હતી. ઇશ્વરચંદ્રે સાબિત કરી આપ્યું હતું કે જંગાળમાં એક પુરુષ દીક સરેરાશ સાઠચાર પત્નીઓનો અંદાજ આવતો । પરંતુ તે હઠતાથી માનતા કે વિધવાવિવાહને કાયદેસર જનાવવાથી સ્ત્રીઓની સ્થિતિમાં તો થોડો એવો જ સુધારો થયો હતો. ખરું અનિષ્ટ તો બાળલગ્નમાં સમાયું હતું. જ્યાં સુધી બાળલગ્નો થાય ત્યાં સુધી બાળવિધવાઓ તો થવાની જ. આથી તે ભેરસારથી બાળલગ્નોની વિરુદ્ધ પ્રચાર કરતા. તે સમયે આડ કે નવ વર્ષની કન્યાને પણ લગ્ન પછી તરત પતિ સાથે સંસાર માંડવો પડતો. આમ લગ્નજીવનને નામે તેના પર લગલગ બળાત્કારજી ગુન્હાવામાં આવતો. ઇશ્વરચંદ્રે “લગ્નમાં સંમતિવય”નો કાયદો પસાર કરાવવા અધાગ પ્રયત્નો કર્યા. આ કાયદા અનુસાર કોઈ પણ પતિ, પત્ની ચૌદ વર્ષની થાય તે પહેલાં એની સાથે પરિણીત જીવન ભોગવી ન શકે, પરંતુ આ કાયદો પસાર થાય તે પહેલાં ૧૮૯૧માં તે મૃત્યુ પામ્યા.

ગૂજરાતી સાહિત્યમાં વિધવા

ગૂજરાતી સાહિત્યમાં કાવ્યો, નવલકથાઓ અને નવલિકાઓમાં વિધવા એક વિષયરૂપ બની ગઈ છે. ઓગણીસી સદી તેમ જ વીસમી સદીના પહેલા ભાગમાં કરુણ જીવન ગાળતી, આર્થિક પરતંત્રતા ભોગવતી, અને આ દુઃખી જીવનમાંથી છૂટવા મથતી એક અબળા તરીકે સાહિત્યકારોએ વિધવાને આલેખી છે. વળી સમાજની કૂરતાનો ભોગ બનેલી, ફરજિયાત વૈધવ્ય પાળતી અને કવચિત્ અજાણે અનીતિને માર્ગે વળે તો સમાજનો અખર કોપ વહેરી લેતી થયું તેને આલેખવામાં આવી છે.

લિંગ લિંગ સાહિત્યકારનું વિધવા પ્રત્યેનું દષ્ટિબિન્દુ લિંગ લિંગ હોય છે. ધણાખગતું દષ્ટિબિન્દુ એક સુધારકનું ક્ષી યકાય. અહીં બધા જ કવિઓ અને બધા જ નવલકથાકારો વિશે ઉલ્લેખ શક્ય નથી એટલે થોડા જાણીતા સાહિત્યકારો વિશે જ વિશ્લેષણ વિવેચન આવશે.

ઓગણીસમી સદીની વિધવાના દુઃખો આલેખનાર કવિઓમાં એક હતા કવિ નર્મદ. નર્મદની પ્રથમ પત્ની મૃત્યુ પામી ત્યારે એ ખૂબ દુઃખી થયા અને પોતાના બાળકો જીવન પર અકૃશ મૂક્યો. અન્યત્ર કવિ સાગરો. આથી બાળવિધવાની દુઃખી દશાનો તેમને ખ્યાલ આવ્યો, અને ઓગણીસમી સદીની વિધવાનો કરુણ નિઝાન પડ્યો તેમણે લખ્યો.

પર હું સંયમ ના રાખી શકી. જે વખત ગર્ભવતી થઈ તે બંને વખત મેં ગર્ભાવસ્થા કરાવી. આનાથી મારા આગેજ્યનો સર્વનાશ થઈ ગયો છે. હું અનાથ છું ને મારા સાસરિયા મને પારાવાર દુઃખ દે છે. મારા જેઠે મારા પર બળાત્કાર કર્યો હતો. હું બીજે ક્યાં રહેવા જઈશ ? શા માટે હું પુનર્લગ્ન ના કરી શકું ? ”

(૨) બીજા એક કાવ્યમાં એક વિધવા પોતે જન્મ આપેલા અનૌરસ બાળકને મારી નાંખીને આક્રંદ કરે છે. પણ અનૌરસ બાળકને આ જગતમાં સ્થાન ન હોવાથી તે લાચાર છે.

નર્મદ કહે છે કે, ધર્મશાસ્ત્રોને અધ્યક્ષાથી ન અનુસરતાં, તે સમયને અનુરૂપ ના હોય તો પ્રચલિત પ્રણાલિકાઓ અનુસાર ગદસવાં જોઈએ કારણ કે, જે ઋષિઓએ તે લખ્યાં તેમણે હજારો વર્ષો પછીના ભવિષ્યના સમાજમાં શું થશે તેનો વિચાર કર્યો હોય તે અસંભવિત છે. બ્રૂણહત્યા કે બાળહત્યાને ભોગે પણ સમાજે વિધવા પાસે ફરજિયાત વૈધવ્ય પળાવવું એવું શાસ્ત્રોએ કહ્યું જ નથી. વળી તે વિધવાને આત્મહત્યા કરવાની છૂટ નથી પણ આપનાં છતાં વિધવાઓ તે કરે છે. તો આ બધી ઝેરરીતિઓ અટકાવવા સમાજે વિધવાને પુનર્લગ્ન કરવાની છૂટ આપવી જોઈએ.

બીજા એક કાવ્યમાં વિધવા વિલાપ કરે છે, “ શા માટે મારા પતિ મૃત્યુ પામ્યા ? હજી તો મારી વય ફેદલી નાની છે ? હું આપું છવન કેમ પીતાવીશ ? જન્મતાં જ કેમ હું મૃત્યુ ના પામી ? મને કોઈ છવલેણું માંદગી કેમ ના આવી ? મને કોઈએ ઝેર કેમ ના પાડ્યું ? હું આપઘાત કરું ? હું અનીતિને માર્ગે જઈશ ? પુરુષને શા માટે ભગવાને સ્ત્રી કરતાં વધુ લાજગાળી બનાવ્યો છે ? સમાજ વિધવા કરતાં તો એક ગ્રાણી પ્રત્યે વધુ દયા દાખવે છે. ”

આ હતી ઓમણીસમી સદીની હિન્દુ વિધવાની કુણ દશા. તેની દશા પૂરૂપ કરતાં તો વધુ ખરાબ હતી જ પણ એક ગ્રાણી કરતાં પણ

વધુ ખગળ હતી એમ વિધવા યુવતી ડહે છે આ ગદ્યા કાવ્યોમાં વિધવાની નાસજનક સ્થિતિ વર્ણવીને નર્મદ વિધવાને પુનર્ન ન કગ્વાની સમાજને છૂટ આપવા વિનવે છે સર્વ કાવ્યોને અતે કવિ વિધવા પુનર્લગ્ન મમયે ગાવાના ગીત ગ્યે છે

કવિ દલપતરામ : નર્મદના સમકાલીન કવિ દલપતરામને પણ વિધવાપુનર્લગ્ન પર પ્રતિબંધના મામ ફગ વિશે પૂરેપૂરો ખ્યાલ હતો અને તેમણે પણ વિધવાના દુ ખો વર્ણવતું એક નીતિબોધક કાવ્ય ગ્યુ છે આ દ્વિઅર્થી કાવ્યનું નામ “વેણુચરિત્ર” કવિ દલતાથી માનતા કે સમાજમાં ક્રાંતિકાંડક પરિવર્તન આણવાના પ્રયત્નો કરતા મૂળભૂત હેતુને હાનિ પહોચે છે માટે સમાજ સુધારો ધીરે ધીરે કરવો જોઈએ તે માનતા કે, “ પ્રત્યેક વિધવા ગ્વેચ્છાએ આજીવન વૈધવ્ય પામે છે, ” એ માન્યતા ઓગણીસમી સદીના દલપત પ્રતીક હતી એમના કાવ્યમાં વેણુ નામે ગજ જે મનુની પહેલા—આશરે ઈ. સ પૂર્વે ખીજી મદીમાં—થઈ ગયો તેના જીવનનું વૃતાન્ત છે પરંતુ આ કાવ્યમાં દલપતરામના સમયના (ઓગણીસમી મદીના) સામાજિક અનિષ્ટો— જેવા કે બાળસગ્ગો, દગ્ગિયાત વૈધવ્ય, પુરોહિત વર્ગનો દલ ને પાખડ, તેમનું સમાજ પરનું શાસન બાળવિધવાના દુ ખો—વગેરે વિશે ઉ લેખ છે આથી આ કાવ્યમાં કાગળચતરીમાં ભૂન કહેવાય

વેણુચરિત્ર :—મનુની પહેલા એક વેણુ નામ ગજકુમાર જ ગલ માથી જતો હતો ત્યાં એણે એ બાળવિધવાને સતી થવાની તૈયારી કરતી જોઈ તેના ભાઈબાલી તેને અસહ્ય નાસ આપતા હતા ને તે વાસનાઓ પર અ કુશ ગખી શકતી ન હતી વળી તેના સ્ત્રીધનના બધા નાણા ખન્યાઈ ગયા હોવાથી તે બળી મરતી હતી વળી તે એક જ વાગ જમી શકતી હતી ને ભોય પર જ સૂઈ શકતી હતી વળી તે સુંદર વસ્ત્રાલકાર ધારણ ન કરી શકતી, પેટ ભરીને જમી ન શકતી ને ન ગિ

તેને દેશમુકન કરાવવું પડતું. તેની વાત સાંભળી વેણુ તેને સમજાવીને પોતાને મહેલે લઈ ગયો ને એક બ્રાહ્મણ સાથે લગ્ન કરાવી આપ્યું. તે પછી વેણુને ખબર પડી કે તેના રાજમાં એક વિધવાએ તેના અનારસ બાળકને મારી નાખ્યું છે. આથી તેણે તેને શિક્ષા કરવાની તૈયારી કરતાં વિધવાએ પોતાને મહેલે પોતાને ફસાવનાર પુરુષને શિક્ષા કરવાની વિનંતી કરી. તે વિધવાએ કહ્યું કે “ફરજિયાત વેધવ્યનો રિવાજ ભ્યાં સુધી સમાજમાં રહેશે ત્યાં સુધી બ્રૂણહત્યા ને બાળહત્યા બંધ નહિ થાય.” આથી વેણુ રાજ્યની બધી જ વિધવાઓને પરણાવી દેવાનો હુકમ બહાર પાડ્યો. બ્રાહ્મણો ગુસ્સે થયા કે, બે સ્ત્રીના ભાગ્યમાં વેધવ્ય લખાયું હશે તો એના પતિને કોઈ બચાવી નહિ શકે. રાણીએ બ્રાહ્મણોને પૂછ્યું, “નીચી સ્થિતિઓમાં વિધવાઓ પુનર્લગ્ન કરે છે તેમના ભાગ્યમાં શું વેધવ્ય લખાયું નથી? વિધાના શા માટે નીચી ને જિંમી સ્થિતિઓ વચ્ચે ભેદ રાખે? ભાગ્યના લેખની માન્યતા વિધુરને કેમ લાગુ નથી પડતી? માટે અમે તો પુનર્લગ્ન ઈચ્છતી બધી જ વિધવાઓને પરણાવીશું.” બ્રાહ્મણો આનો કોઈ જવાબ ન આપી શક્યા.

આ કાવ્યમાં કવિ પોતાનાં સમયનાં અનેક સામાજિક અનિયોને ઈ. સ. પૂર્વેની બીજી સદીનાં અનિયો તરીકે ગણાવે છે. વેણુના સમયમાં આમાંનાં દોષ પણ અનિયો હશે કે નહિ તે શંકાસ્પદ છે. વળી વિધવા-વિવાહની નરદેણુની રાણી જે દલીલો કરે છે તે કવિની પોતાની દલીલો છે. વેધવ્યનાં અનિયો વિષે લખવાના આવેશમાં કવિ કાળગણતરીમાં અનેક બૂલો કરે છે. વેણુ રાજ કહે છે, “બધી જ વિધવાઓને સ્થિતિ-જન્મણામાં આવવા દેવી જોઈએ.” વેણુનાં સમયમાં સ્થિતિજન્મણા હતા કે નહિ તે શંકાસ્પદ છે. વળી વિધવાનું દેશમુકન, બાળહત્યા, વિધવા માટે સમાજે કરેલા અનેક કડક નિયમો, ફરજિયાત વેધવ્ય, વગેરે રિવાજો તે સમયે હતા નહિ. અંતમાં કવિ વેણુ રાજ પાસે પોતાની ઇચ્છાઓ વ્યક્ત કરે છે કે “વેણુ રાજ્યએ બધી જ વિધવાઓને

પુનર્લગ્નની છૂટ આપી અને જાહેર કર્યું કે વિધવાઓ નો પોતાના શ્રીધનના નાણા સરકારી તિબેરીમાં મૂકે તો તેમને સરકાર એના પર વ્યાજ આપશે. " આ વસ્તુગ્રંથિનિ કાળ સાથે અસંગત છે.

કલાપી : કલાપી તરીકે જાણીતા લાઠીના કાશીર સુરસિંહજી ગુજરાતના એક પ્રખ્યાત કવિ હતા. આગણીસમી સદીમાં તે જન્મ્યા હતા અને તેમના અનેક કાવ્યોમાં “ વિધવા બહેન બાબાને ” નામનું કાવ્ય જાણીતું છે. એમના પત્નીની બહેન (એમની પોતાની બહેન એ માન્યતા ખોટી છે.) મામા બાળવયે વૈધવ્ય પામી ત્યારે કલાપીએ એને સાન્નિધ્ય આપતું આ કાવ્ય રચ્યું હતું. પરંતુ તે સમયના લેખકોને કવિઓ કગતા કલાપીનું દષ્ટિબિન્દુ નિગળું જ હતું. વિધવાપુનર્લગ્નની તે તરફેણમાં નહોતા કારણ કે બાબાને વૈધવ્યમાં જ આનંદ પામવાનું તે સમજાવે છે. આ સુધાગક દષ્ટિબિન્દુ ન કહેવાય બલકે સનાતન કાળથી પુરુષનું વિધવા પ્રત્યેનું દષ્ટિબિન્દુ જે ગહેતું આવ્યું છે તે કહેવાય.

વિધવા બહેન બાબાને કવિ કહે છે કે “ જીવનમાં દુઃખો સહન કરવા, સુખો ભોગવ્યા હોય તેની રમ્મતિ મનમાં મંધરી ગખવી, કોઈના મૃત્યુ પછી જીવીને મનમાં આશાઓ ગખવી, આ બધા જીવનના લહાવા ને મહામૂલવાન અનુભવો છે. વળી મૃત્યુ ત્રિપજનનો વિયોગ નથી કગવતું. આ વિયોગ ને જ ચિરંતન મંજી છે. પતિ સાથેના સહજીવન કગતા વૈધવ્યમાં વધુ પવિત્રતા ગહેલી છે. વૈધવ્ય, સીને, સીના હૃદયને, પવિત્ર બનાવીને ઉન્નતિને ગિજરે લઈ જાય છે પ્રભુના દરેક કાર્ય પાછળ શુભ હેતુ ગહેલો છે. દુ પશુ બધાં મૃત્યુ પામીને તાન પતિ પામે જઈશ ત્યારે મારી વિધવા પત્નીને મહામ્મતા શું ને તું સમજાવજે. વૈધવ્ય મૌલાગ્ય-વતીના જીવન કગતા વધુ પવિત્ર છે. જીવન ક્ષાણલગુર છે. શાશ્વત સંમધ છે માત્ર ત્રિપજનનો વિયોગ મૃત્યુ અનિવાર્ય છે માટે દુઃખમાં સુખ માનના શીખતું જોઈએ. ”

વૈદવ્ય બાગપણુમા પ્રાપ્ત થા। તે જીવનમાં ઈશુ ગધુ દુઃખ પડે છે અને બાલિકાની શ્રી વ્રુપુ મ્થા થાય છે તેનો કલાપીને ખ્યાલ પળ આવવો અશક્ય હતો। આગળ કે પતિ વિના એક ભિગતી બાલિકા કઈ આશાઓ પૂર્ણ જીવન વ્યવહાર કરે એ એક પ્રશ્ન હતો। સંજ્ઞના કોડ અધૂરા નહોતા હોય, માતૃત્વની ઝંખના વળતરૂપ કચડાઈ ગઈ હોય, જીવનમાં કાઈ પણ કોડ કે આશાઓ નહોતા હોય, એક સાચા નિગદાગ પગવલખી અળખા તરીકે કોઈને અશ્વયે નાનમભયું જીવન વિતાવવાનું હોય ત્યારે આવા ખોટા સાન્તવનોનો કોઈ અર્થ ગટેતો નથી। કલાપી પાતે ત્રણ ત્રણ વખત પગથા હોઈ, સંજ્ઞજીવન એટલે શું તે સમજ્યા પહેલા વૈધવ્ય પામેલી બાલિકાને ફગળિયાત વૈધવ્ય અને અભ્યર્થની પવિત્રતા વિશે કહેવાનો તેમને કાઈ અધિકાર નહોતો। આવું સાન્તવન તેની કૂં મસ્કરી ગઈ કહેવાય।

બહેરામજી મલખારી : ગુજરાતના એક અગ્રગણ્ય સુધારક અને વિખ્યાત કવિ બહેરામજી મલખારી પણ એમના સમયના ઘણા ગમકાલીન કવિઓની જેમ કવિતામાં કલ્પના કગ્તા સામાજિક સુધારા માટેના પ્રચારને વધુ પ્રાધાન્ય આપતા। બાળવિધવાના અનેક દુઃખો તે આલેખે છે। એક કાવ્યમાં આવા દુઃખો આલેખીને અંતમાં કવિ સમાજની વિધવા પ્રત્યે સહાનુભૂતિ માગે છે અને તેની સ્થિતિ સુધારવાની વિનંતી કરે છે। બીજા એક કાવ્યમાં કવિ એક બાળવિધવાના દુઃખો વર્ણવે છે અને ક્ષોર કર્મ પછી પોતાનું લઘંક ૨૫ અરીસામાં જોઈ તે કેની છળા મઈ તે કહે છે તે પછી આ વિધવાની વિષયવાસનાઓ પ્રમળ મનતાં તે વનમાં વાસ કરવાનો નિશ્ચય કરે છે। પણ તેને એક સદ્ગુરુપ મળતા તે પુનર્જન્ન કરીને સુખી થાય છે। બીજા એક કાવ્યમાં એક વિધવા ગર્ભવતી જનતા ઈશ્વર પાસે ક્ષમા માગે છે કાગળ, બાળવિધવા હોવાથી તે વાસનાઓ પૂર્ણ અદૃશ ગાળી શકી નહતી, જે કવિ સ્વાભાવિક લેખે છે।

એક વૃદ્ધ વાઝની વિધવા બીજા એક કાવ્યમાં પિતાનો આ લગ્ન માટે દોષ કાઢીને પિતાને કહે છે કે, પોતાને પુનર્લગ્ન કરાવી આપે, કાળુ, પોતાને લગ્ન કરીને સુખી થવાનો પૂર્ણ અધિકાર હોવા ઉપરાંત બાળકો હોવાથી પણ પ્રમણ ઇચ્છા છે

એક કાવ્યમાં મનમારી સમાજની વિધવાઓનું પડતો નાસ ચોપાસ પ્રસરેલા બ્રૂણહત્યા ને બાળહત્યા જેવા આમાનૃતિક અનિષ્ટો વગેરે જોવાની યુગગતી કિન્દુઓને વિનંતી કર છે અને વિધવાપુનર્લગ્નને અપનાવવાની અતમા નમ્ર વિનંતી કરે છે

બાળનગ્ન નામના એક કાવ્યમાં કવિ બાળનગ્નના અનિષ્ટો વર્ણવે છે શાળાએ જતો ટ્રિગ્ગર હોય તો માતાપિતા વચિત્તેનાથી સહજ મોટી કન્યા હોય તોપણ પોતાના જીવતા બાળકને પગથાવી દેવાનાં ઘેલછામાં ને બાળનગ્નના કુત્રિવાજને લઈને લગ્ન કરી દે છે આથી લગ્ન પછી તન્ત ને એએ બાળકો થઈ જાય છે પતિ વિધવા હોવાથી કમાતો નથી હોતો આ કાવ્યમાં આ કિરોગના માતાપિતા લગ્ન પછી તન્ત મૃત્યુ પામ્યા હોવાથી ઘર ને અનકાર વેચીને ભગ્યપોષણ કરવાની તેમને જરૂર પડે છે તે પછી કદાચિત્તે જો પતિ મૃત્યુ પામે તો બે માળમે વાળી પદ્મ સોળ વર્ષની કન્યા નિગદ્યા વિધવા બને છે ને કાગે મરી આપુ કુટુંબ ભૂખમગથી મૃત્યુ પામે છે. કવિ કહે છે કે, આવા દાખલા તે સમયે સામાન્ય હતા અતમા કવિ ઈશ્વરને પ્રાર્થે છે કે યુગગતીઓને વિચાર કરવાની શક્તિ અને સારુંનમ્ર સમજવાની જુદી આપે

જ્ઞાતિપ્રધાના કડક બંધનો, અને અનેક ઉપર વર્ણવેલા સામાજિક અનિષ્ટોને તઈને વિધવાની સ્થિતિ તે નમયે નાસમય હતી ઓગણીસમી સદીમાં ઝોગો અસ્તાન, શિક્ષણનો અભાવ, વહેમે નુ જુદી પગ વર્ચસ્વ, અને ગસીઓ તેમ જ અસ્તમગ દવાઓના અભાવને લઈને મૃત્યુપ્રમાણ—વિરોધે કરીને બાળકોમાં—ઘણું મોટું ગદેનુ આવી બાળ

વિધવાઓનો આટલો ચોકવનારી હદે પહોંચી ગયો હતો. આ પ્રથમ સમાજનો એક જટિલ પ્રશ્ન હતો. ફરજિયાત વૈધવ્ય પાળવા પૂરતી જ જ્ઞાતિ વિધવા પ્રત્યે સખ્તાર્થ ઘખવતી પણ તેનો આર્થિક પ્રશ્ન કોઈ ઉકેલતું નહિ. આથી તેની સ્થિતિ સુધારવાનો અવકાશ જ નહોતો.

કનૈયાલાલ મુનશી : એક જાણીતા સમાજસુધારક તરીકે કનૈયાલાલ સર્વને વિદિત છે. તેમણે “કેનો વાંક ?” નામના પુસ્તકની નાવિકા એક બાળવિધવાને બનાવી છે.

“કેનો વાંક ?” : આદમે વર્ષે મણિનાં લગ્ન થયા પછી ત્રણ મહિનામાં તે વિધવા બને છે. સાસરામાં બધાં અનેક મોજ માણે છે, પણ મણિને અપશુકનિયાળ ગણીને હડધૂલ કરવા ઉપરાંત તેની પાસે શુભામઝી માફક કાગનો ઘસડમોળો કરાવે છે. તેને સારાં વસ્ત્રાલંકારની મનાઈ છે. સારા પ્રસંગે જમવા જવાની પણ મનાઈ છે છતાં કુટુંબી-જનો એમ માને છે કે તેઓ એક નિરાધાર વિધવાની સંભાળ લે છે.

ધરનાં બધાં જ્ઞાતિમા જમવા ગયેલાં હોય છે, ત્યારે એક યુવાન આવીને મણિને ફસાવે છે. તે ગર્ભવતી બનતાં નાસી જાય છે. એક ગામડામાં એક વૃદ્ધ તેને આશ્રય આપે છે જ્યાં તેને પુત્રી જન્મે છે પણ ધરની સ્ત્રીઓ મણિની વિરુદ્ધ હોવાથી તેને ત્રાસ આપે છે જેથી મણિ એક મંદિરના મહંત પાસે આશરો લે છે. આ મહંત કહે છે કે, જો વિધવાઓ પુનર્લગ્ન કરે તો કુંવારી સ્ત્રીઓની સંખ્યા વધી પડે. પણ મણિને પુનર્લગ્ન કરવાની ઇચ્છા છે કારણ, એક બાળક વરતા લગ્નમાં હાથ પકડવાના “શુના” માટે ફરજિયાત વૈધવ્યની સજ્જત તેને બહુ આકરી લાગે છે. મહંતની કુદૃષ્ટિ થતાં મણિ નાસી જાય છે. એક “સમાજ-સુધારક મંડળે” છાપામાં પુનર્લગ્ન કરવા ઇચ્છતી વિધવા માટે જાહેર ખખર આપી છે. મણિ જાહેરખખર વાંચીને આ મંડળના એક સભ્યને ઘેર જાય છે, જે એને પુનર્લગ્ન ઇચ્છનાર ગૃહસ્થ સાથે ઓળખાણ

કગવવાનું જણાવી પોતાને ઘેર ગળે છે થોડા દિવસ પછી મણિને કા કા જતા પૂછપૂછ કરે છે ત્યાર આખું પોકળ બહાર આવે છે કે આવે કોઈ ગૃહસ્થ જ નહોતો આ સભ્ય મણિ પર કુદૃષ્ટિ કરે છે પણ આખા સુધારક મડળના કોઈ પણ સભ્યની મણિ સાથે પુનર્લગ્ન કરવાની નૈતિક હિંમત નથી અહીં મુનશી કહેવાતા સમાજસુધારકોના પાખ ડી આચરણ, તેમનામા નૈતિક હિંમતના અભાવ અને તેમની “ પરોપદેશ પાડિલમ્ ’ ની નીતિ પર સચોટ કટાક્ષ કર છે

આખરે મણિ મુળાર્ધ પહોંચીને અજાણ્યે એક વેશ્યાને ઘેર ગહે છે, પણ એક દિવસ વેશ્યા મણિને એક શ્રીમત સાથે એક ઓગડામા પૂરે છે ત્યારે મણિ ખારીમાથી ફૂલી પડીને નામી જાય છે ગસ્તામા એને મુચકુન્દ નામનો સરકારી, હિંમત આદર્શવાળો ગરીબ વિદ્યાર્થી મળે છે જે એને પોતાની રૂમમા બંદેન તરીકે ગળે છે. અહીં મુનશી સચોટ રીતે બતાવે છે કે કહેવાતા સમાજસુધારકોમા એક ગરીબ વિદ્યાર્થી જેટલી પણ નૈતિક હિંમત નથી તેઓ માન મણિને પોતાની વાસનાઓ સતોષવાના એક સાધનરૂપે જ જુએ છે—એક અત ન સ્વમાની વ્યક્તિ તરીકે નહિ

મુચકુન્દ મણિ ખાતર સમાજ સામે લડત ચલાવે છે સમાજ મણિને ગમવા માટે મુચકુન્દનો મહિંકા કરે છે તેના પિતા તેના લગ્ન સમજવટથી એક ગામડાની કન્યા સાથે કરી દે છે આથી મણિને મુચકુન્દનું ઘર છોડવું પડે છે દરેક ટેકાણે મદદ માગના ઝાઝાને કોઈ પુરુષ મણિને ગખાત તરીકે સાથે નહેવાનું કહે છે યુવાન વિધવા માટે એકલા ગહેવું કેટલું જોખમભર્યું છે તે લેખક અહીં બતાવે છે મુચકુન્દને શસ્ત્રક્રિયા કરાવવા બસો રૂપિયાની જરૂર પડતા મણિ નાણા ભેગા કરવા જાય છે પણ જ્યાં જ્યાં હાથ લગાવે છે ત્યાં ત્યાં દરેક પુરુષ મણિ પાસે અઘટિત માગણી કરે છે મુચકુન્દે પોતાની પત્નીને કાઢી મૂકી છે તે સાંભળે થાય છે પછી મણિ જન્નેનું સમાધાન કરાવી આપે છે

પણ ૯ વર્ષ પછી તે મૃત્યુ પામતા મણિ મુચકુન્દ સાથે પુનર્લગ્ન કરે છે આ નવવધવામાં લેખક બેનણુ પ્રશ્નો ચર્ચવા માગે છે

એક તો બાળવગ્નો, ને કુળિયાત વૈધવ્યના માગ પરિણામ મણિ બાળવગ્ન ને કુળિયાત વૈધવ્ય બન્ને કુળિવાળેનો ભોગ બને છે વિવિધ વાસનાથી ભ્રમ્ય સમાજમાં એકવા નેકું યુવાન વિધવા માટે કેટલું મુશ્કેલ ને જોખમભર્યું છે તે લેખક બતાવે છે બીજી વિધવાના આધ્યાત્મિક કલ્યાણ અને સામાજિક ઉન્નતિની વાતો કન્ટા પુરુષો પોતે જ કેટલા વિધવા અને દુગયારી પાન છે કહેવાતા સમાજસુધારકોમાં સમાજસુધારો કવવાની નૈતિક દિમ્ભ હોતી નથી ગુપ્ત રીતે મણિને ખાત તરીકે ગણવા આ બધા સમાજસુધારકો તૈયાન હોય છે, કાગળ, સમાજ છૂપા દુગયાન જનાનો ગહિષ્કાર કરતી નથી માન ઉધારે છોગે પુનર્લગ્ન કરીને નીતિમય જીવન ગાળવાની નૈતિક દિમ્ભ દાખવના અત્યેજ સમાજ ધૂણા દાખવે છે જે પુરુષોએ મણિ પાસે અદરિત માગણી કરી હતી તે જ પુરુષો મણિ પુનર્લગ્ન કરતા તેનો ગહિષ્કાર કરે છે તે ઉપનન્ત આ સમયે યુવાન વિધવા માટે કગલે ને પગલે અધ પતનનો ને દુગયાગનો ભય જોભો જ હતો શિક્ષણ વધતા હવે આ પરિસ્થિતિ કાર્ષક અરો નહલાઈ ગઈ છે વગી ધગના મગાની વર્ગણૂક પર પણ વિધવાના સમસ્ત જીવનનો તેમ જ તેના મુખ્ય બનો ને તેના અધ પતન કે પવિત્ર જીવનનો આધાર ગહે છે સગાઓ તગ્ધથી જો મણિને સહાનુભૂતિ ને પ્રેમ મળ્યા હોન તો તે કસાત નહિ અને ધન છોડીને નાસી જાન નહિ બલકે પુનર્લગ્ન કરીને નીતિમય ને સુખી જીવન ગાળત

ઝોગણીસમી સદીની બાળવિધવા માટે અનીતિને માગે અનન્યે જલુ, અનોગસ બાળકને જન્મ આપવો, સમાજના પ્રતિષ્ઠિત ગણાતા પુરુષોનુ પણ વિવિધવાસનાઓથી ભરેનુ માનસ વગેરે તે સમયે સામાન્ય હરો, કાગળ કે, ગોસ્ધનગમથી માડીને લગભગ બધા જ લેખને વિધવા વિશે લખતા આમાના ધણાખરા પ્રશ્નો પર મુખ્ય છણાવટ કરે છે

ઝવેરચંદ મેઘાણી :—ત્રીસમી સદીની શરૂઆતમાં સુધાન્ક લેખકોમાં મેઘાણીનું સ્થાન અગ્રગણ્ય છે. એમના લખાણો અસરકારક, મચોટ, અને વાસ્તવિકતા માટે પ્રસિદ્ધ છે. સમાજના આમાન્ય મનુષ્યો-માથી એમણે જીવંત પાત્રો સર્જ્યા છે. અત્યંત સ્વાભાવિક રીતે, સમાજ સામે અરીસો ધરીને, અગળ લાપામાં પણ જુરસાદાન છટાથી સત્યને સમાજ સામે નજૂ કરે છે. એમની નવલિકાઓમાં ઘણી વિધવાના જુદા જુદા પ્રશ્નોની છણાવટ કરે છે.

૧. અનન્તની બહેન

અનન્ત એક આદર્શવાદી પણ ડરપોક પ્રોફેસર છે, એની બહેન ભદ્રાને એનો પતિ મારજૂડ કરતો ને ડામ પણ દેતો અને એક વખત તેને મારી નાખવાનો પણ તેના પતિએ પ્રયામ કર્યો હતો. તેમ છતાં અદારમે વર્ષે જ્યારે ભદ્રા વિધવા બને છે ત્યારે માતાપિતા ઇચ્છે છે કે ભદ્રા સાસુને ગામ જઈ કેશમુડન કગવે ને એક વર્ષ ખૂણા પાળે. ભદ્રાએ જીવનમાંથી તમામ રસ પતિ ખાતર નિયોત્રી નાખ્યો છે, પણ નિશ્ચય કહે છે કે સુંદર લાભો ચોટલો તો નહિ જ કપાવે.

વેદશનમાં ઘેર આવતા જ અનન્ત પિતા જોડે કેશમુડનને વિધવા ને પકડતા અકારણ દુઃખો વિરુદ્ધ જોરદાર દલીલો કરે છે. પણ પિતામાં શાંતિનો દ્રોષ વહોરવાની નૈતિક હિંમત નથી એમ પિતા જણાવે છે. અનન્ત કહે છે કે ગીધ પણ મુડદાને જ ચૂંથે છે, જીવતાને તો માત્ર મનુષ્યો જ ચૂંથે છે. વિધવાને પકડતા અકારણ સામાજિક ત્રાસ વિરુદ્ધની અનન્તની દલીલો લેખકની પોતાની દલીલો છે. અનન્ત મમાગની રદિચુરતતા સામે અજૂમવા તૈયાર થાય છે, પણ અંતે એની બુદ્ધિ પર માતાપિતા પ્રત્યેની લાગણી પ્રાધાન્ય મેળવે છે. અનન્ત માતાપિતાનું ઇ માનવાની ના ખાટે છે ત્યારે માતાપિતા આપઘાત કરવાની ધમ્મી

ગુજરાતમાં ચાલતી સમાજસુધારાની ચળવળમાંથી થોડાક વિચારો મળે છે. લદાનું કેશમુડન કરવાની માળાપની છેલ્લી માગણી તે નકારી શકતો નથી અને લદાનો ગામ જવાનો દિવસ પણ નક્કી થઈ જાય છે, પણ નીંદર લદા દઢ નિશ્ચય કરીને રાત્ર નાસી જાય છે તે દારૂની દુકાને પિટ્ટીંગ કરે છે, ને એમ કરતાં જેલમાં જાય છે. માતાપિતા ને અનન્ત જેલમાં લદાને મળવા જાય છે જ્યાં તે પોતાના લાંબા વાળ પાતાને હાથે જ કાપીને માળાપને આપે છે, ને કહે છે, “આંહી (જેલમાં) રાત્ર નથી. સધવા-વિધવા, કે સજ્જયેલીના ભેદ નથી, કંક નથી, ચૂડી નથી, ચોટલા નથી...આંહી તો લીલાલહેર છે.”

હિંદુસમાજ પ્રત્યે આ વાક્ય સચોટ કટાક્ષ છે કારણ કે દેખીતી રીતે સમાજ કરતાં અંગ્રેજ સરકારની જેલ વધારે સારી વર્તણૂક અને ઝોછો ભેદભાવ દાખવે છે. વિધવાસધવાને હિંદુસમાજ સમાન દૃષ્ટિએ નથી ભેતો, અંગ્રેજોની જેલ ભૂંચે છે.

લદાના પાત્રમાં લેખકે ગાંધીજીની ચળવળના રંગે રંગાયેલી, અંતરથી નીંદર વિધવા યુવતી આલેખી છે. બે પેઢીઓ વચ્ચેનું ધર્ષણ માતાપિતા ને અનન્તની દલીલોમાં લેખકે સુંદર રીતે દર્શાવ્યું છે. ગાંધીજીના સમયમાં એમણે સ્ત્રીને બહાર આવીને સમાજ તેમ જ દેશ-સેવા કરવાની હાકલ કરી ત્યારે બે પેઢીઓ વચ્ચેનો તફાવત એકદમ વધી ગયો ને પરિણામે ધર્ષણ વધ્યું. માતાપિતા, સમાજ, “આખર”, નાતજાત, નાતના વાડા, સગાંસંબંધીથી ડરે છે જ્યારે નવી પેઢીની યુવતી વિધવા હોય તોપણ તેને રાત્ર કે સમાજનો ડર નથી રહ્યો.

૨. લાડકો રંગપો

આ વાર્તામાં વિધવા પ્રત્યેની સમાજની દૂર વર્તણૂકનું ખીજું પાસું આપણને ભેલા મળે છે. પતિ મૃત્યુ પામતાં સમાજ કેવી રીતે રૂઢિઓ પળાવીને વિધવાનો સર્વનાશ કરવા ઇચ્છે છે તેનો વાદ્ય સિતાર છે.

ફોઈ કરતાં વધારે દવાળુ હતા કેમ કે કેદીઓને જલ્દી દોય ત્યારે સંડાસ જવા દેતા હતા. તો ફોઈજની કઈ લય કર જેલ હતી કે જેમાંથી સંડાસ જવા પણ બહાર ના નીકળાય ? ભાભીને ફોઈ સમુના રાજમાં વેધવ્યનો ખૂણો પાળવામા ઝીણામા ઝીણી વિષતોમાં એટલી સખતાઈ પાળવી પડે છે કે હિંમતને ખાત્રી થાય છે કે આ વેધવ્યની સરખામણીમાં કેદની સખ પણ હળવી ગણાય. સાજે ભાભીના માતાપિતા આવી પહોંચતાં હિંમત તેમને પોતાની પુત્રીને આ અસહ્ય ત્રાસમાંથી છોડાવવાની વિનંતિ કરે કરે છે, પરંતુ પ્રણાલિકાનો ભગ ન જ કરાય એમ એ લોકો હિંમતને જણાવે છે. દીકરી ખૂણે પાળતાં મૃત્યુ પામે તોપણ એ લાચાર હતાં પણ રૂઢિનો ભગ તો સ્થાને પણ ના થાય. ઉદાહરણ આપતાં તેઓ કહે છે કે એમની ભત્રીજાવહુ ખૂણે પાળતાં બુખમરા ને દુઃખથી ક્ષમમાં મરી ગઈ ને “ છૂટી ” ગઈ । લેખક અહીં અસરકારક રીતે બતાવે છે કે રૂઢિચુસ્ત હિન્દુઓ કેટલી હદે જડ રૂઢિઓની ગુલામી સ્વેચ્છાએ સ્વીકારે છે. રૂઢિના વધસ્તંભ ઉપર પ્રિય પુત્રીનો ભોગ આપતાં પણ એ અચકાતા નથી. જાતિબલિધ્કારનો ભય હિન્દુમાનસમાં ધણો મોટો છે. હિંમત પૂછે છે કે શું પોતાની પુત્રીને નકોંગારના દુઃખ અને મૃત્યુના મુખમાંથી છોડાવવા માટે જાતિ તેમનો બલિધ્કાર કરશે ? પતિ મૃત્યુ પામતાં વિધવાને આશ્વાસન આપવું જોઈએ કે તેને રિણાવવી જોઈએ ? પણ સમાજને જાતિના ભયે ભાભીનાં માતાપિતા પુત્રીને દુઃખમાંથી છોડાવવાની સાફ ના પાડે છે. તેઓ ઇચ્છે છે કે આજીવન વેધવ્ય પાળવાનું દુઃખ ભોગવે તેના કરતાં વિધવા પુત્રી ખૂણે પાળતાં મૃત્યુ પામે તે વધુ ઇચ્છનીય છે. જાતિ બલિધ્કાર કરે તો અપરિણીત પુત્રોપુત્રીઓને કાણુ પરણે એ ભય મોટો છે. જડ સમાજની જડ રૂઢિઓ માતાપિતાના દિલની લાગણીઓને પણ કેટલી સૂકવી નાખે છે તે અહીં જણાય છે.

વિધવા પુત્રી પાસેના ઓરડામાંથી આ વાતચીત સાંભળે છે. જીવંત મૃત્યુમાંથી છોડાવવા સગાં, માબાપ પણ તૈયાર નથી એ વાતથી એને

આઘાત પહોંચે છે અને મધી જ દિમત એકઠી કરીને બધા સગાસબધી તેમ જ પોતાના અળગના ક્રોધ તામે થઈને પોતાના દિવસ દિમત બેઠે ધન છોડીને ચાલી જાય છે. લાઈમહેનના મીઠા સબધથી બન્ને બંધુ બહાગ્યામ ગે છે પછી પાછા ગામમા આવીને ગરીબ વિદ્યાર્થીઓ માટે નીચી કાંઠે છે ને એમના આશીર્વાદ મેળવે છે, પણ તાતિ ને સગાસબધી તેમનો સદતત બહિષ્કાર કરે છે.

વિધવા પ્રત્યેની આવી અમાનુષી વર્તણૂક પાછળનો મૂળ હંતુ એ હોય છે કે વિધવાને પતિ પાછળ જીવવાનો માર્ગ અધિકાર નથી, અને તેથી તે ગિમાઈને મૃત્યુ પામે એ જ ઇષ્ટ છે તેના મૃત્યુનો કોઈને શોક નથી પતિના મૃત્યુ પછી પત્નીનો સમાજમા કાર્મ ઉપયોગ નથી એ માન્યતા સમયના બદલાવા સાથે પણ બદલાતી નથી સતીનો ગિવાજ મંધ થના પણ સતીના ગિવાજ પાછળ ગેલે માનસ એ જ ગે છે જડ પ્રણાલિકાઓ યુક્ત માનસ બુદ્ધિયુક્ત વિચારશક્તિ અને વ્યક્તિગત નુખના ખ્યાન પર તર્કસ્વ ભોગવે છે આર્થિક લાચારી ભોગવતી, નિગધાર, પુરુષના સમગ્ર ટેકા વગર નાચાર જીવન જીવતી વિધવા, સમાજ અને તાતિજનોનો મોળામા મોટો શિખર છે હિન્દુ માન્યતાઓ અનુસાર પ્રણાલિકાઓ કન્તા મનુષ્યજીવનનું મૂલ્ય ઓછું છે આ માન્યતાનું મૂળ “પતિના મૃત્યુ માટે પત્ની જવાનમા છે” એ મતવ્યમા છે વિધવાએ હમતે મુખે ૬ યો નાન કરવા જ જોઈએ, અને ન સહન થાય તો આનંદથી મૃત્યુને ભેટનું જોઈએ બ્યાગે આવી એક નાચાર વિધવા દુ યો સહન કરવાને બદલે દિમતથી નિર્દોષને સુખી જીવન જીવવાનો સદાચારી માર્ગ શોધી કાઢે છે, ત્યાર હાથમાથી શિકાર જીતા ક્રોધ બગાયેલો શિખરી મમાજ ને તાતિ તેનો સદતત બહિષ્કાર કરે છે.

ગરાસ માટે :—સૌનામ્પમા ચાગીસેક નર્ ૫૦ બનેની આ એક સત્ય ધરના છે એક મગસના મોગર મત્ય પામે છે પછી તરત તેની

વિધવા પત્ની એક પુત્રીને જન્મ આપે છે. પતિ વર્તની આ યુવતીના પતિ પાસાં વર્તે આ યુવતીના જીવનનું મત્સનાશ વાળવા તેની સાથે લગ્ન કરે છે, અને લગ્ન પછી ૭ મહિનામાં મૃત્યુ પામે છે. જો પિતૃધર્મોને ખબર પડે પુત્રી જન્મી છે તો તન્ત ૫૬૦ દિવસનો ગંગા સ પચારી પાડે અને વિધવાને ભીખ માગવાનો વાગે આવે કાળજી. મોટે કાઈ લખાણ કરી ગંગા નદી અને આથી પુત્ર જન્મે તો જ વિધવાને ગંગા મળે. વિધવા આથી જાણ કરે છે કે પુત્ર જન્મે છે પણ પિતૃધર્મોને વિશ્વાસ ન મેસના દુઃખાગ્રસ્ત હૃદયો તત્તે દિવસ ચોખ્ખાપદ્મ નામે છે કે ગળેને વિધવા કાઈ છાત્રપટ કે છૂપા રીતે વિધવા આપાય વાં કોઈના ને કોઈના તન્તના જન્મેલા પુત્રો મગાવે છે, પણ દરક વખત તે બાળક મૃત્યુ પામે છે અને આવેશમાં આવી જઈને વિધવા પુત્રીને મારી નાખીને જાણ કરે છે. પુત્ર મૃત્યુ પામે છે તન્ત જ પિતૃધર્મો ગંગા સ પચારી પાડે છે.

પતિ મૃત્યુ પામતા જ આપણા સમાજમાં વિધવાનું કુ આર્થિક સત્યાનાશ વળે છે તે આ સત્ય ઘટનામાંથી આપણને જોવા મળે છે. પતિની સંપત્તિ વિધવાને તો હિંદુસમાજમાં ન જ મળે એટલે ગંગાસણીને પુત્રજન્મનું જીજ્ઞાસુ જોડી કાઢવું પડે છે. ચોરીથી ને કૂંતાથી પેગીમાં આણેલા પાંકા પુત્રો પણ મરી જતા આખરે ગંગાસણીને સગી પુત્રીને મારી નાખવી પડે છે. હિંદુ કાયદાનો અન્યાય અહીં જણાઈ આવે કે પુરુષની સંપત્તિ શ્રીમત્ પિતૃધર્મોને મળે પણ વિધવા ભીખ માગતી થાય તોપણ તેને ના મળે. વળી પાસાં જ્ઞાનો જ્ઞાન આર્થ આત્મ યુવતીને મળે છે અને જાણે છે કે પોતે મોટું વડેનું પત્નીને વૈધવ્ય અપાવે, તો સંપત્તિની કશી પણ જોગવાઈ નથી કરી જતો જાણવા છતાં ૩ પિતૃધર્મો સંપત્તિ પચારી પાડીને પત્નીને ભીખ માગતી કન્થે પુરુષ એટલો સ્વાર્થી છે તે આ મતાવે છે. વળી સગર્ભા પત્ની પુત્રને જન્મ આપશે તો પિતૃધર્મો ગંગા સ પચારી પાડશે તે જાણવા છતાં તે ગંગા

માટે કાઈ લખાણ કરી જતો નથી પાગકા પુત્ર ચોગ્વા સુધીનું કપટ પદ્મ હજારના ગગસ માટે વિધવાને કંવુ પડે છે ને વિધવા પોતાના જ પતિની સ પતિ ન લઈ જાય માટે પિતૃર્ધ્વો ચોક્કી પહેરે મૂકવા જેટલી નીચતા ને હલન્ટપણાની ટટલી હદે જાય છે તે અહીં સચોટ દેખાડ્યું છે

તુલસીક્યારો :—નવલિકાઓમા સમાજસુધારો કવોની ધમશ મેધાણીની આ નવનકથામા જણાતી નથી જિવદુ એમનું માનસ જીવનના પાછલા ભાગમા લખેલી આ નવલકથામા રૂઢિચુસ્ત વલણ પકડતું જણાય છે. એના કાગણે ગમે તે હોય પણ આ નવનકથામા વાચકને એમના ખૂબ જ રૂઢિચુસ્ત માનસના દર્શન થાય છે

ગામમા સોમેશ્વર ભટ્ટની ખડકીમા એમની સાથે એમના મોટા દીકરાની બાળવિધવા અશિક્ષિત વહુ ભદ્રા, સોમેશ્વરના આધળા સાળા જ્યેષ્ઠાગમ, એમની ગાડી લનીજી યમુના, ભદ્રાની દીકરી અનસુ, ને સોમેશ્વરનો પૌત્ર દેવુ ગહે છે સોમેશ્વરનો બીજો પુત્ર વીરમુત ને તેની ભણેલી પત્ની કચન અમદાવાદ ગહે છે, ત્યાં વીરમુત કોલેજમા પ્રોફેસર છે કચન આધુનિક, આઠકની, શિક્ષિત, મિઝાજ, સ્વછંદી ને ચચળ પ્રકૃતિની છે તે વાગવા માઠી પડે છે, અને જ્યારે જ્યારે તે માઠી પડે છે, ત્યાર ત્યારે ભદ્રા અમદાવાદ આનીને તેની પ્રેમથી ચાકરી કરે છે સોમેશ્વર ભટ્ટ ધાર્મિક હોઈ આગણે તુલસીક્યારો નાખે છે ને નિયમિત તેની પૂજા કરે છે

વિધવા ભદ્રા આ કથાનું મુખ્ય પાત્ર છે તે પોતાનું વિધે વાત કહે છે ત્યાર હમેશ ‘ગાડી ગડ’ ‘ અભાગણી ’ એના અપશબ્દો વાપરે છે પોતાને એ ‘ આસડા માનવાનાયક ગાડી ગડ ’ પણ કહ છે એ દનાળુ અને બીજા માટે જાત ઘસી નાખે એની છે એ દંટનાથી માને છે કે વિધવાએ સ યમી થતું જોઈએ, કુટુંબીઓની સેવામા જ જીવન ગાળતું જોઈએ, કોઈ પણ જાનના મોજશોખ ના ભેગવવા જોઈએ અને પોતાની

જાતને હ મેઘ ઉનારી પાડી જોઈએ કારણ કે ભદ્રા માને છે કે વિધવ્યના “ગુના” માટે વિધવાએ આકુળ વ્રત ઉપવાસ અને સખ્તાઈભર્યા જીવનરૂપી પ્રાપ્તિ કઠવું જોઈએ. નેના પતિ તેને માગતા તે વ્રત વાગવા તે આનંદમાં કહે છે. પતિની ગુલામી કઠોરી એ સ્ત્રી માત્રનું પગમ ધ્યેય હોવું જોઈએ એમ ભદ્રા વારંવાર કહે છે. વિધવાએ ૬૦ મહિને ગ્વેચ્છાએ માથું મુંડાવવું જોઈએ એમ પણ તે દંડનાથી માને છે. અમદાવાદમાં એનો દિવર વીરસુત ભદ્રાને દેશમુંડન ના કંગાવવાની વિનંતી કરે છે પણ તે ના સ્વીકારતા ભદ્રા કહે છે કે માધાના વાળનો ભાર પોતાનાથી ખમાતો નથી. ભદ્રા હ મેઘ કહે છે કે ઉચ્ચ જ્ઞાતિની વિધવાએ કદી પુનર્લગ્ન ન કરવું જોઈએ પણ વિધુરે સત્વરે પુનર્લગ્ન કરવું જોઈએ, કારણ કે પુરુષ જીવનમાં પત્ની વિના મૂંઝાઈ જાય છે.

કંચન જ્યારે વીરસુતને છોડીને ઝમઝે કરી ચાવી જાય છે ત્યારે વિધવા ભદ્રા વીરસુતનું ઘર ચલાવે છે ને તે પોતાની જાતને ધસી નાખીને ખૂબ જ સુદૃઢ રીતે ઘર ચલાવે છે. તે પછી વીરસુતને ખબર પડે છે કે પોતાના મિત્ર ભારકર સાથે રહેલી કંચન મર્લવતી બની છે. વીરસુત ગુસ્સે થાય છે પણ વીરસુતના પિતા કંચનને પોતાને મામડે લઈ જાય છે, જ્યાં કંચનમાં પરિવર્તન થાય છે ને તે પતિને અનુકૂળ થઈને રહે છે. આમ તુળસીકથાએ સર્વનું કલ્યાણ કરે છે.

ભદ્રા :—ભદ્રાને લેખકે અભણ, નિરવાથી, દયાળુ, રૂઢિચુગલ વિધવા આલેખી છે. એની બંધી ઉપર બહુવેલી જૂનવાણી માન્યતાઓને લેખકે વિધવાનું આદર્શ માનસ ગણાવે છે. વિધવાએ પોતાની જાતને તિગ્મકૃત ગણવી જોઈએ એમ ભદ્રા કહે છે કેશમુંડન વિધવા માટે એક આવશ્યક સંસ્કાર છે એમ લેખક માને છે અને વિધવાના ચળકતા મૂંડાના સૌંદર્યનો લેખક વારંવાર ઉલ્લેખ કરે છે.

પહેલા લખેલી પોતાની નવલિકાઓમાં કરેલા સમાજસુધારા ઓટના પુરસ્કારો પ્રચાર પર મેધાણી આ નવલકથાથી પાણી ફેંકે છે.

વિધવાની સામાજિક સ્થિતિ સુધારવાની, અને વિધવાપુનર્લગ્નની અનાવશ્યકતા પર મેઘાણી આની વાર્તાઓથી જાગ્રત કરી લગાવે છે, કાગળ અહીં એક અશિક્ષિત, લાચાર, વિધવા યુવતી ફગનિયાત આજીવન વૈધવ્ય, કેશમુડન અને પાવનળી અશિક્ષિત જીવનમાં પૂર્ણ સંતોષ માને છે, એવું જ નહિ, પણ ગૌરવ અનુભવે છે, અને પતિની પગમ શુનામી કંવામાં અને પતિની માગૂડમાં ગૌરવ અનુભવે છે પોતાની જાતની ઉન્નતિ કરવાની તે ચોખ્ખી ના પાડે છે

મેઘાણી ભદ્રાને એક માયાળુ, નિસ્વાર્થી, પરોપકારી વિધવા તરીકે આલેખી શક્યા હોત પણ તેમ કરવા માટે મેઘાણીને કેશમુડન, નિગ્નતા, ફગનિયાત વૈધવ્ય, અશિક્ષણની અનાવશ્યકતા અને આર્થિક પગવલગનને પ્રશ્નતાનો ઓપ ચઢાવવાની કશી જરૂર ન હતી “સદાશિવ ટપાલી”, “અનન્તની બહેન”, “વાડકો ગડાપો” વગેરે નવલિકાઓમાં પોતે જ જેની હિમાયત કરી હતી તે વિધવાપુનર્લગ્નના આદર્શની પોતે જ આ નવનકલામાં વિરુદ્ધ લખે છે, જે દર્શાવે છે કે લેખક પોતાના જ વિચારો સાથે અસંગત છે લેખકમાં આ પરિવર્તન મ આવ્યું તે સમજાવું મશ્કેલ છે ઉપર ઉલ્લેખ કર્યો છે તે નવ નવલિકાઓમાં નવું વિધવા યુવતીઓ સતત વૈધવ્યના દુઃખો અને નાસમાંથી છૂટા થઈ જાય છે, અને સફળતા મેળવે છે જ્યારે તેના નફાવતમાં અહીં લેખકે એક વિધવા આલેખી છે જે યુવતી હોવા છતાં ફગનિયાત વૈધવ્ય, અજ્ઞાન, આર્થિક પગવલગન અને સામાજિક લાચારીમાં અપૂર્ણ સંતોષ મેળવે છે તે એમ માને છે કે ઉપની પરિસ્થિતિમાં જ ગૌરવજીવન જીવન ગાળવું જોઈએ વિધવાએ પુનર્લગ્નનો વિચાર સુદ્ધા ન કરવો જોઈએ અને સતત પોતાની જાતને તિરસ્કારની નજરે વિધવાના કારુણ્યમાં જ વિધવાની પવિત્રતા ને તેનું ગૌરવ ગહેલા છે એમ લેખક પુરવાર કરવા માગે છે માનવ ધર્મશાસ્ત્રમાં મનુએ સ્ત્રી પ્રત્યે દાખવેલું વલણ મેઘાણીએ અહીં દાખવ્યું છે

“અનન્તની બહેન”માંની ભદ્રા ને “તુળસીક્યારો”-માંની ભદ્રા વચ્ચે તફાવત :

આ બન્ને ‘ભદ્રા’ એક જ લેખકનાં પાત્રો છે પણ બન્ને લેખકના જીવનમાં જુદે જુદે સમયે લખાયાં હોઈ એમાં આકાશપાતળનો ફેર છે. “તુળસીક્યારો”ની ભદ્રા દર મહિને કુટુંબીજનોને વિનંતી કરીને ‘કેશમુંડન’ કરાવે છે, જ્યારે અનન્તની બહેન ભદ્રાની આખી કથા એ એક જ કેન્દ્ર આસપાસ ગૂંથાયેલી છે કે માતાપિતા ને સાસરિયાં ભદ્રાને પતિ પાછળ ‘કેશમુંડન’ કરાવવાનું કહે છે અને તે માટે બળજબરી કરે છે અને ભદ્રા દબતાઈ એમનો સામનો કરે છે, અને આ જ કારણને લઈને ઘર છોડીને નાસી જાય છે. આશ્ચર્યની વાત એ છે કે બન્ને કથાઓમાં મેઘાણી ભદ્રાનો પક્ષ લે છે. “અનન્તની બહેન”માં લેખક ભદ્રાના ‘કેશમુંડન’ કરાવવા સામેના પ્રબળ વિરોધને પ્રશંસનીય ગણે છે, તો ‘તુળસીક્યારો’માં એ ભદ્રાના ‘કેશમુંડન’ કરાવવાના દબામૂલને ઉચિત ગણે છે. આ રમણ દર્શાવે છે, કે “અનન્તની બહેન” લખી ત્યારના સુધારક મેઘાણી “તુળસીક્યારો” લખાઈ ત્યાં સુધીમાં કેટલા રૂઢિચુસ્ત અને પ્રત્યાઘાતી માનસ ધરાવતા યર્ધ મળ્યા હતા. આદર્શોની અધોગતિને લઈને લેખકોમાં આમ બને છે. અનન્તની બહેન જેલમાં પોતાને સુખી ગણાવે છે, કારણ ત્યાં “વિધવા-સધવાના ભેદ નથી, તેમ જ કંકુ, ચૂડી કે ચોટલાના ભેદ નથી” જ્યારે વીરસુતની લાલી ભદ્રા સધવા-વિધવાના ભેદ હોવા જ જોઈ એ એમ માને છે, અને પોતાને માટે તિરસ્કારપૂર્ણ વચનો વાપરે છે.

સુધારક મેઘાણીનું પ્રતિનિધિ સુધારક ભદ્રા (અનન્તની બહેન)-માં પડે છે જ્યારે રૂઢિચુસ્ત મેઘાણીનું પ્રતિનિધિ રૂઢિચુસ્ત ભદ્રા (તુળસીક્યારો)માં પડે છે.

લક્ષ્મીબહેન ડાંગાણી

ત્રીવેણી સામાજિક તેમ જ અન્ય અધિકારોનાં પ્રખર દિમાયતી

લક્ષ્મીબહેન પોતે બાળવિધવા હોવાથી તેમનું સમાજ પ્રત્યેનું દષ્ટિબિન્દુ અન્ય પુરુષ લેખકો કરતાં જુદું છે. આ સ્વાભાવિક ગણાય કારણ કે બાળપણમાં વૈધવ્ય પામતા એમણે પોતાના સગાસંબંધી તેમજ સમાજ તરફથી અસહ્ય ત્રાસ વેળ્લો હતો. એટલે એમનું દષ્ટિબિન્દુ ગ્વાનુભવ-લક્ષી જ હોય. એમના લખાણોમાં સમાજ પ્રત્યે એક પ્રકારની કટૃતા છે જે પુરુષ લેખકોમાં ન હોય, કારણ પુરુષનું સ્ત્રી પ્રત્યેનું માનસ, સ્ત્રીનાં દુઃખો પ્રત્યેનું દષ્ટિબિન્દુ, પરાનુભવલક્ષીજ હોઈ શકે તેમના લખાણમાં વિધવાના દુઃખોનું વર્ણન જે આવે છે તેમાં એટલો આવેશ છે કે લેખન કરતા તે પ્રયાનકાર્ય જેવું આપણને વધારે લાસે.

“હું બંડખોર કેમ બની ?” :—લક્ષ્મીબહેને પોતાની આ નામની આત્મકથામાં ખેતાને બાળપણમાં પ્રાપ્ત થયેલા વૈધવ્યને લઈને સમાજમાં જે દુઃખો પડ્યા તેનું સચોટ વર્ણન કર્યું છે.

“ મને ચૌદ વર્ષે વૈધવ્ય પ્રાપ્ત થયું. મેં જિવાજ પ્રમાણે છાતી ફટવાની ના પાડી એટલે સગાઓએ મને છાતીમાં લાતો મારી. મગણને દસમે દિવસે મારે કેશમુડન કનવીને કાળા કપડા પહેરવાના હતા. મેં કેશમુડનની સાફ ના પાડી આથી બધાએ મને લાતો મારી, માગ પગ ધૂંક્યા, અનેક અમાનુષી અત્યાચાર ચલાવ્યા. મને ઝાડી ગણીને પૂરી દીધી. આઠ દિવસ હું પુનર્જીવે મેં નૈતિક દષ્ટિએ કાઈ ખોટું નહોતું કર્યું. મારો ગુનો હતો સામાજિક શિક્ષા તોડીને બુદ્ધિને માર્ગે ચાલવાનો.” લક્ષ્મીબહેન કહે છે, “ મન્નાગ પ્રભુની ઈચ્છાને આધિન થાય. પણ એની પાછળ જીવતી જગતી વ્યક્તિ પર આટલો ઘાનફાર જીલમ શા માટે ? ” તે કહે છે કે “ હું સુખની આશા ગમતી જ નહોતી, કારણ કે હિન્દુ વિધવાને સુખ હોય જ નહિ ” આખરે અસહ્ય ત્રાસ વેડીને એક વર્ષ ખૂણો પાળ્યો. માગ માતાપિતા મૃત્યુ પામ્યા હતા; ને કાકાએ મિલકત પચાની પાડી હતી. કાકાને ત્યાં મારે ગહેતુ પડતું બન્યા મને સનત કહેવામાં આવતું : પૂર્વજન્મના પાપને લઈને મારે આટલું સહન કરવું

પટે છે “વિધવા એટલે દુઃખીમા દુઃખી—અભાગીમાં અભાગી અળખા ! વિધાસ નહિ કરવા લાવક વ્યક્તિ । સખ્ત અપ્તામાં ગખવા લાયક શકમંદ આસામી ! એને નવાનની લાગણી કદી થાય જ નહિ અને એના વ્યક્તિત્વનો વિકાસ દેવ જ નહિ,” એવી દરેક જાણની માન્યતા હતી.

પતિ જેવી મહામૂલી વસ્તુ ખોઈ હતી. તેથી હવે વાળ જેવી ગૌણ વસ્તુનો મારે મોહ ન જ કરવો જોઈએ એમ સગાંઓ મને કહેતાં. મને જાણું વાંચવાની પણ મના હતી. બધા જ સગાંઓ મારા પર જમુસી કરતાં ને સતત મને દુઃખ દેવાના નવા રૂઝતા શોધતાં પરંતુ મેં નિશ્ચય કર્યો હતો કે આર્થિક રીતે સ્વતંત્ર થઈને આ નરકચાતનામાંથી છૂટવું. ત્યાં સુધી મારા સિદ્ધાન્તો ખાતર મને તેટલું દુઃખ સહન કરવું. નાનપણમાં બાળકીને ગમે તેવા પુરુષ સાથે પરણાવીને પછી તેને વેધવ્ય પ્રાપ્ત થતાં બધા જ દોષ તે બાળકીના નસીબ પર દોળાઈને પોતે દોષમુક્ત થતાં માળાપ જરા પણ અચકાનાં નથી. વિધવા થાય એટલે યુવતી વિધવાસનાથી મુક્ત નથી થઈ જતી અને આધ્યાત્મિક વાતો તેનામાં વૈરાગ્ય આણતી નથી. પ્રતિકૂળ સંયોજાને લઈને માત્ર તેની જાતીય ઈચ્છાઓ દબાઈ રહે છે એટલું જ. તેની માનસિક ઉત્થાપિતિ આવા ગાસથી તો નથી જ થતી. પરાણે જાતીય ઈચ્છાઓને દબાવી દેવામાં આવે તે કાંઈ વૈરાગ્ય ન કહેવાય. વૈરાગ્ય તો સ્વેચ્છાએ આવશે જોઈએ. યુવાન વિધવાઓની કુદરતી વાસનાઓને દબાવી દેવાથી કોઈ પણ સમાજનું નૈતિક ધારણુ જીવે જતું નથી.

ઘરના કામનો ધસડખોળો મારે જ કરવો પડતો. કોઈ પણ સ્ત્રીઓ મને મદદ કરતી નહિ પણ આર્થિક રીતે પગલેખી દોવાથી મારે બધો જ ગાસ સહન કરવો પડતો. ઘરના જ લગ્નમાં પણ મને અપશુકનિયાળ ગણીને સગાંઓએ આવવા દીધી નહિ. મને ઘર બહાર પણ જવાની છૂટ ન હતી.

મારે આગળ લણવું હતું, એટલે મેં ઉપવાસ પર ઊતરવાનો નિશ્ચય કર્યો.

શ્રીજીવની સૌથી મોટામા મોટી શત્રુ સ્ત્રી પોતે જ છે, તે પ્રમાણે મને પણ સૌથી વધુ ત્રાસ ધરતી સ્ત્રીઓ તરફથી પડતો; પરંતુ અતે સ્ત્રીઓ પુરુષની શુભામ છે. આપણુ બેવડું નૈતિક ધોરણ પુરુષના લાભાર્થે જ છે.

મારી બાલ્યમાં એક વૃદ્ધ બ્રાહ્મણ રહેતો હતો તે સૌથી વાર એક અગિયાર વર્ષની બાલિકાને પરણ્યો. થોડા જ સમયમાં તે મૃત્યુ પામતા ધરતી બધી જ સ્ત્રીઓ તેની ક્રામળ બાળવિધવા ઉત્તમને દોષ દેવા લાગી. તેના પતિના આત્માના કલ્યાણાર્થે તેણે માથું મૂકાવવું જ જોઈએ એવો કુટુંબીજનોનો આગ્રહ હતો, પણ હું ઉત્તમને લઈ ગઈ ને મેન્જિસ્ટ્રેટને ઘેર થોડો સમય રાખીને તેનું મુકન અટકાવ્યું. આ કૃત્ય માટે મારાં કાકીએ મને કાઢી મૂકી ને મારે એક સ્ત્રીઓના આશ્રમમાં રહીને અભ્યાસ કરવો પડ્યો.

સ્વમાનવાળી વિધવા કદી પણ પોતાનાં સગા સાથે સમાન કક્ષાએ રહી શકે નહિ; એમની શુભામ તરીકે જ એ રહી શકે. નૈતિક અધોગતિને રસ્તે જતી વિધવાઓને અટકાવવાનો ઉત્તમ ઉપાય પુનર્લંઘ છે. સ્ત્રીઓને કચડી નાખતી, તેમના સ્વમાનનો નાશ કરતી રૂઢિઓ સામે મેં લડત ઉપાડી હતી, માનવતા સામે નહિ. ”

પોતાના કાંઈ પણ દોષ વિના પતિ મૃત્યુ પામે તોપણ બાળ-વિધવાને સમાજ દેટલો અસહ્ય ત્રાસ આપે છે તે આ સત્ય ઘટના બતાવે છે. અજ્ઞાનને લઈને ધરતી સ્ત્રીઓ જ તેને ત્રાસ આપે છે. આ આ સ્ત્રીઓ એકંદરે વિધવાની વિરુદ્ધ નહિ પણ સ્ત્રીઓ માટેના કાંઈ પણ પ્રકારના સુધારાની વિરુદ્ધ જડ બુદ્ધિને લઈને છે. સ્ત્રીશિક્ષણ તેમને માટે, હિતજીવ યોગ્ય છે તેમ છતાં પુરુષોએ સદીઓથી તેમનું માનસ

એવું ધણું છે કે તે સ્ત્રીઓ એમ માને છે કે સ્ત્રીશિક્ષણથી કન્યાને હાનિ પહોંચે છે એટલું જ નહિ પણ કન્યા શિક્ષણ લે તો લગ્ન પછી તેને વૈધવ્ય પ્રાપ્ત થાય. હિંદુ સમાજમાં વિધવા સહાનુભૂતિ દાખવવા યોગ્ય વ્યક્તિ નથી ગણાતી; તેને એક ગુનેગાર ગણવામાં આવે છે. પોતાની જાતની ઉત્તતિની આડે આવનાર સૌથી મોટા વિગ્રહ સ્ત્રીઓ પોતે જ છે. લક્ષ્મીબહેન સ્ત્રીઓને “અવજાતિ યત્રુ” કહે છે.

લક્ષ્મીબહેને ખીજી અનેક નવસિદ્ધિઓ પણ લખી છે તેમાં “મહિલાઓની મહાકથાઓ” અને “મંસારની વાતો” નામનાં પુસ્તકોમાં વિધવાના દુઃખોનાં અનેક પાસાં દેખાડ્યાં છે. કન્યાશિક્ષણનો અભાવ, વૃદ્ધલગ્નો, કાયદામાં વિધવાને અન્યાય, બાળલગ્નો, ફરજિયાત વૈધવ્ય, વિધવાનું કાયદાને લગતું અજ્ઞાન, સંપત્તિનો વહીવટ હાથ ધરવાની વિધવાની અશક્તિ ને અજ્ઞાન, વિધવા પ્રત્યે સગાંઓની ક્રૂરતા, વિધવાના માર્ગમાં આવના પ્રતીલનો, પુત્રપ્રાપ્તિ તેમ જ આખી પુરુષજાતિને ચઢિયાતી ગણતો આપણા સમાજ, જેને લઈને થતાં વૃદ્ધલગ્નો, કન્યા-વિક્રય, વરવિક્રય, વગેરે આપણા સમાજનાં અનેક અનિષ્ટો ને દુષણો પ્રત્યે લક્ષ્મીબહેન અંશુલિનિર્દેશ કરે છે. પુરુષોનો મ્વાર્થ પણ મુખ્યત્વે સ્ત્રીને વૈધવ્ય પ્રાપ્ત કરવામાં મોટો ભાગ લગાવે છે—જેમ કે વૃદ્ધ પુરુષ વાસનાઓને અંકુશમાં નહિ રાખી શકવાથી કે પુત્રપ્રાપ્તિ અર્થે નાની કન્યાને પરણીને તેના છવનનો સર્વનાશ કરે છે. લક્ષ્મીબહેન આ લખાણોમાં આપણા સમાજનાં અનિષ્ટો પ્રત્યે તીક્ષ્ણ પ્રદારો કરે છે. એમનાં લખાણો હિંદુ સમાજની અધારી બાબુ દેખાડે છે. બધી જ વિધવાઓ તે સમયે લાચાર કે દુઃખી કે ગરીબ હતી એવું માની શકાય નહિ પરંતુ તે સમયના બધા જ લેખકો દુઃખી, લાચાર, સાસરિયાંનો અસહ્ય ત્રાસ સહન કરતી, દામતા ઘસડોળા નીચે દળાયેલી આર્થિક લાચારી ભોગવતી વિધવાઓ આલેખે છે એટલે એના ઉપરથી એમ તો અનુમાન કરી જ શકાય કે આવી દુઃખી વિધવાઓ તે સમયે સામાન્ય

હતી. લક્ષ્મીબહેને પોતે સમાજ તેમ જ સગાસંબંધીઓ તન્મુદ્યા એટલું તો દુઃખ સહન કર્યું હતું કે મ્વાલાલિક રીતે તે એમ જ માને કે બધી જ વિધવાઓ દુઃખી જ હોય. પરંતુ બધા જ લેખકો ઓગણીસમી તેમ જ વીસમી સદીના પહેલા ભાગની જે વિધવાનું ચિત્ર આપણી આગળ રજૂ કરે છે તે મનોહર તો નથી જ. ભાગ્યમા ૮૫ ટકા શાંતિઓમા કા તો કન્યાવિક્રય કે કા તો વગવિક્રયનો ગિવાજ હોય છે જ.

શાંતિના જડ ગિવાળે, અર્થહીન પ્રણાલિકાઓ, પ્રાચીન અર્થહીન રૂઢિઓ, ખાર વર્ષની વયની પહેલા કન્યાને પરણાવી દેવાની શાસ્ત્રાસાને ચુસ્તપણે વળગી રહેવાની મનોવૃત્તિ, વગેરે અનિષ્ટો લગ્નમા કારણરૂપ બનતા ને આવા કારણોને લઈને જ લગ્નો થતા. વરકન્યાની યોગ્યતાને વિચાર કરવાનો કોઈ પણ લગ્નમા અવકાશ નહોતો. સ્ત્રીનું મરણપ્રમાણ ધણુ મોટું કોઈ કોઈ પણ પુરુષ પાસેથી કે છઠ્ઠી વાગ લગ્ન કરતો તો તેમા કોઈને આશ્ચર્ય ન લાગતું. બાળવિધવાના ભાગપણનો લાભ લઈ તેમ જ તેની જાતીના ક્ષત્રિઓ પગના સંવમના અભાવનો લાભ લઈ તેને ફસાવનાર એક બહેનો પુરુષ વર્ગ તૈયાગ ગ્રહેતો જેમા સાસનના કટુબના પુરુષોનો સમાવેશ થતો જે ગોવર્ધનગમના “સન્સ્વતીચંદ્ર”-માથી આપણને ખબર પડે છે. આને લઈને ગર્ભહત્યા ને બાળહત્યા અસામાન્ય નહોતા.

આજે તે સમય કન્તા શિક્ષણ-કન્યાઓ માટેનું-વધુ છે, કન્યાની લગ્નવય વધી છે, વૃદ્ધલગ્નો તેમ જ બહુપત્નીત્વનો ગિવાજ, બાળલગ્નો વગેરે શહેરોમા ઓછા થયા છે, સ્ત્રીનું મરણપ્રમાણ ઘટ્યું છે, પુરુષો પણ અમુક અંશે સંવમી થયા છે, અને તેથી વૃદ્ધલગ્નો ઘટ્યા છે, અને વિધવાની સલામતી વધી છે.

પરંતુ તે સાથે એ પણ ન ભૂલવું જોઈએ કે સમાજનુધારામા આપણા સુધારક લેખકોએ ઘણો મોટો ભાગ લઈવ્યો છે અને

ઓગણીસમી અને વીસમી સદીના લેખકોએ વિધવાની સ્થિતિ સુધારવામાં પોતાનાં જુરસાદાર લખાણોથી ઘણો મોટો ફાળો આપ્યો છે. દુર્ભાગ્યે હવે સુધારક લખાણો લખનાર ઓછા થતા જાય છે, અને લોકપ્રિય થતા લેખકો પણ રુઢિચુસ્ત માનસને પ્રિય લાગે એવાં જ લખાણો લખે છે. પરિણામે સામાજિક સુધારામાં ઘણો મોટો ભાગ ભજવનાર “લેખકની કલમ” આજે પાછળ રહી ગઈ છે, અને મોટા ભાગનો લેખકવર્ગ અમુક અંશ પોતાનું કર્તવ્ય ચૂક્યો છે એમ કહીએ તો અનુચિત નહિ ગણાય. આપણે આશા રાખીશું કે લેખકવર્ગમાં સામાજિક સુધારાની આવશ્યકતાનું ભાન જાગૃત થાય અને લેખન માત્ર મનોરંજન માટે છે એ માન્યતાને બદલે લેખનને સાહિત્ય મનોરંજન ઉપરાંત સામાજિક સુધારા પ્રત્યે અંશનિર્દોશ ફરે અને સમાજ સુધારવામાં મહત્વનો ફાળો આપે એ માન્યતા પુનર્જન્મ પામે એમ ઇચ્છીશું.

દોઢસો વર્ષ પૂરના ગૂજરાતના લગ્નના અને વિધવાવિવાહના રીતરિવાજો

આજથી આશરે દોઢસો વર્ષ પૂરે શ્રી બેંગલોર નામના અંગ્રેજ અમલદારે ગૂજરાતી સમાજના લગ્ન, લેવડદેવડ અને વૈધવ્ય અંગેના રીતરિવાજો પૂરે માહિતી એકઠી કરીને પુસ્તક છપાવ્યું હતું તે પૃથ્વી નીચેનું લખાણ તાત્કાલીક કાઢ્યું છે વિધવા વિવાહ ઘણી શાંતિઓમાં તે સમયે પ્રચલિત હતો પણ પછીથી હિંદુ શાંતિઓની દૃષ્ટિમાં ખોટાને હિંદુ ગણાવવા ખાતર કેળીક ઊતરતી શાંતિઓએ વિધવા વિવાહની પ્રથા તજી દીધી હતી

આજથી દોઢસો વર્ષ પૂરે એસો ને ત્રીમ ગૂજરાતી શાંતિઓ ને પેટાશાંતિઓમાં વિધવા વિવાહ પ્રચલિત હતો તપોધન બ્રાહ્મણ, તપોધન ખભાતી શાહીવાળા બ્રાહ્મણ, લુહાણા ભાટિયા પહેલી ને બીજી તડ, વ્હાવા ભાટિયા, નાતગવાળા સૂરતી બ્રહ્મક્ષત્રિય, કડવા કણ્ઠીઓરપાડના ને સૂરતના, દક્ષણી કણ્ઠીઓ, તળપદ અમદાવાદી કસારા ને સૂરતી કસારા, ભાવસાગર સૂરતી છીપા, સૂરતી શાવક, અમદાવાદી શાવક, સોનીમા દમણિયા અને શ્રીમાળી નાતરિયા અમદાવાદી, સુતાગર સોગડિયા, ગુજરાત-તળપદ-સૂરતી, ગુજરાત અમદાવાદી, પગદેશી ખત્રી, પચોળા, પચોળા ચાપાનેગિયા અમદાવાદી, અને ટકશાળી ધાત્રીમા ઓપાડના, મોઢ-શીતપુગ-સૂરતી, મોઢ પટ્ટણા, મોઢ સૂરતી, મોઢ અમદાવાદી, મોઢ ચાપાનેગિયા લુહાગર અમદાવાદી, ખભાતી, સૂરતી, ભાવનગરી અને ગુજરાત ગદાળગસી, ને જુદેનખ ડી હજમમા સૂરતના વિ ૫

કાનમિયા, કડીના પદ્મણી, ગૂજગતી, લિમચિયા, અમદાવાદી, મહે સુગિયા સૂતી લિમચિયા, ખાનદેશી મગડા, ઓગપાડના લિમચિયા ને મહેસુગિયા દંજીમા સૂતી, અમદાવાદી, ઓગપાડના તેમજ ખ લાતી માળીમા મોગરેલિયા, શુલકરેસ, સોરકિયા કંદોઈમા સૂતી, કુભાન્મા ગૂજગતી, સૂતી લાડ, ઓગપાડના, અમદાવાદી ધોખીમા ગવતિયા સૂતી, પગદેશી છુ દેલિયા, આહીર ખાનદેશી કડિયામા સૂતી, ઈડરિયા, અમદાવાદી, મારવાડી રજપૂત, ગોલાગણા ખનીમા વણકર અમદાવાદી, સૂતી વણકર, ફગસગમી, ખ લાતી, ગણુદેનીગગ સૂતના રજપૂતમા ડખમગ, શાળળા ગ્રામના જાદવવંશી, ઓગપાડના મારુ, ગૂજગતી, પાદરા ભાગોળિયા, સાગરિયા સૂતી સલાટમા સોમપુરી. કાછિયામા સૂતી ક્ષનિયવંશી, સૂતી કણુખી, અમદાવાદી કણુખી કોળીમા તળપદા ઓગપાડના, તળપદા સૂતી, માળવી જમત દાકોગમા ડાગી પગદેશી પહેલી ને ખીજી તક તે ઉપરાત મોદ ચમાગ, દક્ષણી નામદેવ, ગાધર્વ, ઓગપાડના ભાટ, કાયસ્થ વાસુદેવજી ભાડજી જા, ભગવાડ ઓગપાડના, મરેઠી ખાનદેશી દક્ષણી નિલોણી, પરદેશી આલિયા સૂતી વાસદોડા, સૂતી ખખાલી, વાઘરી, પુગળિયા, ખખસરિયા, પેટીગગ ન્યાતની એક તક, નામગ ખધારા, પરદેશી ખખસગિયા, પગદેશી લોદા દાકોગ, પગદેશી વણકર, પરદેશી શ્રીખાસ્તાન, લડારી, ખ લાતી, ધમના ગવળિયામા ગજલગ, સૂતી પાટીવાળા, ચરોતરિયા, ગૂજરાતી, પગદેશી કામળાવાળા ગોદકિયા પચોળી સૂતી નાત તક છટ્ટી, શુડિયા માછી, ખારવા ઓગપાડના, દુળળા ઓગપાડના, સીકલીગર, સૂતી મોચી, ખ લાતી કડિયા મોચી, અમદાવાદી મોચી, પરદેશી મોચી, ઓગપાડના મોચી, પોમલા, સૂતી ટીમળિયા ખાલપામા પદ્મણી, ખ લાતી, ઓગપાડના દેડામા ગારુડા, સૂતી તળપદા, અમદાવાદી, ઓગપાડના. ઉલાલખોર, કાળદાસિયા

આ બધી જાતિઓને શ્રી જોરાડેસે લગ્ન, વિધવા પુનર્લગ્ન, મરણ

વગેરે પ્રસંગો વિષે અમુક પ્રશ્ના પૂછીને માહિતી એકઠી કરી હતી. આમાથી આપણને દોઢસો વર્ષ પરના ગૂંજગતી સમાજનું ચિત્ર મળે છે.

કડવા કણુખીમા લમની મોસમ બાગ વર્ષે એક જ વાર આવતી. તે સિંચાઈની શાંતિઓમા કન્યાને બાર વર્ષની વયની અંદર પગણાવી દેવામા આવતી. નીચી શાંતિઓમા કન્યાની લમવય જાેની શાંતિઓ કગતા મોટી ગહેતી.

આ સમયે પલ્લાનો ગિવાજ હતો. પલ્લુ એટલે સ્ત્રીધન. તેના પર પત્નીનો પૂરેપૂરો અધિકાર ગણાય. વિધવાને તે કામ લાગે એ પલ્લાનો મુખ્ય હેતુ છે. તે અર્થે પલ્લુ કન્યાને લગ્નસમયે આપવામા આવે છે, પણ વ્યવહારમા તે સમયે દરેક સ્ત્રી માટે આમાથી લગણુપોષણ કગવું શક્ય નહોતું. ઝાઈ ઝાઈ શાંતિઓમા પલ્લાની ગકમ માત્ર પ્રાચ્ય રૂપિયા ગહેતી જેમાથી વિધવા માટે લગણુપોષણ અશક્ય ગહેતું.

વડનગર નાગર, કડવા કણુખી અને અમદાવાદી ટેકામા વિધવાને પલ્લાની ગકમમાથી લગણુપોષણ કગવું પડતું. તેપોધન બ્રાહ્મણ, બ્રહ્મ-ક્ષત્રિય અને દૂબળા શાંતિઓમા વિધવા પોતે કમાઈ ના શકે તો જ પલ્લાના ધરણા વેચી શકતી. દશા શ્રીમાળી વાણિયામા પતિની મગણોત્તર ક્રિયાનો ખરચ બાબુ ગખીને જ વિધવા પલ્લામાથી ગુજગન કરી શકતી. આથી પલ્લામાથી કાઈ બચતું નહિ. વળી કોઈ કોઈ શાંતિઓમા પતિનો વારસ વિધવાને પોષવાની સાફ ના પાડે તો જ તે પલ્લુ વાપરી શકતી. કોઈ પણ શાંતિ એટલું પલ્લુ આપતી નહિ કે નાનપણમા પતિ મૃત્યુ પામે તો વિધવા પલ્લામાથી પોતાનું ગુજગન ચલાવી શકે.

સંયુક્ત કુટુંબમા રહીને કમાતા કોઈ પણ પુરુષની વિધવાને તે સમયે પોતાના પતિની સ્વોપાર્જિત સંપત્તિ પર અધિકાર હતો નહિ.

ઢોઈઢોઈ જાતિમાં સાસરિયા પોષતાં તો ઢોઈમાં રહેવા માત્ર ઘર મળતું. માત્ર ખંભાતી દરજ્જામાં જ એવો રિવાજ હતો કે વિધવાને જે સાસરિયા સાથે ન ગનતું તો મર્યાદિત અધિકાર સાથે પતિની સંપત્તિનો અડધા ભાગ મળતો. પરંતુ આમાંથી ઘણીખરી જાતિઓ ગરીબ ઢોઈ સંપત્તિનો પ્રશ્ન જાણે ઉપગ્રિહ્ય થતો નહિ-સિવાય કે જેને ને વૈષ્ણવમાં.

આ સમયે વિધવાને જે આધાઓરાકી ને કપડાંલતાં આપવામાં આવતા તેને “ માથા ઓળવો ” કહેવામાં આવતું. જે જાતિઓ પુનર્લંઝની છૂટ આપતી તે “ માથા ઓળવો ” ન આપતી. પણ દરેક વિધવા કાઈ ફરી પરણી જ શકે એવું સક્ય ન હોવાથી ઘણી વાર વિધવા “ માથા ઓળવો ” વિના કષ્ટમય જીવન ગુજારતી. મોટી વયની, બાળકોવાળી કે જેને કોઈ પરણવા તૈયાર ન થતું હોય એવી, કે જેને પુનર્લંઝની ઇચ્છા ન હોય એવી વિધવા “ માથા ઓળવો ” વિના દુઃખ ભોગવતી.

વિધવા પુનર્લંઝ તે સમયે નીચી જાતિઓમાં સામાન્ય હતું, પરંતુ બધી જ જાતિઓમાં પુનર્લંઝ વખતે પહેલા વરની સંપત્તિ અને પશ્ચું, વિધવાએ પહેલા વરના વારસને પાશ્ચું આપવું પડતું. ઢોઈ ઢોઈ જાતિઓમાં પુનર્લંઝ માટે પહેલા વરના વારસની રજા લેવી પડતી.

વિધવાનાં પહેલીવારનાં બાળકોનો પ્રશ્ન લગભગ બધી જ જાતિ-ઓએ ઉકેલ્યો હતો. ઊકરાં પુનર્લંઝ વખતે નાનાં હોય તો મા સાથે જતાં ને મોટાં હોય તો બાપનાં સગાં સાથે રહેનાં. ઢોઈક જાતિઓ ઊકરાંને પોતાને પસંદગી આપતી.

દરેક પરણવા ઇચ્છતી વિધવા માટે પરણવું સહેલું નહોતું. ઘણી-ખરી જાતિઓમાં વિધવાને કુંવારા પુરુષ સાથે પરણવાની છૂટ ન હતી, કારણ એવી વહેમી માન્યતા પ્રચલિત હતી કે કુંવારો પુરુષ વિધવાને મરણે તો થોડા સમયમાં જ મેલે જ વિસુર થાય. આથી જે જાતિઓ

કુંવારા પુરુષને આ છૂટ ન આપતી તે વિધવા સાથેના લગ્ન પહેલાં કુંવારા પુરુષને શીમળાના ઝાડ સાથે પરણાવતી. કોઈક સ્થાતિમાં કુંવારી કન્યા સાથે લગ્ન કરવાના પૈસા ન હોય તો જ કુંવારો પુરુષ વિધવા સાથે પરણી શકતો તો કોઈક સ્થાતિમાં વળી દંડ ભરીને પરણી શકતો.

તે સમયના વિધવા પુનર્લગ્નના કેટલાક વિચિત્ર રિવાજો હવે તો આપણને જોવા પણ ન મળે. સૂરતની ખત્રી વણકર સ્થાતિમાં વિધવાને પુનર્લગ્ન કરવા માટે પહેલા પતિના વારસની રમ્મની જરૂર નહોતી રહેતી પણ વર શોધી આપનાર ગોર એક રૂપિયો ને સવા શેર પતાસાં વર પાસેથી લઈ જઈને વિધવાને આપતો. આ વિધવાના બીજા લગ્ન પર સહીસિક્કો પણ ખરોબર ગણાતું. વિધવાના બાપને કે વાલીને પુનર્લગ્ન વખતે રૂ. ૧૨-૧૨-૦ મળતા પણ તે ખર્ચ પેટે રૂ. ૫૧ માગી શકતો. તે ઉપરાંત લગ્ન કરતી વખતે વિધવાને પોતાના પહેલા લગ્નનું પલ્લુ જે પહેલા લગ્નની દીકરી હોય તો તેને આપી દેવું પડતું. ખત્રી વણકરમાં સૂરતની વિધવાને પરણનાર વરને વિધવાના બાપનું ઘર જે શેરીમાં હોય તે શેરીના બધા નાતિલાઓ વચ્ચે રૂ. ૪-૮-૦ વહેંચવા પડતા, રૂ. ૨-૮-૦ વિધવા પોતે રહેતી હોય તે આખા મહોલ્લાના બધા નાતિલાઓ વચ્ચે વહેંચવા પડતા. એ મહોલ્લાના વડાને ૧ રૂ. આપવો પડતો અને ૧ રૂ. મહોલ્લાના બધા વૃદ્ધો વચ્ચે વહેંચવો પડતો. જે વર મુંબાઈ, વલસાડ, ચીખલી, ગણદેવી, નવસારી, વડોદરા, દમણ, અમદાવાદ કે ખંભાતનો હોય અથવા સૂરતમાં રહેતો હોય પણ ખંભાત. અમદાવાદ કે ચેવલીનો હોય પણ સૂરતની વિધવાને પરણવા માગતો હોય તો તેને સૂરતની નાતના પંચને ૧૩ રૂ. આપવા પડતા. જે વર બારડોલી, ધાલા, કે માંડવીનો હોય તો સૂરતની નાતના પંચને રૂ. ૧૭-૮-૦ આપવા પડતા. જે વર સૂરતનો હોય અને અમદાવાદ, ખંભાત કે ચેવલી સિવાય બીજા ગામની વિધવાને પરણતો હોય તોએ બધાં ગામોના વર સૂરતની વિધવાને આપે તે કરતાં ૧ રૂ. ઓછો આપતો. .

૧૯૨૬ના બાળલગ્ન પ્રતિબંધક કાયદા પહેલાં ઠડવા કણ્ઠીમાં ૫ એક વિચિત્ર રિવાજ હતો. આ શાંતિમાં લગ્નની મોસમ દર બા વર્ષે જ આવતી. તે વર્ષે તગ્નના જન્મેલાથી માંડીને બાર વં મુધીના બધા જ બાળકોને પરણાવી દેવામાં આવતાં. બે દાઈ કન્યાં માટે યોગ્ય વર ન મળતો તો તેને કૂલના દડા સાથે કે માટીના ઘડ સાથે પરણાવવામાં આવતી. પછી તે દડો કે ઘડો કૂવામાં નાખી દેવામાં આવતો. આ પછી તે કન્યા વિધવા ગણાતી. વિધવા-વિવાહની કણ્ઠીઓમાં છૂટ હતી ને તે માટે મુકરર કરેલી મોસમની જરૂર ન હતી. આથી જ્યારે પણ યોગ્ય વર મળતો ત્યારે આ કન્યાને પરણાવી દેવામાં આવતી.

જ્યારે શ્રી બોમ્બેમાં આ બધી માહિતી એકઠી કરી ત્યારે માત્ર સૂરતમાં જ બસોને સાત શાંતિઓ એવી હતી કે જે અંદર અંદર લગ્ન ન કરતી. ભાણે ખપતી પણ લગ્નમાં આપણે ન રાખતી પેટા-શાંતિઓ. આ શાંતિઓમાંથી કાઢીને સરખાણે કરવામાં આવ્યો તો આંકડો વધીને ત્રણસોને પચાસ ૫૦ પહોંચ્યો.

આમ આપણને એક અંગ્રેજ અમલદારના શ્રમને લઈને દોઢસો વર્ષ ઉપરના મૂળરાતના રીતરિવાજોનો ખ્યાલ આવે છે.

શ્રી. બોમ્બેમાં પછી લગભગ સો વર્ષ પછી (૧૯૨૦માં) શ્રી. આર. ઈ. એન્થોપન નામના અંગ્રેજ અમલદારે મુંબાઈની શાંતિઓ અને જાતિઓ પર વિગતવાર માહિતી એકઠી કરી. એ માહિતી ભેગી કરીને તેમણે પુસ્તક છપાવ્યું છે. આ પુસ્તકમાં મરણપરણના, વિધવા પુનર્લગ્નના વગેરે રિવાજો છે પણ આ જે સદીઓ વચ્ચે સરખામણી સહેલી નથી કારણ કે જાને અમલદારોનાં પુસ્તકો જુદા જુદા દરિયા-કુએ લખાયાં છે, પણ જ્યાં સરખામણી શક્ય છે ત્યાં કરવાનો પ્રયત્ન અત્રે કરવામાં આવ્યો છે.

શ્રી. બોગડેલના પુસ્તકમાથી જે ગૂજરાતી રીતઓ મે લીધી હતી તે જ અહી શ્રી એન્થોવનના પુસ્તકમાથી મે લીધી છે. (લગભગ વીસમી સદીની શરૂઆતમા)

બ્રાહ્મણ રીતિ :—ગૂજરાતી બ્રાહ્મણોમા નાગરો કે જેમની કન્યાઓ કવચિત્ જ તેજ વર્ષની થાય તે પહેલા પગણાવવામા આવે છે, તે બાદ કરતા સાધાગણુ રીતે વગ્ની વય ગમે તેટલી હોય પણ કન્યાને સાતથી અગિયાઝ વર્ષની વયે પગણાવવામા આવે છે અમુક જિતગ્તા કુળના કે બ્રહ્મ કે બહિષ્કૃત રીતના બ્રાહ્મણો સિવાય કોઈ રીતમા વિધવા પુનર્લગ્નની છૂટ નથી વગ્ને પહેરામણી મળે છે. વાગડ અને કચ્છમા ઠરીકામ થયેલા અમુક કુટુંબો સિવાય ઔદિચ્ય સહસ્ત્ર બ્રાહ્મણ રીતમા વિધવા વિવાહની છૂટ નથી. તપોધનમા આ છૂટ છે

વાણિયા :—(૧) મેશરી, (૨) શ્રાવક. મેશરી-વૈષ્ણવ અને શ્રાવક-જૈન હોય છે. કન્યાને સાતથી અગિયાઝ વર્ષની વયે પગણાવવામા આવે છે. કપોળમા કન્યાની વય કવચિત્ સોળ સુધી પહોંચે છે ને હુમક ને ઓસવાળ જૈનમા વીસથી પચીસ સુધી પણ પહોંચે છે મેશરીમા વર-પક્ષને પહેરામણી મળે છે કન્યાને વર તરફથી ૨૫ થી ૧૦૦ રૂ ના ધરણુ પક્ષા પેટે મળે છે. કચ્છના ઓસવાળમા લેતા અને પાચા તરીકે ઓળખાતા જૈનો સિવાય બીજી રીતઓમા વિધવા વિવાહની છૂટ નથી.

બ્રહ્મક્ષત્રી :—(૧) બ્રહ્મક્ષત્રી, (૨) ચૂડગર, (૩) દખણી, (૪) નાતગવાળા, (૫) દસા, (૬) પાચા. માન નાતગવાળામા વિધવા વિવાહની છૂટ છે

રજપૂત :—જડેજમા કન્યાને મારી નાખવાનો ગિવાજ હદ બહાર વગ્ની ગયો છે કન્યાને બહુ નાની વયે નથી પગણાવતા વરની વય જેવાનો ગિવાજ ન હોવાથી કોઈ વાગ વર કન્યા કરતા ખૂબ જ મોટો તો કોઈવાગ કન્યાથી ખૂબ જ નાનો હોય છે. ખાડા લગ્નનો ગિવાજ છે

જેમાં વરને જદલે દાસી પાલખીમાં ખાંડું (તરવાર) અને શ્રીફળ લઈને કન્યાને ઘેર જાય. કન્યા આ ખાંડા સાથે લગ્ન કરે. રજપૂતોમાં પહેરામણી ખૂબ જ મોટી આપવી પડે છે. કન્યાનો જાપ ભાટચારણને પણ જનમ આપ્યા હોય તો પુષ્કળ નાણાં આપે ને જનમમાં વસ્ત્ર-વહેંચણી કરે. ડાંગ, કરાડીઆ ને પાધરામાં વિધવા વિવાહની છૂટ હોવાથી તે બ્રહ્મ સ્ત્રીઓ ગણાય છે.

કણ્ઠુખી :—લગ્નો બાળવયમાં થાય છે. કુળિયાને ખૂબ પહેરામણી મળે જ્યારે અકુળિયાને સામેથી કન્યાને ૫૦૦ કે ૧૦૦૦ રૂ. આપવા પડે છે. પાટીદારો કન્યાને અગિયાર વર્ષની થાય તે પહેલાં પરણાવી દે છે. વિધવા પુનર્લગ્નની છૂટ છે પણ શ્રીમન્તો કરતા નથી. ખંભાતના લેહિઆ, કડવા ને પટણીમાં વિધવા દિયરવટું કરે છે. વિધવાનાં માથાપને વર તરફથી ૨૫ થી ૭૫ રા. મળે છે. કવચિત્ વિધવાને ઘરેણાં પણ મળે છે. કોઈ નાણાં આપ્યા સિવાય પણ વિધવા સાથે પરણી શકાય છે.

નાતરું રવિ, મંગળ કે ગુરુવારે જ થાય. હમ્બેશ રાતે જ થાય. વરનાં પાંચ સગાં વિધવાને તેડવા આવે. વિધિ નહિ જેવો હોય છે. વરકન્યા સામસામે બેસે ને વચ્ચે એક માટીના વાસણમાં દેવતા હોય જેમાં ઘી રેડવામાં આવે. બન્ને જણને એકીસાથે વાસણમાં જોવાનું કહેવામાં આવે છે. આમ કરવાથી બન્નેનાં માથાં અડકે છે ને વિધિ પૂરો થયો ગણાય છે. કોઈક જ ઠેકાણે ગણપતિ પૂજાય છે ને તે પછી વિધવા ભાવિ પતિએ આપેલી બંગડીઓ પહેરે છે. કોઈક ઠેકાણે વિધવા નવી સાડી પહેરીને માથે પિત્તળના ઘડામાં પાણી ભરીને ભાવિ પતિના ઘરમાં પ્રવેશ કરે છે. કોઈક ગામોમાં બ્રાહ્મણ ગોર આવીને વરકન્યાના જમણા હાથે લાલ દોરા બાંધે છે.

સોની :—પુત્રને વીસ વર્ષ પહેલાં ને પુત્રીને દસ ને બાર વર્ષની

વયની વચ્ચે પગણાવવામા આવે છે માફ, પગળિયા અને ચરોતગિયા શ્રીમાળામા રિધવા વિવાહની છૂટ છે, તેમ જ બહુપત્નીત્વની પણ દિયગવટુ કન્વાની બધી છે

મુતાર :—(૧) આહીંગ, (૨) ગુજંગ, (૩) માગ્વાડી, (૪) મેવાડા, (૫) પચોળી, (૬) વૈશા દીકગને સોળ વર્ષ પહેલા ને દીકરીને અગિયાળ વર્ષ પહેલા પગણાવવી પડે છે વૈશામા વિધવા વિવાહની ને છૂટાછેડાની બધી છે પણ માત્ર ઉત્તર ગુજગતના વૈશામા જ મેવાડામા પણ બધી છે આ સિવાય બધામા આ ગિવાજની તેમ જ છૂટાછેડાની છૂટ છે કુવારો પુરુષ વિધવાને ન પગણી શકે

દરજી :—કન્યાની વય અગિયાળ ને ચૌદ વર્ષની ને વગની બાગ્થી વીસ વર્ષની હોય છે ખેડાના અમુક વિભાગો બાદ કરતા વિધવા વિવાહની છૂટ છે અમદાવાદ અને કચ્છ સિવાય બધે વિધવાને દિયગવટુ કન્વાની છૂટ છે નાતરું યાત્રિના થોડા માણસો સામે એક ઓગડામા થાય છે બ્રાહ્મણ ગોર વગ ને કન્યાને કપાળે ચાલ્યા કરે પછી હસ્તમેળાપ કરાવીને એક વાસણમા બન્ને ને મિષ્ટાન આપે છે જે બન્ને એકબીજાને ખવડાવે છે અદગ દીવો મૂકવા વાસણમા સામે જોતા બેના માથા અડકે છે ને વિધિ પૂરો થાય છે નાત જમાડવામા આવે છે

દૂખળા :—વગની વય દસથી વીસ વર્ષની ને કન્યાની વય દસથી અઠાળ વર્ષની હોય છે વગ જો કન્યાને લગ્નવખતે અમુક પૈસા કે ધરેણા ન આપી શકે તો કન્યાના બાપને ઘેર અમુક વર્ષો સુધી કામ કરે વગનો બાપ કન્યાના બાપને પદ્મથી વીસ રૂ. આપે આને “દેજ” કહે છે યર્ધ વગ દેજમા અનાજ આપવામા આવે છે ખાડલિયો એટલે ધગજમાર્ધ વિધવા વિવાહની છૂટ છે નાતરું ગવિ, મગજ કે ગુરવારે યર્ધ શકે વિધવા વિવાહની વિચિત્રતા એ છે કે આ વિવાહવિધિ પુનર્લગ્ન કરેલી વિધવા જ કરી શકે નીચી બાજદો પગ વગકન્યા બેસે

ચાર પુરુષો તેમના પર એક સફેદ ચાદર ધરી અને પુનર્લગ્ન કરેલી વિધવાઓ તેમના પર લાલ રંગેલા ચોખા નાખે એટલે વિધિ પૂરો થયો ગણાય. કોઈ વાર વિધિ ભુદા પ્રકારનો હોય છે. (૧) વિધવા પતિ સામે એક મોટી ખાડણી પર બેસી રહે અને વર અને કન્યાની બે બાજુએ બેસેલી બે પુનર્લગ્ન કરેલી વિધવાઓ વર અને કન્યાનાં માથાં સાત વાર અડકાડે અને વરકન્યાને ચાર આના આપે. (૨) વર અને કન્યાનાં માથાં પર શ્રીફળ મૂકવામાં આવે અને બન્નેનાં માથાં અડકાડવામાં આવે એટલે વિધિ પૂરો થયો ગણાય.

કુંવારો પુરુષ શીમળાના ઝાડ સાથે “ પરણે ” પછી જ વિધવા સાથે પરણી શકે. કોઈક દેકાણે વળા એવો રિવાજ છે કે શીમળાનું ઝાડ તે કુંવારા પુરુષના ગામનું ના હોયું જોઈએ.

વાધરી :—પુત્ર ને પુત્રી બન્નેની લગ્નવય બાર વર્ષની છે. વિધવા-વિવાહની છૂટ છે. વિધવાને દિયરવટું કરવાની છૂટ છે. નાતરું રવિ, મંગળ ને ગુરુવારે જ કરી શકાય. વિધવાને વર બે સાસ્લા આપે. વરકન્યા બાજુ બાજુમાં બેસે. એક યાળામાં ઘીતો દોવો કરીને તેની પાસે ગોળ મૂકીને તે યાળા વરકન્યા પાસે મૂકવામાં આવે. વરકન્યાના બોખા પાંચ વખત ચોખાથી ભરવામાં આવે અને એમને ચાંસ્લા કરીને એમની આસપાસ લાલ દોરો બાંધવામાં આવે, અને ગોળ ખવડાવવામાં આવે એટલે વિધિ પૂરો થયો ગણાય. વિધવાનો વર વિધવાના બાપને ૧૨ થી ૨૦ રૂ. આપે અને જો કુંવારો હોય તો ૧ થી ૨૦ રૂ. આ ૨૩મ પર વધારે આપવા પડે.

માછી :—છોકરીને દસ ને છોકરાને બાર વર્ષ પછી પરણાવવામાં આવે છે. વિધવા-વિવાહની છૂટ છે. વિધવાથી દિયરવટું કરી શકાય. વિધવા-વિવાહ માટે ત્રાતિની રબ્બ જોઈએ. નાતરું રવિ, મંગળ કે ગુરુવારે જ થાય. નાતરા વખતે વરકન્યા, અને એક પુનર્લગ્ન કરેલી વિધવા;

એટલા હાજર હોવા જોઈએ કન્યા વગેરે દારૂ અથવા ખાવાનું આપે તે એ જ પ્રમાણે વર પાસેથી સ્વીકારે વગ્નનાનો હસ્તમેળાપ થાય તે વિધિ પૂરો થયો ગણાય કોઈક જિલ્લાઓમાં હસ્તમેળાપને બદલે બેના માથા અડકાડવામાં આવે છે અથવા બન્નેના માથાને શ્રીફળ અડકાડવામાં આવે છે કુવારો પુરુષ પહેલા શીમળાના આડને પગે પછી જ વિધવા સાથે પગણી શકે

ઢેડા :—છોકરી સોળ ને છોકરો પચીસ વર્ષનો થાય તે પહેલા પગણાવવામાં આવે છે વિધવા વિવાહની છૂટ છે વિધવાથી દિયગ્વડું કરી શકાય

શ્રી એન્થોવને ૧૯૨૦માં જે જે સુજરાતી જ્ઞાતિઓમાં વિધવા વિવાહની છૂટ હતી તે નીચે પ્રમાણે ગણાવી છે —

જ્ઞાતિ	વિધવા-વિવાહની છૂટ	વિધવાને દિયર-વડું કરવાની છૂટ
આહીર	છે	છે
બજાણિયા	છે	છે
બધારા કે મસિયાગ } બાવયા	છે	છે
ભાડબૂજ	છે	છે
ભગી	છે	છે
ભગ્યરી	છે	છે
ભગવાડ	છે	દિયગ્વડું પસંદ કરવામાં આવે છે
ભાટ	અહિભાટ સિવાય બધામાં છે —	નથી
ભવૈના	છે	નથી

જ્ઞાતિ	વિધવા-વિવાહની છૂટ	વિધવાને દ્વિયર-વટું કરવાની છૂટ
આવસાર	છે	નથી
લીલ	વિધવા-વિવાહ અયોગ્ય ગણાતો હોવાથી એક પ્રકારના અપહરણનું સ્વરૂપ લે છે. પુનર્લગ્ન પછી વરકન્યા સૂર્યોદય પહેલાં ગામ છોડી દઈને એકાંત જગ્યાએ જાય તે સૂર્યાસ્ત પછી જ પાછાં આવી શકે. પાછાં આવીને વરકન્યાના મિત્રો અને જ્ઞાતિના વગરના કાંઈક ભેટ આપે પછી જ બન્નેને જ્ઞાતિમાં પાછાં સ્વીકારવામાં આવે છે.	નથી
ભીરવી	નાતના પંચની રજા સિવાય ના થઈ શકે.	છે
નાતરાવાળા } બ્રહ્મક્ષત્રી }	છે	નથી
ભોઈ	છે	છે
વાગડ, કચ્છમાં વસેલી } એક બ્રાહ્મણ જ્ઞાતિ }	છે	નથી
ભોજક બ્રાહ્મણ	છે	નથી
ગારડા બ્રાહ્મણ	છે	નથી

જ્ઞાતિ	વિધવા-વિવાહની છૂટ	વિધવાને દિયર-વટું કરવાની છૂટ
પરજિયા બ્રાહ્મણ	છે	નથી
સિંધવા સારસ્વત		
બ્રાહ્મણમાં ચાર પેટા		
જ્ઞાતિ છે: (૧) કચ્છી,		
(૨) હાલાર્ધ, (૩)		
ઘોઘારી, (૪) ભરૂચી,		
સિંધવા સારસ્વત		નથી
	તેમાં ભરૂચી સારસ્વત સિવાય	
	બધામાં છૂટ છે પણ સારું	
	ગણાતું નથી.	
તપોધન બ્રાહ્મણ	છૂટ છે	નથી
ચામડા	છે	નથી
ચારણ	કાછેલા, તખ્તેલ, ગુર્જરને	નથી
	સોરઠીમાં છૂટ છે. ભારમાં નથી.	
ચોધગ	છે	નથી
દરજી	ખેડાના અમુક ભાગના દરજી	
	સિવાય બધામાં છૂટ છે.	નથી
દેપાળા	છે	નથી
ઢેડા	છે	છે
ઘોબી	છે	છે
ઘોડિયા	છે	છે
દૂબળા	છે	છે
ગદી	છે	છે

જ્ઞાતિ

વિધવા-વિવાહની છૂટ

વિધવાને દિયર-
વડું કરવાની છૂટ

ગંધારિયા

છે

નથી

ગારડી

છે

છે

ધાત્રી

છે

છે

ગોલા

છે

છે

હાટી

છે

છે

કાછિયા

છે

છે

કણુખી

છે

લેઉઆમાં અકુળિયા
અને કડવા કણુખી તેમ
જ ખંભાતી પટ્ટણીમાં
છે. ખીજામાં નથી.

મોમના કણુખી

છે

નથી

પીરાણા મતિયા કણુખી

છે

નથી

કાઠી

છે

છે

ખાલપા

છે

છે

ખાંટ

છે

છે

ખારવા

છે

છે

ખત્રી (વણુકર)

છે

છે

ખવાસ

છે

નથી

કોળા

છે

દિયરવડું સામાન્ય છે.

કાંકણા

છે

છે

કુંભાર

છે

માત્ર સોરઠી કુંભારો-

માં જ છૂટ છે.

લડક

છે

છે

જ્ઞાતિ	વિધવા-વિવાહની છૂટ	વિધવાને દિયર-વટું કરવાની છૂટ
લોહા	છે	નથી
સોહાણા	અમુક ઉચ્ચ ગણાતી પેટા જ્ઞાતિઓ સિવાય બધામાં છૂટ છે.	નથી
લુહાર	કચ્છી લુહાર સિવાય બધામાં છૂટ છે.	સાધારણ રીતે નથી થતું.
માછી	છે	છે
મહિયા	છે	સંતતિ ના હોય કે પતિની મિલકત હોય તો દિયર સાથે નિયોગ કરે. પતિનાં સર્ગાની રજા સિવાય પતિના કુટુંબની બહાર ના પરણી શકે.
માળી	છે	છે
માંગેલા	છે	છે
મેઘવાળ	છે	મેશરી મેઘવાળમાં વિધવા દિયરવટું કરે એમ આશા રાખે પણ ફરજિયાત નહિ.
મેર	છે	છે
મોચી	છે	છે
નાયકડા	છે	છે
નટ	છે	છે
હજામ	છે	છે

જ્ઞાતિ	વિધવા-વિવાહની છૂટ	વિધવાને દિયર-વટું કરવાની છૂટ
ઝોડ	છે	ગુજરાતમાં નહિ. સૌરાષ્ટ્રમાં દિયરવટું કરજિયાત, જો વિધવા દિયરને ના પરણે તો નાતિલા જમાડવા પડે.
રથારી	સૂરતી સિવાય બધામાં છૂટ છે. સૂરતમાં વિધવા-વિવાહ પર પ્રતિગ્રંથ મૂકતો નાતનો કર છે.	સૌરાષ્ટ્રમાં સામાન્ય.
રજપૂત	નીચા ગણ્યાતા કાંગ, કરાડિયા ને પાધરામાં છૂટ	નથી
રાવળ	છે	છે
રાવત	છે	છે
સગર	રત્ની તથા પેઢીના સગ-પણમાં વિધવા નાતરું ના કરી શકે. નાતરા માટે પંચની રજા જોઈએ.	
સલાટ	છે	છે
સમવારા	છે	છે
સીન્ધવા	છે	છે
સોની	મારૂં, પરજિયા ને ચરોતરિયા શ્રીમાળીમાં છૂટ છે.	નથી

જ્ઞાતિ	વિધવા-વિવાહની છૂટ	વિધવાને દિયર-વહુ કરવાની છૂટ
સુતાર	વંશ ને ઉત્તર ગુજરાતના મેવાડા સિવાય બધામાં છૂટ.	નથી
તીગર	છે	છે
હરી	છે	દિયરવહુ પસંદ કરવામાં આવે છે.
વાઘેર	છે	નાતના વડાના કુટુંબ સિવાય બધાને છૂટ છે.
વાધરી	છે	છે
વાણિયા	લેતા, કચ્છી ઝોસવાળ, ને પાંચામાં છૂટ	નથી
વણુઆરા	છે	નથી
ગુજરાતી વારલી	છે	નથી
વીટોલના	છે	છે

કણ્ઠી :—

૧ આંગણુ

૨ કાંગી

૩ ગુજર

૪ કડવા

૫ લેઉઆ

૬ પટ્ટણી

૭ મલિયા

૮ મોમના

વિ ૬

લેઉઆના કુળિયા સિવાય બધામાં છૂટ

માત્ર લેઉઆના અકુળિયા, ખંભાતી પટ્ટણી ને કડવામાં છૂટ.

અહીં આપણને જાણ્યારો કે બોગડેલના પુસ્તક પછી સો વર્ષના યાત્રિઓના ગિવાજેમાં ઘોડાઘણો ફેર પડ્યો છે ૧૮૨૦ સુધીમાં લગભગ દરેક યાત્રિમાં કન્યાની લગ્નન વધી છે ૧૮૨૦માં લગભગ બધી જ ઉચ્ચ ગણ્યાતી યાત્રિઓ નીચી યાત્રિઓ કરતા નાની વયે પુન પુનિને પગથાવતી હતી માન કપોળ વાણિયા અને હુમક દિગમ્બર જૈન આમાં અપવાદ રૂપે હતા ૧૮૨૦ સુધી ગંધી જ યાત્રિઓમાં બાળલગ્નો સામાન્ય હતા, પણ બોગડેલના સમયમાં (૧૮૨૮) લગ્નની વય બાળક જન્મે ત્યાંથી ગણ્યાતી, તેને બદલે ૧૮૨૦માં કન્યા સાત, નવ કે અગિયાર વર્ષની થાય ત્યાં સુધી માળાપ લગ્ન નહોતા કરતા તેમ છતાં ઘણીખરી યાત્રિઓમાં કન્યા બાર વર્ષની થાય તે પહેલાં તેને પગથાવી દેનામાં આવતી આ બતાવે છે કે લોકો પર ધર્મશાસ્ત્રોની અસર ઘટતી પ્રમળ હતી

સંભવિત છે કે ૧૮૨૮ થી ૧૮૨૦ સુધીમાં કન્યાની લગ્નવય વધવાનું કારણ સમાજસુધારકોના સતત ઉપદેશ ને અમલું પરિણામ હોય. કદાચ શિક્ષણ વધવાથી પણ લોકો સમજતા થયા હોય ને કન્યાને મોટી પરણાવતા હોય.

૧૮૨૦માં ઘણીખરી યાત્રિઓમાં વિધવાને દિયરવડું કરાવવાની પ્રથા હતી કોઈ કોઈ યાત્રિઓ આ પ્રથા પસંદ કરતી, કોઈકમાં આ આ પ્રથા વિધવા માટે ફગવિયાત હતી, તો વળી કોઈક યાત્રિઓ એનો પ્રતિબંધ કરતી કોઈક યાત્રિઓમાં અમુક પેટાયાત્રિઓ છૂટ આપતી તો વળી અમુક પેટાયાત્રિઓ એની બધી કરતી નિયોગની પ્રાચીન પ્રથાનું દિયરવડું એક અર્વાચીન સ્વરૂપ જ ગણાય

વિધવા વિવાહના ગિવાજમાં પણ સો વર્ષના ગાળામાં ઘણા ફેરફાર થયા ગણાય અમુક યાત્રિઓ જે બોગડેલના સમયમાં (૧૮૨૮) વિધવા-વિવાહની છૂટ આપતી તે ૧૮૨૦માં બધી કરી બેઠી ના

કાન્યુ એ ૮૫ કે ગમે તેવી શ્રીમત જાતિ હોય પણ જો વિધવાવિવાહની છૂટ આપે તો ઊંચી જાતિઓની નજરે હવણી ગણાતી એક જ જાતિમા-દા ત ગજપૂત અથવા બ્રાહ્મણ જાતિમા-પણ જે પેટાજાતિઓ વિધવાવિવાહની છૂટ આપતી તે ખીજ પેટાજાતિઓની દૃષ્ટિએ હલકી ને બધું ગણાતી. આથી ઊંચી જાતિઓની નજરે ઊંચી ગણાવા ખાતર ઘણી જાતિઓએ વિધવાવિવાહ પર પ્રતિબંધ મૂક્યો હતો -દા ત. અમદાવાદના નાતગિયા સોની, પાટીદાર વગેરે.

વિશાળ દૃષ્ટિએ જોતા ૧૯૨૦મા ૮૧ જાતિઓ વિધવા-વિવાહની છૂટ આપતી.

લગભગ બધી જ જાતિઓમા નાતરું ગવિ કે મંગળવારે થતું. કવચિન્ન શુરુવારે થતું. રવિ ને મંગળ માતાના વાગ ગણાય છે, આવી મહાવિત છે કે માતા કોપાયમાન ના થાય માટે ગવિ કે મંગળવારે નાતરું થતું. શુદ્ધગતમા ખીજ પ્રાતો (બગાળ સિવાય) કગ્તા માતામા વધારે શ્રદ્ધા ગમવામા આવે છે, આથી માતાના વાગે વિધવા-વિવાહ કરવાનો હેતુ એ હોઈ શકે કે વિધવા પરજુ એ કાંઈ ખોટું કાર્ય છે માટે તે કાર્ય કરતાં પહેલાં માતાને રીઝવીએ નહિ તો માતા કોપાયમાન થાય, એવી માન્યતા વિધવા-વિવાહની છૂટ આપતી જાતિઓમાં હોઈ શકે.

વિધવા-વિવાહનો વિધિ :—બધી જ જાતિઓમા નાતગનો વિધિ લગભગ સગ્ગો જ હતો વિધવા અને તેના વગ્ના માથા અડકાડવા એ બધી જ જાતિઓમા વિધવા વિવાહના વિધિનું એક અનિવાર્ય અંગ હતું વિધવા વિવાહ માટે ચોરીની આવશ્યકતા કોઈ પણ જાતિમા ન ગણાતી ઘણીખરી જાતિઓમા વિધવાને પગજુનારે વિધવાના બાપ કે વાળીને કાઈ રોકડ ગ્રામ કે ઘરેણા આપવા પડતા. આપણે જોઈ ગયા કે દુબળામા વિધવા વિવાહનો વિધિ જોગ કે બ્રાહ્મણ નહિ પણ પુનર્લગ્ન કરેલી વિધવા કરે એવો ગિવાજ હતો. વિધવા-

પુનર્લગ્ન દરેક જાતિમાં રાતે જ થતું. યજ્ઞકુંડમાં અગ્નિ ન પ્રગટાવાતો પણ એક માટલા કે માટીના વાસણમાં ઘીનો દીવો કે દેવના પ્રગટાવવામાં આવતો અને તે અગ્નિની વેદીની જગ્યાએ મૂકવામાં આવતો. વરકન્યાને આ પાત્રમાં એકીસાથે બેવાનું કહેવામાં આવતું. જન્મેનાં માથાં અડકતાં ને વિધિ પૂરો થયો ગણાતો.

કુંવારો પુરુષ ઘણીખરી જાતિઓમાં વિધવાને ન પરણી શકતા. જે જાતિઓ પરણવાની છટ આપતી તે જાતિઓમાં પણ પહેલાં કુંવારા પુરુષને શીમળાના આડ સાથે પરણવું પડતું.

વિધવા-વિવાહ રાત્રે જ ને તે પણ કૃષ્ણપક્ષમાં થતો તેનું કારણ એ હતું કે વિધવાના મૃત પતિનો આત્મા કાંઈ નહિ. વિધવાના પહેલા પતિનો આત્મા ત્રેન ઘર્ષને બીજા પતિની પહેલી સ્ત્રી પર વેર વાળતો એમ ગણાતું. આથી જો એને સ્ત્રી ના હોય તો તે કુંવારા પુરુષને જ ત્રેન હેરાન કરે એમ મનાતું. આ કારણથી કુંવારા પુરુષને શીમળાના આડ સાથે પરણાવવામાં આવતો ને તે આડ એની પહેલી પત્ની ગણાતું. ત્રેત તે આડને પત્ની માનીને તેના પર હાથો કરતું ને તે પુરુષને પરણનાર વિધવા બની જતી.

સામ્યક્ષપુરની કોટ્ટા જાતિ એમ માનતી કે કુંવારો પુરુષ વિધવાને પરણતાં પહેલાં કોઈ પણ નિર્જીવ વસ્તુ સાથે ન પરણે તો તે પુરુષ મૃત્યુ પંછી ત્રેતયોનિમાં જન્મ લે.

રેવાકાંડાની અમુક જાતિઓમાં વિધવાને દિયરવડું કરવું પડતું ને જો તે 'સિવાય' બીજા કોઈ પુરુષને પરણતી તો તે પુરુષ વિધવાના દિયરના લગ્નનો ખર્ચ આપવો પડતો.

૧૯૨૦માં સ્ત્રી વૈધવ્ય પામે ત્યારનો અમુક જાતિઓનો વિધિ :—

રજપૂતોગા સ્ત્રીનો પતિ મૃત્યુ પામે પછી વિધવા સ્ત્રી સુંદર વસ્ત્રાભૂષણો ધારણ કરે. જ્યારે હાડકી ઘેરથી લઈ જાય ત્યારે વિધવા

ધરની અન્ય સ્ત્રીઓ સાથે નદી કે તળાવ સુધી વિલાપ કરતી જાય તે ત્યાં જઈને નાહી ને ચૂડા ફેડીને સાદા કાળાં વસ્ત્રો પહેરે.

ખવાસ જ્ઞાતિમાં જ્યારે ખવાસણોની રજપૂત શેઠાણી વિધવા થાય ત્યારે બધી જ ખવાસણોના ચૂડા શેઠાણીના ચૂડા સાથે ફેડવામાં આવે અને તે પછી તેમને નવા ચૂડા આપવામાં આવે.

વૈધ્યવોમાં ધરની સ્ત્રીઓ મૃત પુરુષની કાઠડી પાછળ થોડે સુધી જઈને ઘેર પાછી આવીને વિધવાનો ચૂડા ફેડીને વિધવાને ઘેર જ રહેવા દઈ નદીતળાવે નહાઈ આવે. દસમે દિવસે જ્ઞાતિની બધી જ સ્ત્રીઓ રોવાકૂટવા આવે. વિધવાનું કેશમુંડન કરે ને કુટુંબના પુરુષો પણ કેશમુંડન કરાવે.

જૈન જ્ઞાતિઓમાં જો વિધવા મોટી વયની હોય તો એનો ચૂડા ફેડાવે પણ મુંડન ના કરાવે. લગવા વસ્ત્રો પહેરે ને કાંઈ પણ અલંકાર ન પહેરે, ચાંદલો ના કરે અને વિધવાથી માથામાં તેલ ના નખાય. નાની વયની વિધવાથી પણ ઝાંઝર ને કાનનાં આભુષણો ના પહેરાય તેમ જ ચાંદલો ના કરાય. સામાન્ય રીતે પતિ મૃત્યુ પામે તે દિવસે વિધવાનો ચૂડા ફેડવામાં આવે ને દસમે દિવસે તેનું કેશમુંડન કરવામાં આવે. જો વિધવા ત્રીસ વર્ષની અંદરની હોય તો તે ત્રીસ વર્ષની થાય ત્યાં સુધી એનો ચૂડા ને વાળ રાખવામાં આવે અને પછી ત્રીસમે વર્ષે કોઈક પાસેના સગાના મૃત્યુ પ્રસંગે કેશમુંડન કરાવે ને ચૂડા ફેડે. વિધવા એક વર્ષ ખૂણી પાળે ને સાદો ખોરાક ખાય. એનો પડછાયો પણ એક વર્ષ સુધી અપશુકનિયાળ ગણાય એટલે તે એક વર્ષ સુધી ધરની બહાર નીકળી ના શકે.

આમ સો વર્ષમાં યુગ્ગતમાં લગ્નની વય વધી. જો કે બાળલગ્નો સામાન્ય રહ્યાં. વિધવાપુનર્લગ્નો ચાલુ રહ્યાં પણ ખોરાડેલના સમયમાં (૧૮૨૮) ૧૩૦ જ્ઞાતિઓમાં આ રિવાજ હતો જ્યારે ૧૯૨૦માં ૮૧

જ્ઞાતિઓમાં જ. પરંતુ જોરાડેલ જ્ઞાતિ સાથે પેટાજ્ઞાતિ પણ ગણાવે છે એટલે ચોક્કસ ના કહી શકાય કે વિધવા-વિવાહનો રિવાજ કેટલી વધારે જ્ઞાતિઓમાં હતો. ૧૮૨૮માં જ્યાં જ કણ્ણીઓમાં તેમ જ લેઉઆ પાટીદારમાં આ રિવાજ હતો જ્યારે ૧૯૨૦માં એ-ધોવન લખે છે કે કણ્ણીઓમાં આ રિવાજ હતો પણ શ્રીમંત કણ્ણીઓ આ રિવાજ પ્રત્યે કાર્ષક ધૃત્વાથી જોતા. વળી ઘણી જ્ઞાતિ પેટાજ્ઞાતિઓમાં આ રિવાજ સેઠ વર્ષમાં નીકળી ગયો તે તો આપણે જોયું જ. લેઉઆ પાટીદારોમાં પણ ૧૯૨૦માં માત્ર અકુળિયા જ વિધવા-વિવાહ કરતા. સેઠ વર્ષમાં આ રિવાજ ઘણી જ્ઞાતિઓએ બંધ કર્યો હતો તે, તેમ જ તેનાં કારણો આપણે જોઈ ગયા.

આમ જો અંગ્રેજ અમલદારોના પ્રવાસથી આપણે ગુજરાતના સામાજિક જીવનમાં સેઠ વર્ષમાં થયેલા ફેરફારનાં અમુક પાસાં જોઈ શકીએ છીએ.

વિધવાનું ક્ષૌરકર્મ

ક્ષૌરકર્મ—કેશમુંડન ભારતમાં ગામડાંઓમાં હજી પણ ઘણીખરી ઉચ્ચ જ્ઞાતિઓમાં પ્રચલિત છે. કેશમુંડન શા કારણે અને ક્યારથી શરૂ થયું તે કોઈ ખાસ જાણતું નથી. વેદ કે ગૃહ્યસૂત્રોમાં એનો ઉલ્લેખ નથી. દશરથ રાજાની કોઈ પણ રાણીએ દશરથના મૃત્યુ પછી કેશમુંડન નહોતું કરાવ્યું. પાંડુ રાજા પાછળ માદ્રી રાણી સતી થઈ પરંતુ કુન્તી ન થઈ તેમ જ મુંડન પણ નહોતું કરાવ્યું. મહાકાવ્યોમાં ક્ષૌરકર્મનો ઉલ્લેખ નથી. વિધવા સ્ત્રીઓ વાળ રાખતી; માત્ર સેથી પાડતી નહિ. મહાભારત-આશ્રમવાસિકાપર્વ કહે છે, “જેમણે સફેદ વસ્ત્રો ધારણ કર્યાં છે અને જેમના વાળ સેથી પાડ્યા વગર ઓળવામાં આવ્યા છે તેવી આ સ્ત્રીઓ તે ધૃતરાષ્ટ્રની વિધવા પુત્રવધુઓ છે—આ ધૃતરાષ્ટ્રના એકસો પુત્રો મુદ્ધમાં મૃત્યુ પામ્યા છે.” બૌદ્ધ અને જૈન સાધ્વીઓ પ્રભુ-

લક્ષિતમાં પોતાનો જાધો જ સમય વ્યતિત કરી શકે માટે પોતાનાં માથાં મૂંડાવતી, કારણ કેશભુષામાં સ્ત્રીનો ઘણો સમય વ્યર્થ જાય છે ને તેથી તે આત્મવિલોપનમાં વિદ્વરૂપ થઈ પડે છે. સંલવિત છે કે સ્ત્રી પ્રત્યે કોઈ પુરુષ આકર્ષાય નહિ માટે આ પ્રથા શરૂ થઈ હશે. સાધ્વીઓ પણ આ જ કારણે કેશમુંડન કરાવતી હશે. જ્યારે આશરે ઈ. સ. પૂર્વે પાંચમી સદીમાં ભારતના સમાજ પર વૈરાગ્યની ભાવનાનું મોજું ફરી વળ્યું ત્યારે વિધવા એ સાધ્વી બરોબર ગણાવા લાગી અને તેને સદૈવ વસ્ત્રો ધારણ કરીને આભુષણો કાઢી નાંખવાનું કહેવામાં આવ્યું. પરંતુ હજી ક્ષૌર-કર્મનો રિવાજ શરૂ નહોતો થયો.

યાજ્ઞવલ્ક્યસ્મૃતિ મનુને ટાંકે છે.—“પુરુષો, સ્ત્રીઓ અને રાજાઓ માટે માથે મુંડન વર્જ્ય છે.” હર્ષચરિત્રમાં બાણ કહે છે, “વિધવાઓએ કોઈ પણ પ્રકારનાં સૌંદર્ય પ્રસાધનો નહોતાં વાપર્યાં, માત્ર વાળ પાછળ બાંધી દીધા હતા.”

આશરે આઠમી સદીમાં વિધવા માટે કેશમુંડનનો રિવાજ શરૂ થયો. વિધવા-વિવાહ પર પ્રતિબંધ આવતાં વિધવા બીજા કોઈ પુરુષને આકર્ષે એ ભય સમાજમાં પેઠો અને તે કોઈ પુરુષને આકર્ષે નહિ એ હેતુથી તેને બને તેટલી કુરૂપ બનાવવાના પ્રયાસો શરૂ થયા. કેશમુંડન, ઘોળાં વસ્ત્રો પહેરવાનાં, અલંકાર, બંગડી કે માંલેા નહિ ધારણ કરવાનાં—આ બધી પ્રથાઓના મૂળમાં વિધવાને કુરૂપ બનાવવાનો હેતુ સમાયેલો છે. તેને એક જ વાર જમવાનું વગેરેમાં પણ તેને ક્ષીણીને કુરૂપ દેખાડવાનો હેતુ હતો. આથી વિધવા ફરી પરણવા ઇચ્છે તો પણ શરીરે નળણી અને દેખાવે કુરૂપ સ્ત્રીને ધરણવા કોઈ પુરૂષ તૈયાર થતો નહિ.

દસમી સદીમાં વેદવ્યાસ પોતાની સ્મૃતિમાં કહે છે, “વિધવા સતી ના થાય તો તેણે કેશમુંડન કરાવવું.” * આ પ્રથાનો ઉલ્લેખ કરનાર આ

● યાજ્ઞવલ્ક્ય સ્મૃતિ ૩,૩૨૫.

* વેદવ્યાસ ૧, ૫૩.

પહેલી જ સ્મૃતિ છે. મહંદ્રુગણુમા કાશીખંડમા જે વિધવાના ક્ષોઽર્ધ વિગેનો શ્લોક છે તે પાછળથી ઉમેગવામા આવ્યો હોય એમ લાગે છે

બાળી સદીથી કોઈક અબાણુ કાગણુસગ આખા ભાન્તમા આ પ્રથા પ્રચલિત થઈ હિત કરના પણુ દક્ષિણુમા આ પ્રથાનું વધારે જોડું હતું સોળમી સદીમા ભાગતમા આવેલા પગ્દેશી પ્રવાસીઓ આવી કેશમુકન કરેલી વિધવાઓનો ઉત્સેખ કરે છે.

સોએક વર્ષ પહેલા ગુજરાતમા ધણી જાતિઓમા વિધવા વિસેક વર્ષની થાય ત્યાં મુધી એના વાળ ગહેવા દેતા ને પછી પૌવનને ઉપરે પહેાચેથી કન્યાનો ચૂડો ફેાડી, ગીન વસ્ત્રો ઉતારી, અલંકાર કાઢી સર્ધને, તેનું કેશમુકન કરતા તે પછી જીવનભર તેને સફેદ વસ્ત્રો પહેરીને માથું મૂકેનું ગખવું પડતું. ઓગણીસમી સદીની શરૂઆતમા દુર્ગાગમ મહેતાજીએ આ પ્રથાનો સૌથી પ્રથમ વિરોધ કર્યો હતો.

ભાણીના લેખિકા લક્ષ્મીબહેન ડોસાણી લખે છે કે એ જ્યારે ચૌદ વર્ષની વયે વિધવા થયા ત્યારે એમની લુહાણુ જાતિના જિવાજ પ્રમાણે એમને માથે મુકન કગવવાનું કહેવામા આવ્યું. એમણે ના પાડી એટલે સગાસબધીઓ એમના પર ધૂકયા, લાતો મારી અને એમના ઉપર ગરમ ગખ નાખી. લુહાણુમા આજથી આગાસેક વર્ષ પગ એવો જિવાજ હતો કે વગના ચતુને દસમે દિવસે તેની વિધવાના વાળ કાઢે ને તેના માથા પર સાસુ જીકળવું પાણી રેડીને જોાલે “જેમ આ પાણી જીકળે છે તેમ તુ આખી જિંદગી દુઃખમા જીકળજે.” કદાચ હવે આ જિવાજ નહિ હોય. લક્ષ્મીબહેને માથે મુકન કગવવાની ના પાડી એટલે સ્ત્રીઓ કહેવા લાગી કે “માથાના મુગટ જેવો વગ ગયો, પછી વાળને શુ કરવા છે ?” વળી એમ પણુ કહેવા લાગી કે “જે અમારી પુનવધૂ આમ કરે તો તેને જીવતી મારી નાખીએ.” પગંતુ લક્ષ્મીબહેન અડગ રહ્યા તેથી તેમના પગ જાળેનો વગસાદ વ-સ્ત્રો ને તેમને દર એકાંતરે જ ખાવાનું મળવા લાગ્યું. આમ અમાનુષી ત્રાસ પડ્યો.

સૌગંધ્યમા તેમ જ ગુજ્જગતમા ઘણી સાતિઓમા વિધવાને પતિના મૃત્યુ પછી એક વર્ષ ખૂણો પાળવો પડે છે ને તે પછી તેનું 'કેશમુંડન' કરવામા આવે છે.

આજે પણ જે સાતિઓમા વિધવા-વિવાહ પર પ્રતિબંધ છે તે સાતિઓમા ગામડામા હજી પણ એક વાર તો વિધવાને 'કેશમુંડન' કરાવવું જ પડે છે. શહેરોમા આ પ્રથા ધીમે ધીમે અદૃશ્ય થતી જાય છે. વિધવાને એક વાર 'કેશમુંડન' કરાવ્યા પછી લાગા વાળ ગખવા દેવામા આવે છે પણ મૃત્યુ સમયે તેને 'કેશમુંડન' કરાવવું પડે છે કાગળ કે પ્રચલિત માન્યતા પ્રમાણે તે 'કેશમુંડન' ન કરાવે તો તે કે તેનો પતિ સ્વર્ગ ના પામે.

કાળના પસાર થવા સાથે કેળવણીમા પ્રગતિ થઈ છે તેમ જ જનતાનુ માનસ પ્રગતિશીલ બન્યું છે. ઓની સામાજિક ગિયતિ પણ પહેલા કરતા કાર્થક સુધરી છે; તો જે પ્રથાનો વેદ કે સ્મૃતિઓમા ઉલ્લેખ નથી તે પ્રથા ગખવી ઇજ નથી. આની અસંસ્કૃત પ્રથા કોઈ પણ સુધરેલા સમાજ માટે રોલાસ્પદ નથી. પતિના મૃત્યુ માટે જેને લેશમાત્ર પણ દોષિત ઠરાવાય એમ નથી તે નિર્દોષ પત્નીને આ અકસ્માત માટે કુરૂપ બનાવવી તે કોઈ પણ સમાજ માટે કલંકકરૂપ છે. ગામડામા મોટા પ્રમાણમાં માયું મૂડાવેલી વિધવાઓ જણાય છે તે બતાવે છે કે મોટા લાગના હિંદુસમાજની માન્યતા પ્રમાણે હજી પણ વૈધવ્ય એ સ્ત્રીનો એક મોટો "ગુનો" છે, જેને માટે તેને આ શિક્ષા કરવામા આવે છે. આ પ્રથા પૃથ્વી પર માત્ર એક ભારત-દેશમાં જ છે. વિધવા-વિવાહની પ્રથાને ઉત્તેજન આપવું હોય તો વિધવાને બેઝાળ બનાવતી પ્રથાને સર્વથા તિલાંજલિ આપવી ઘટે.

ગાંધી સદીની શરૂઆતમાં ગુજરાતમાં વિધવાની સ્થિતિ સુધારવાની શરૂ થયેલી ચળવળ

“આપણે સમાજસુધારા વિષે વાત કરીએ છીએ ત્યારે જાણે ગુજરાતમાં એક જ સમાજ હોય એમ માની લઈએ છીએ. ખરું જોતાં ગુજરાતમાં એકબીજાથી ભિન્ન એવી અનેક સમાજો છે. ગુજરાતની લગભગ એક કરોડની વસ્તીમાંથી (૧૯૪૪ના આંકડા છે) ૬૨ દશ લાખે ૮૭૪૫ હિન્દુ, ૧૦૭૩ મુસલમાન, ૧૩૦ ખ્રિસ્તિ અને ૫૨ પારસી, છે. આ પ્રમાણે આચાર, વિચાર અને ધર્મથી ભિન્ન એવી ચાર સમાજો ગુજરાતમાં વસે છે. સામાજિક ઐક્યને માટે જે ભોજન, ભાષા, પોશાક અને વ્યવહારનું ઐક્ય જોઈએ તેમાં એક ભાષાનું ઐક્ય તેમનામાં લગભગ છે એમ કહી શકાય.

આપણા પ્રાંતમાં વસ્તીનો મોટો ભાગ હિન્દુ છે, પણ તેમને એક સમાજ કહી શકાય એમ નથી; કારણ એકબીજાને અડકી પણ ન શકે એવા બે મોટા વિભાગોમાં તે વહેંચાયેલ છે. હિન્દુઓ બીજા ધર્મીઓને તો અડકી શકે છે પણ પોતાના એક મોટા વિભાગની સાથે તેટલો પણ પરિચય રાખી શકતા નથી. એટલે હેડ, લંગી, ગરોડા, ખાલપા, અને સિંધવા-એ જાતોને હિન્દુ સમાજ સાથે લગભગ કાંઈ જ લેવા દેવા નથી. આ પ્રમાણે લગભગ ૧૦ ટકા વસ્તી બાદ કરતાં બાકી જે હિન્દુઓ રહ્યા તેના ગુનીપરજ અને મેદનીપરજ, એવા ચોકબા ભાગ પાડી શકાય. ભીલ, ચોધરા, દુળજી, નાયકડા વગેરે મળી લગભગ દશ લાખ ઉપરાંત, એટલે હિન્દુઓના લગભગ ૧૨ ટકા વસ્તી જેટલી અસલ વતની કોમો

ગુજરાતમાં વસે છે તેઓ માન ધર્મની બાબતમાં જ મેદાની હિન્દુઓની સાથે ઝટલુંક સામ્ય ધરાવે છે તેમની સામાજિક પરિસ્થિતિ તદ્દન બુદ્ધ પ્રકારની છે બાળનમ જેવા આપણી સમાજનો વિનાશ કરી નાખતા ગિવાળે તેમનામાં નથી તેઓ મોગી ઉમ્મરે અને પસ દગીથી પગે છે પણ તેમનામાં દારૂ, લગ્ન ધનની શિથિલતા વગેરે આપણાથી જુદા જ પ્રકારના, સમાજસુધારણાના સવાલો છે આ ગનીપગ્જ બાદ કરતા જે મેદાનીપગ્જ ગ્રી, તેના બડપછેડી અને બિજાણિયાત કોમો એવા બે વિભાગો બાણીતા છે બડપછેડીમાં કોળી, વાઘરી, ભગવાડ, સથવાગ, કણબી વગેરે સીમમાં કામ કરનાર અને હુહાગ, સુથાગ, દગ્ગ, હજમ વગેરે ગામમાં કામ કરતા કારીગર વર્ગ—એમ બે જથ્થા છે તેમાં સૌથી મોટો વર્ગ કોળી છે સુવાળિયા, પાટણવાડિયા, તળપદા, ખાટ વગેરે જુદી જુદી જાતના મળી, ગુજરાતમાં લગભગ બાર લાખ કોળીઓ વસે છે, અને તે હિન્દુ વર્તીનો સાતમો ભાગ થવા જાય છે

આ પ્રમાણે અત્યંત, ગનીપગ્જ અને બડપછેડી એવા નવ મોટા વિભાગો બાદ કરતા બાકીનો બિજાણિયાત કોમોનો હિન્દુસમાજ ગ્રી તેને જ આપણે ગુજરાતી સમાજ માની લીધો છે પુનર્લમ, બાળલમ, મગણપગણના વધારે પડતા ખગ્ગો, વગેરે જે સામાજિક પ્રશ્નો પર આપણા સુધારવાળાઓ પોણોસો વર્ષથી લાપણો કરતા આવ્યા છે અને સેખો લખતા આવ્યા છે તે સર્વ પ્રશ્નો હિન્દુસમાજના પાયમાં ભાગની આ બિજાણિયાત કોમોના પ્રશ્નો છે .”

બાળલમો —ઘઈ સદીની શરૂઆતમાં ગુજરાતી સમાજમાં સ્ત્રી અને વિરોધે કરીને વિધવાની સ્થિતિ અત્યંત કરુણ હતી તે આપણે જોયું કન્યા માટે ઉપનયન સરકાર બંધ થતા તેની લમવય ઘટી, કારણ લમસરકાર તેને માટે ઉપનયનસરકાર બંધ થવા લાગ્યો

* “સમાજસુધારાનું રેખાદર્શન , નવલરામ ત્રિવેદી ઉપોદ્યાત
પા ૯-૧૧

અદાગી ને ઓગણીઅગી સદીમાં આ વય ધરીને જન્મથી માડીને અગિનાઝ વર્ષ સુધીની થઈ ગઈ. બાળલક્ષ્યે કન્યા માટે શિક્ષણ અશક્ય બનાવ્યું વિશેષે કરીને ઉચ્ચ જ્ઞાતિઓમાં શિક્ષણ નહિવત્ હતું. કાગ્યમાં એક એની પણ માન્યતા હતી કે ઉચ્ચ શિક્ષણ લે, તો કન્યાને લગ્ન પછી તન્ત જ વધવ્ય પ્રાપ્ત થાય, અંગ્રેજ લેખક જે. ઈર્લ ફોલ્સમ કહે છે, “પૂર્વજનો ભયમાંથી બચાવે છે. અમુક ક્ષેત્રોમાં સામાજિક પરિવર્તનનો મનુષ્ય વિરોધ કરે છે કાગ્ય કે આ પરિવર્તન તેમના મનમાં દૃઢ થઈ ગયેલા મૂલ્યાકનોનો નાશ કરે છે.”

ધર્મશાસ્ત્રોને મુક્તપણે વળગી રહેવાની સંકુચિત મનોવૃત્તિ સર્વે ન દેખાતી હતી. શ્રી રમેશચંદ્ર દત્તે આજથી પચાસ વર્ષ પગ લખ્યું હતું, “જ્યાં સમાજ વહેંચી હોય ત્યાં પુરોહિતોનું વર્ચસ્વ અનિવાર્ય છે. પોતાની સામાજિક ગિયતિ માટે પ્રત્યેક સમાજ પોતે જ જવાનદાર છે, અને આજનો સમાજ જે જૂની પ્રજ્ઞાલિકાઓની તૂટેલી શૃંખલા ગમે ભાંધીને ફેરે છે અને ધર્મબ્રહ્મ થયેલા, સાચા ધર્મથી ગહિત થયેલા પાખંડી પુરોહિતોની જે ગુલામી સ્વેચ્છાએ સ્વીકારે છે તે માટે સમાજ પોતે જ કાગ્યરૂપ છે.”

પણ ધર્મશાસ્ત્રોને અધ્રજ્ઞાથી સમાજ વળગી ગયો હતો ને એ વાત જુવાઈ ગઈ હતી કે ધર્મશાસ્ત્રો અને ધર્મસૂત્રો તો માત્ર બ્રાહ્મણ ઋષિઓએ પોતાના શિષ્યો માટે ગ્યેલા ખાનગી ગ્રંથો છે

વિધવા-વિવાહ :—મધ્યયુગથી લાગતમાં ઉચ્ચ જ્ઞાતિઓમાં સત્તાને બાળપણમાં પગલાવી દેવાની પ્રથા શરૂ થઈ હતી. આ પગલું સ્તુત્ય અને પ્રતિજ્ઞા વધાગન્ધારું મળ્યાવું. બ્રાહ્મણોએ સ્વગતિમાં વિધવા-વિવાહ પર પ્રતિબંધ મૂકી દીધો. ક્ષત્રિયો, વૈશ્યો અને અન્ય નીચી ગણાતી જ્ઞાતિઓએ બ્રાહ્મણોની દૃષ્ટિએ ઉચ્ચ ગણાવા ખાતર અને ખોટા અહંકારને લઈને વિધવા-વિવાહ પર પ્રતિબંધ મૂકી દીધો. પછી તો

આપણા સમાજમાં કોઈ પણ જાતિ માટે બાળલગ્ન અને વિધવા વિવાહ પર પ્રતિબંધ, સામાજિક ઉચ્ચતાનો પ્રગવો ગણાવા લાગી ફ્રેન્ચ લેખક સેનાર્ત કહે છે, “ વિધવા વિવાહની છૂટ આપતી ઉચ્ચ જાતિઓ સમાજમાં નીચી ગણાવા લાગી અને વિધવા વિવાહ પર પ્રતિબંધ મૂકતી નીચી જાતિઓ માન આ જ કાગજથી ઉચ્ચ ગણાવા લાગી આમ બ્રાહ્મણોની દૃષ્ટિએ ઉચ્ચ કે નીચ ગણાવું તે વિધવાના સુખ કરતા વધુ મહત્વનું ગણાવા લાગ્યું ” લેઉઆ પાટીદારમાં અઢાંગમી સદી સુધી વિધવા વિવાહની છૂટ હતી તે પર ઉચ્ચ જાતિ ગણાવા ખાતર પછીથી પ્રતિબંધ મૂકાયો.

વિધવા વિવાહ પર પ્રતિબંધ મૂકતો આ ફ્રેન્ચ ગિવાજ, જેની પાછળ ન તો ધર્મ હતો કે ન વ્યવહારુ બુદ્ધિ હતી, તે ગર્ભ સદીની શરૂઆતમાં સાગરે ગુજરાતમાં ફેલાયેલો હતો એ વર્ષની પુત્રીને જીવનભર વૈધવ્યના અપાંગ દુ ખો ભોગવતી જેવા ઉચ્ચ જાતિની માતા તૈયાર હતી પણ પુનર્લગ્ન કરવા આપીને તેને સુખી જેવા તે તૈયાર ન હતી પુરુષ અને સ્ત્રી માટે જુદા જ નૈતિક ધોરણો હતા સમાજને પરિવર્તિતા બળો સામે સૌથી પ્રબળ વિરોધ હતો લાગણીપ્રવાન માનસ અને અતરંગી જિંદગી હૂંપાયેલા જડ માન્યતાઓને વળગી ગેંહેવાના વલણોનો જીડા મૂળ ધાલેલા પૂર્વગ્રહો સામાજિક પરિવર્તનની ગતિ ધીમી કરી નાખવા માટે સંપૂર્ણપણે જવાબદાર હતા.

આપણા સમાજનું એક મોટામાં મોટું દુષણ એ છે કે આપણા સામાજિક રીતરિવાજો આપણા ધર્મ સાથે એવા લગ્ન ગયા છે કે કોઈ પણ સામાજિક અનિષ્ટ હિન્દુધર્મને નામે ચાલી શકે છે અને સદીઓથી સમાજે આ બે વચ્ચેનો તફાવત સમજવાની શક્તિ ગુમાવી દીધી છે.

શ્રી ઇશ્વરચંદ્ર વિદ્યાસાગરના લગીચ પ્રયાસોને લઈને વિધવા વિવાહની છૂટ આપતો કાયદો ૧૮૫૬માં પસાર થયો પણ સમાજ પર

તે પછી વર્ષો વીતતા પણ તેની અસર નહિવત્ થઈ કારણ કે સમાજ વહેમમાં જટકાયેલો ને અજ્ઞાન હતો અને કુંવારી વિધવાને પણ ફરીવાર પરણાવવાની કોઈની દિમત ચાલતી ન હતી.

પણ બાળલગ્નોને લીધે વિધવાઓની સંખ્યા વધી હતી. સ્ત્રી-વર્ગની સામાજિક સ્થિતિ ખૂબ જ ઊતરતી હોવાથી સ્ત્રીને શિક્ષણ નહોતું મળતું તેમ તેને ઘર બહાર કોઈ પ્રવૃત્તિ ન હતી. પુરુષ વર્ગને સદી-ઓથી ખૂબ છૂટ મળતી હોવાથી અસારની સરખામણીમાં મોટા લાગના પુરુષોમાં સંસ્કાર ઓછા હતા. આથી સંસ્કારી ગણાતા પુરુષો પણ યુવાન વિધવા પ્રત્યે કુદૃષ્ટિ નાખતાં અચકાતા નહિ. સંયુક્ત કુટુંબમાં અનેક પ્રલોભનોની વચ્ચે ઊછરતી બાળવિધવા માટે નીતિને પંથે સીધા સીધા ચાલવું સહેલું નહોતું. રસીઓ અને દવાઓની શોધના અભાવને લઈને બાળમરણનું પ્રમાણ મોટું હતું પણ બાળવિધુરને તરત જ ફરી પરણાવી દેવામાં આવતો. જેમ લગ્નની વય નાની તેમ લગ્નજીવનનો ગાળો લાંબો અને સ્વાભાવિક રીતે વૈધવ્યનો સંભવ વધારે. બહેરામજી મલખારી આ સમયની વિધવાની કસણ દર્શાવે ખ્યાલ આપતાં કહે છે, “વિસનગરા નાગર શાંતિમાં એક બાળકાને દોઢ વર્ષે પરણાવી અને બે વર્ષે વિધવા બની ! પરંતુ માતાપિતાએ તેને ફરી ન પરણાવી ! ” તે લખે છે કે કોઈ કોઈ બાળવિધવાઓને તો પૂરા દાંત પણ આવ્યા નહોતા. ગુજરાતના જાણીતાં સંત ગૌરીબાઈ આજથી બસો વર્ષ પર ચાર વર્ષે વિધવા બન્યાં હતાં. લગ્ન વખતે આંખો દુઃખતી હોવાથી તેમણે આંખે પાટા બાંધેલા તે પછી આઠ દિવસમાં વર મરી ગયો એટલે તેમણે વરને કદી જોયો પણ ન હતો.

બાળવિધવાઓમાંની ઓછામાં ઓછી એવા લાગતી અનીતિને માર્ગે જતી. ગર્ભપાત વધ્યો હતો. કવચિત્ તેમાં માતા પોતે મૃત્યુ પામતી. બાળહત્યા પણ વધી હતી કારણ અનૌરસ બાળકોનું જન્મ-પ્રમાણ મોટું હતું.

લક્ષ્મી અતિશય સાંકડું હતું કારણ કન્યાને કોઈ પણ સંલેગોમાં બાર વર્ષની થાય તે પહેલાં પરણાવવી પડતી. આ સમયમર્યાદા હતી. વળી કન્યાને રાત્રિમાં અને પેટારાત્રિમાં જ પરણાવવી પડતી. આમ વયમર્યાદા અને ક્ષેત્રમર્યાદા હોવાથી વરકન્યાની યોગ્યતાને લગ્નમાં અવકાશ નહોતો અને કન્યાવિક્રય, વરવિક્રય, બહુપત્નીત્વ અને સંકુચિત લગ્નક્ષેત્રે મળાને વૈધવ્યનો સંભવ કન્યા માટે વધારી દીધો હતો.

વરવિક્રયની પ્રથાએ વિધવાઓની સંખ્યામાં વધારો કર્યો હતો. જે પુષ્કળ પહેરામણી ના આપી શકે એવા માળાપ કન્યાને વૃદ્ધ સાથે કે રોગી સાથે પરણાવતાં કે જે પહેરામણી વિના લગ્ન કરવા તત્પર રહેતો. વળી કન્યાવિક્રયની પ્રથાએ આ જ રીતે વિધવાની સંખ્યામાં વધારો કર્યો હતો. કારણ વૃદ્ધ હોય તો કન્યા મળવી મુશ્કેલ પડતી આથી પુષ્કળ દ્રવ્ય આપીને પણ તે કન્યા મેળવવા તત્પર રહેતો તેથી લોભી કે ગરીબ માળાપો કન્યાને પુષ્કળ નાણું લઈ વૃદ્ધને “વેચતાં.” બહુપત્નીત્વની પ્રથાને લઈને પણ વિધવાઓની સંખ્યામાં વધારો થતો કારણ એક પુરુષ મૃત્યુ પામતાં અનેક સ્ત્રીઓ વિધવા બનતી.

બાહ્ય મહેશયંત્ર ચક્રવર્તિએ ગણતરી કરીને કહ્યું હતું કે ૧૮૯૫માં ભારતમાં ૧૩૮૭૮ વિધવાઓ આર વર્ષની વયની અંદરની હતી, ૬૪,૦૦૦ વિધવાઓ પાંચ અને નવ વર્ષની વયની હતી અને ૧,૪૫,૫૩૦ વિધવાઓ ચૌદ અને ઓગણીસ વર્ષની વયની હતી.

પરાશરસ્મૃતિ વિધવાને ત્રણમાથી ગમે તે એક માર્ગ પસંદ કરવા કહે છે : (૧) પુનર્લગ્ન, (૨) ફરજિયાત વૈધવ્ય, (૩) સતી. આમાનો ત્રીજો માર્ગ ૧૮૨૯ના કાયદાએ બંધ કર્યો હતો. બીજો માર્ગ વ્યવહારમાં નિષ્ફળ ગયો હતો. માત્ર પહેલો માર્ગ બાકી હતો પણ સમાજ વિધવાને આ એક માત્ર વ્યવહારુ માર્ગ જતી બળજબરીથી અટકાવતો.

જાતિઓનાં બંધનો આ સમયે અતિ કડક હતાં. જાતિઓમાં પેટાજાતિઓ, તેમાં વળી તડ, ગોળ, એકડો, એમ અસંખ્ય વિભાગો હતા. આમાંથી કોઈ પણ એક પેટાવિભાગ ખીખ પેટાવિભાગ સાથે સંબંધવધાર ન રાખતો. સાટાં તેખડાં ને એખડાં તેમ જ વેલની પ્રથા સામાન્ય હતી. સાટામા સામસામે બે ભાઈબહેન પરણે, તેખડાંમાં ત્રણ ને એખડામાં ચાર બેંડ ભાઈબહેન સામસામે પરણે. વેલમાં નાનાં પુત્ર-પુત્રીઓના બધા જ પિતાઓને જાતિનો વડો એકઠા કરતો. આ બધા ગોળાકારમાં બેસીને એક રૂપિયો જમણી તરફ પસાર કરતા. તે ફરીને સૌથી પહેલા પુરુષ પામે ફરી આવતો. રૂપિયો આપ્યો એટલે પોતાની પુત્રી સામાના પુત્રને લગ્નમાં દીધેલી ગણાતી. આ સગાઈ કદી પણ ન તૂટતી. આ લગ્નોમાં કોઈ પણ વરકન્યાની યોગ્યતા કે વધનો વિચાર કરતું નહિ ને કન્યેડાં બનતાં. કુળ, ગામ, જાતિ, પેટાજાતિ, તડ, એકડો, ગોળ વગેરેને એટલું બહુ મહત્ત્વ આપતું કે લગ્નમાં વરકન્યાના મુખનો કોઈ પણ વિચાર ન કરતું. માત્ર વરકન્યાના મહ મળે કે નહિ તે જોવામાં આવતું. કોઈ વાર બે કુટુંબો માત્ર પોતાની મિત્રતા જળવળા સંતાનોને પરણાવનાં-વિશેષે કરીને રાજવંશમાં આ પ્રથા હતી.

આ સમયે નાની વિધવાઓની દશા ખૂબ કરુણ હતી. ગમે તેટલી નાની વયે વિધવા થાય પણ ઉચ્ચ જાતિની હોય તો આજીવન વૈધવ્ય પાળવું પડતું. બાળકોનો વર મૃત્યુ પામતાં ઘરમાં રોકકળ થતી ને વૈધવ્યના આચારો બાળકો પાસે પળાવવાની, તેનો ચૂડો ફેડવાની, તેના કેશ કાપી નાખવાની, તેનાં સ્વરાં વગેરે ઉઠારી નાખવાની તડામાર તૈયારીઓ ચાલતી. પણ તે બાળકોનાં દુઃખ ઓછાં કરવાનો ઉપાય કોઈ ન શોધતું. જ્યાં તેના ભાગ્યને દોષ છંદેને રડતાં પણ તેને કેમ મુખ આપવું કે તેનું દુઃખ કેમ ઓછું કરવું તેનો કોઈ વિચાર ન કરતું. જરા મોટી થતાં તેની પાસે શુભામડીની માફક ધંરતું બહુ જ કામ કુટુંબીજનો કરાવતાં. સંસારમાં રહીને સંસારત્યાગની ભાવના કેમવની તેને માટે

મુશ્કેલ બનતી ને પગિણામે ઘણી વિધવાઓ આડે માર્ગે જતી. સમય જતા આર્થિક ભીંસ તેને અકળાવતી. પતિની અપત્તિ હોય તો પણ સાસરિયાં ઘણુખરુ તે હિયાપત કરતા. કામનો ઘસડબોળો ને મહેણા સાસરગમા અસહ્ય થઈ પડતા તો વિધવા પિયર જતી પણ ત્યાં પણ કવચિત્ જ તેને આવકાર મળતો. ભાઈ, ભાણી કે સાવકી મા હોય તો સાસરગ જેટલું જ દુઃખ પડતું કારણ વિધવા ગમે તેટલું કામ કરે તો પણ આર્થિક બોજારૂપ જ ગણાતી. તે અપશુકનિયાળ મનાતી, તેને ઘર બહાર જવાની મનાઈ રહેતી.

અને આ બધો ત્રાસ કેને માટે ? બાળવિધવાને તો જે પતિ સાથે કદી સંસાર માઓ પણ ના હોય તેને માટે. કવચિત્ કન્યા પતિને જુએ તે પહેલા જ તે મૃત્યુ પામતો.

પવિત્ર, સુખી, શ્રીમંત, આર્થિક સ્વાતંત્ર્ય ભોગવતી વિધવાઓ હતી, પણ તે અપવાદ રૂપે જ. મોટા ભાગની વિધવાઓના દુઃખ કલા ન જાય એવા હતાં.

ગુજરાતમાં સમાજસુધારાની ચળવળ

શિક્ષિત નાગરિકો માટે ઉપર વર્ણવેલો કુગિવાળેમા ફૂળેલો, અસાન સમાજ અને સામાજિક અનિષ્ટો અસહ્ય બની ગયા, અને ગુજરાતમાં ઓગણીસમી સદીના પહેલા ભાગમાં સમાજસુધારાની ચળવળનો જન્મ થયો.

ગુજરાતમાં ગમભોહનરાય અને ઈશ્વરચંદ્રે ઘણાની સામાજિક અનિષ્ટો પ્રત્યે આખ ઉઘાડી હતી અને સમાજસુધાગની શરૂઆત કરી દુર્ગામ મહેતાજીએ.

ગુજરાતમાં સૌથી પ્રથમ વિધવા સાથે જાણીતું પુનર્લગ્ન કરનાર માધવદાસ રૂઝનાયદાસ લખે છે, “આપણા સમાજની પ્રગતિ થાય છે પણ પિ ૭

એટલી તો ધીમી છે કે તેની ગતિ મહિનાઓ કે વર્ષોથી પણ નહિ મપાય પણ સદીઓથી જ મપાશે. આપણા સમાજની પ્રગતિમાં વિધવા-વિવાહ પર પ્રતિબંધ એ સૌથી મોટું વિષ્ણુ છે. પુરોહિતવર્ગ સ્વાર્થ માટે આવા અનિષ્ટો ચાલુ ગણે છે અને પુરોહિત વર્ગનો મોટામાં મોટો સાથી છે શાંતિપ્રથા. ”

આપણા સમાજસુધારકોને પરલક્ષી દષ્ટિબિન્દુ આપવામાં અગ્રેજી કળવણી અને ખ્રિસ્તિ મિશનરીઓનો મોટો ફાળો ગણાય. પરંતુ કોઈ પણ સામાજિક અનિષ્ટ મુરુચિનો ભંગ કરવા સુધીની હદે વધી જાય ત્યારે અગ્રેજ સરકારને કાયદાથી તે પ્રથા બંધ કરવી પડતી. આપણે ખોતે ભાગ્યે જ આપણી મેળે સુધારા કર્યા છે.

સમાજસુધારકોનું શ્રી મહાદેવ ગોવિંદ રાનડેએ કરેલું વર્ગીકરણ :—૧૮૯૫માં શ્રી રાનડેએ લખ્યું :—

(૧) સમાજસુધારા યજ્ઞવળ અનેક રીતે શરૂ થઈ શકે છે. એમાંની એક રીત તે સીધા બળવો કરવાની છે. આપણે ધાર્મિક સિદ્ધાન્તો પર નવો પક્ષ રચીએ અને પક્ષી એક સામાજિક ધર્માત્મ તે પાયા પર ચણીએ.

(૨) બીજી રીત શાંતિમંડળોનો સુધારા માટે ઉપયોગ કરવાની છે.

(૩) ત્રીજી રીત ધર્મશુરુઓ પાસે જઈને તેમને સમાજસુધારાની જવાબદારી લેવા સમજાવવાની છે, જેથી કરીને ધર્મશુરુઓ જાતે જ દેશમાં આ ધ્યેય અર્થે ફરીને આપણી તોમ જ પોતાની સામાજિક ઉન્નતિ કરે.

(૪) ચોથી રીત દરેક વ્યક્તિની સન્માનની ભાવનાને જાગૃત કરીને તેની પાસે અમુક સામાજિક અનિષ્ટો દૂર કરવાની પ્રતિજ્ઞા લેવડાવવાની છે.

(૫) પાયમી અને બધી રીતે જોતા સૌથી ઓછી ઇચ્છા યોગ્ય રીત તે કાયદાનુ શાસ્ત્ર લેવાની છે

“ પરંતુ આ કોઈ પણ રીત અજમાવવા માટે આપણે ખભેખભા મીલાવીને કાર્ય કરવાની જરૂર છે. દર વર્ષે ઓછામાં ઓછું એક વાર આપણે ભેગા થવું જ જોઈએ, અને સામસામી મદદ અને સહાનુભૂતિની આપણે કરવી જોઈએ. કોઈ એક સામાજિક અનિષ્ટ માટે બળવો કરવાની રીત યોગ્ય હોય, તો વળી બીજા કોઈ સામાજિક અનિષ્ટ માટે શાંતિમંડળોનો ઉપયોગ કરવાની રીત યોગ્ય હોય તો પ્રતિજ્ઞા લેવડાવવાની રીત ત્રીજા અનિષ્ટ માટે યોગ્ય હોય, તો વળી કાયદાની રીત ચોથાજ કોઈ સામાજિક દુષણ માટે યોગ્ય બને. આ બધી જુદી જુદી રીતો અમાન્તર નથી પણ અતમા એક જ ધ્યેયને મળે છે. પરંતુ આ બધા માર્ગો અ તે મળે નહિ ત્યાં સુધી આપણે સર્વેએ જુદાજુદા કાર્યો પણ એકીસાથે ગળીને કરવાના છે ”

અતમા માર જટી રીતે સમાજને સુધારનાર વ્યક્તિનો ઉલેખ કર્યા વિના નહિ ચાલે. આ છે સમાજને જુસ્સાદાર લખાણોથી સુધારનાર લેખક પોતાના સિદ્ધાન્તો એ કલમ દ્વારા સમાજ આગળ રજૂ કર છે.

દુર્ગારામ મહેતાજી :—આજથી દોઢસો વર્ષ પર શરૂ થયેલી સમાજસુધારાની ચળવળને બે મહત્ત્વના પાસા હતા એક તો સમાજ સુધારક ચળવળમાં સક્રિય ભાગ લઈને સુધારો કરવાના થતા પ્રયત્નો અને બીજા પ્રયાગથે જુસ્સાદાર લખાણો લખીને સમાજને સુધારવાના થતા પ્રયત્નો.

કવિ નર્મદ, કવિ દલપતરામ, બહેગમજી મલખારી, નગસિંહરાવ પિંટેટિયા, સર ગમણભાઈ નીનકર, મેઘાણી, મુનશી વગેરેના લખાણોથી

સુધાગ કન્યાગમા સમાવેશ થાય છે ત્યારે દુર્ગાગમ મહેતાજી વગેરે સક્રિય ભાગ લેતા હતા. એ ગુજરાતની ચળવળના આદિપુરુષ ગણાય તે મનકે પ્રમાણે પહેલા પ્રકારના સુધાગક કહેવાય. તે સામાજિક બળનો કન્યા, ભૂતપ્રેત, જાતમત વગેરે અનેક હાનિકારક વહેમોનો એ પ્રતિકાર કન્યા ને લોકોને આવા વહેમોમા માનવાની ના પાડતા નીચી ગણાતી ગાંધિઓમા વિધવા વિવાહની છૂટ હતી તેથી તેમા વિધવાઓ પ્રમાણમા સુખી હતી તે દુર્ગાગમે જોયું નીસ વર્ષે તેમની પત્ની મૃત્યુ પામતા તેમને બાળવિધવાની કરુણ દશાનો ખ્યાલ આવ્યો આથી એમણે વિધવા વિવાહની છૂટ આપવાની હિમાયત કરતા લાપણો આપ્યા. તે કહેતા કે શાસ્ત્રોમા વિધવા-વિવાહ પગ પ્રતિનિધ મૂકનાર આખરે તો કા તો વેગળી કે કાતો સસારી પુરુષો જ હતા ને તેમને વિધવાના દુ:ખોનો ખ્યાલ આવવો અશક્ય હતો. વળી શાસ્ત્રીઓ કહેતા કે વિધવાને પુનર્જન્મની જો છૂટ આપવામા આવે તો તે પતિને મારી નાખે, ત્યારે મહેતાજી કહેતા કે પૃથ્વી પગ બધે જ વિધવાઓ ફરી પરણતી તેમજ ભાગતમા પણ નીચી ગાંધિઓમા વિધવાઓ ફરી પગણતી પણ કાઈ સ્ત્રીએ ફરી પગણવા ખાતર પતિને મારી નાખ્યો હૈય એવું સાલજી નહેાવું વગી કોઈ સ્ત્રી એમ કરે તો કાસીએ ચઢે ને ફરી પગણવાનો પ્રશ્ન જ લેઓ ન થાય.

સ્ત્રીધનની રકમ વિધવાને કામ લાગે માટે મહેતાજી ગાંધિઓને સ્ત્રીધનની રકમ વધારવાનું કહેતા. સ્ત્રીધનની જૂજ રકમમાથી પતિ પાછળ નાત જમાડવાનો ખર્ચ થતો ને તેથી તે પછી વિધવા પાસે કાઈ જ નાણા ન રહેતા ઘણી વાર વિધવા અનીતિને માર્ગે જતી. પુરુષ જો સ્ત્રીની દૃષ્ટિએ વિચાર કરતો થાય તો જ વિધવાના દુ:ખ ઓછા થાય, એમ તે કહેતા.

૧૮૪૪મા મહેતાજીએ “માનવ ધર્મસલા” શરૂ કરી, જેનો હેતુ લોકોની આખો તે ગમવના સામાજિક અનિષ્ટો પ્રત્યે જોડવાનો હતો.

મહેતાજીના ભાષણો સાલણી અનેક વિધવાઓ ફરી પરણવા તૈયાર થઈ ને એક વિધવા મહેતાજી સાથે જ પુનર્લગ્ન કરવા તૈયાર થઈ પણ બ્રાહ્મણોએ વિરોધ કર્યો કે જો કોઈ પિના પોતાની કુંવારી કન્યા મહેતાજીને આપે તો દુર્ગારામે વિધવાને ન પરણવું. મહેતાજી પીગળ્યા અને એક પિનાએ પોતાની કુંવારી કન્યા આપી એટલે વિધવાને તેઓ ન પરણ્યા. એમના સુધારક તરીકેના જ્વલંત નામ પર આ એક કલંક ગણાય. તે પછી પોતાના સસરાને આપેલા વચન પ્રમાણે વિધવા-વિવાહ માટે જાહેરમાં દિમાયત કરવાનું તેમણે છોડી દીધું.

દાદોબા પાંડુરંગ :—આ એક જાણીતા સુધારક હતા. તે સમયે બ્રાહ્મણો જઠારથી ધાર્મિક હોવાનો ડેળ કરતા ને ખાનગી રીતે વિધવાઓ સાથે સંબંધ રાખતા ને જરૂર પડે તેમને ગર્ભપાત પણ કરાવતા. દાદોબા જાહેરમાં તેની વિરૂદ્ધ હતા. તે સમયે અમુક જાતિઓના રિવાજ પ્રમાણે વિધવા યુવાન થાય ત્યાં સુધી તેને સધવાનો સ્વાંગ સજવાની છૂટ હતી ને પછી યુવાન વયે તેનો ચૂરો ફોડીને કેશમુંડન કરીને સદેહ વસ્ત્રો પહેરાવવામાં આવતાં. આ સમયે વિધવાનું આકન્દ કોઈ પણ પથ્થર હૃદયને પણ પીગળાવે એવું હતું. દાદોબા કહેતા, આવું ધર્મશાસ્ત્રોમાં લખ્યું હોય તોપણ ન અનુસરવું. શાસ્ત્રો લોકોના મુખ માટે છે, દુઃખ માટે નહિ. તેને અનુસરવાથી જો દુઃખ જ પ્રાપ્ત થતું હોય તો તે ન અનુસરવાં.

કવિ નર્મદ :—આમને લખાણોથી પ્રચાર કરનાર છટ્ટા પ્રકારના સુધારક ગણી શકાય. પોતાના અંગ જીવનમાં સમાજસુધારા પ્રથમ ઉતારનાર હતા ત્રણ સુધારકો :—કવિ નર્મદ, કરસનદાસ મૂળજી અને મહીપતરામ નીલકંઠ. કવિ નર્મદે કહેવાય છે કે એક વિધવા સાથે પુનર્લગ્ન કર્યું હતું.

જદુનાથજી મહારાજ એક જાણીતા વૈધસ્વ મહારાજ હતા જે એમ

કહેતા કે “ જો ધર્મશાસ્ત્રોમાં વિધવા-વિવાહની છૂટ છે એમ સુધારકો પુરવાર કરી આપે તો હું વિધવાવિવાહની વૈધિસૂચનાને છૂટ આપીશ. ” સુધારાની ધગશમાં નર્મદે જહુનાથજીને કહ્યું કે “ હું પુરવાર કરી આપીશ. ” જહુનાથજીએ પડકાર ઝીંધી લીધો. ૧૮૬૦માં ચર્યાસભા ભરાઈ. જહુનાથજીએ એકદમ પ્રશ્ન કર્યો, “ ધર્મશાસ્ત્રો દૈવી ગણાય કે નહિ ? જો દૈવી હોય તો વિધવાવિવાહ પર પ્રતિબંધ મૂકતાં હોય તો તે અનુસરવાં જોઈએ. જો દૈવી ન હોય અને મનુષ્યને હાથે રચાયાં હોય તો વિધવા-વિવાહની છૂટ આપતાં હોય તોપણ સમાજ તે અનુસરવાને બંધાયેલો નથી. ” આ તદ્દન અસંબંધ પ્રશ્નથી સુધારકો મૂંઝાઈ ગયા ને જવાબ આપ્યો, “ ધર્મશાસ્ત્રો દૈવી તો નથી જ. ” ત્યારે જહુનાથજીએ તરત આ શબ્દો પર સુધારકોને બાંધી લીધા ને કહ્યું. “ તો પછી તમારા કહેવા પ્રમાણે વિધવા-વિવાહની છૂટ પાછળ દૈવી આદેશ નથી, તેથી ‘ શાસ્ત્રાત્તાનુસાર લોકોથી વિધવા-વિવાહ કરી શકાય ’ એમ તમારાથી કહેવાય નહિ. ” આમ નર્મદના ઉભાવળિયા પગલાથી સમાજે એક સુધારક ખોલ્યો, કારણ જહુનાથજી મહારાજ પાછા સનાતની પક્ષમાં ભળી ગયા. આ પછી જનતાને સુધારકોમાં જે વિશ્વાસ હતો તે ડગી ગયો.

ગુજરાતનું પ્રથમ વિધવાપુનર્લગ્ન :—કવિ નર્મદ અને તેમના મિત્રોએ ગુજરાતનું પ્રથમ વિધવાપુનર્લગ્ન કરાવી આપવાનું નક્કી કર્યું. એક વ્રાહ્મણ અને બ્રાહ્મણ વિધવા શોધી કાઢ્યાં. ૧૮૬૭માં આ લગ્ન થયું. પરંતુ બ્રાહ્મણ લેણાણને આળસુ નીકળ્યો ને પત્નીને મારજૂક કરવા લાગ્યો. આ તકનો લાભ લઈને જહુનાથ મહારાજે એને ચડાવ્યો કે ‘ જો તું જાહેરમાં એમ કહે કે ‘ મને સુધારકોએ ફસાવ્યો અને હું હવે વિધવા સાથે લગ્ન કરવા માટે પરતાઈ છું ’ તો તને તારી નાતમાં ફરી સેવામાં આવશે. ’ પતિપત્ની બન્ને કળૂલ થયાં અને જાહેરમાં સુધારકોને ગાળો દેવા લાગ્યાં. અન્તે થોડા સમય પછી પત્ની મૃત્યુ પામી અને એની મરણોત્તર કિયાનો સઘળો ખર્ચ નર્મદને માથે પડ્યો.

કારણ કે સનાતની કે સુધારક એકે પક્ષ આ અર્થ કગ્વાને તૈયાર નહોતો. આમ ગુજરાતનું પ્રથમ વિધવાપુનર્લગ્ન ફજેતીમા પરિણમ્યું. નર્મદની પહેલી પત્ની મૃત્યુ પામતાં તેમને બાળ-વિધવાનાં દુઃખોનો બરોબર ખ્યાલ આવ્યો કારણ પોતે પણ વાસનાઓને અંકુશમા નહોતા રાખી શકતા. ૧૮૮૦ સુધી એમણે વિધવા-વિવાહ વગેરે સુધારા માટે ખૂબ પ્રયત્ન કર્યો પણ તેની તત્કાળ અસર સમાજ પર થઈ નહિ તેમજ વિધવાની દશા તત્કાળ સુધરી નહિ. આથી નર્મદ, પ્રત્યાઘાતી માનસ ધરાવતા થઈ ગયા અને ૧૮૮૦થી એ કોઈ પણ પ્રકારના સુધારાની સખત વિરુદ્ધ બોલતા થઈ ગયા. સુધારકો માટે આ ઘટના હાનિકારક નીવડી.

કવિ દલપતરામ :—કવિ નર્મદના સહાધ્યાયી પણ સુધારકોમાં તેમના હરીફ પક્ષના દલપતરામ પણ છૂટા પ્રકારના સુધારક કહી શકાય. તે માનતા કે સમાજ પર એકદમ સુધારો લાદવાથી સમાજ મૂંઝાઈ જશે ને સુધારો નહિ થાય. સુધારો ધીમે ધીમે સમાજમાં કરવાથી જ તે સફળ થશે. તેમણે “પુનર્વિવાહ પ્રબંધ” નામની પુસ્તિકામાં ફરજિયાત વૈધવ્યનાં સૌથી મોટાં બે અનિષ્ટો-ગર્ભપાત ને બાળહત્યા ગણાવ્યાં હતા. તે કહેતા કે શાસ્ત્રોમા “પુનર્લુ” એટલે ફરી પરણેલી સ્ત્રી “ નેા ઉલ્લેખ છે. તેમજ “ અક્ષતયોનિ પુનર્લુ ” એટલે “ ફરી પરણેલી કુંવારી સ્ત્રી ” અર્થ થાય છે. વિધવા માટે લોકો એમ માનતા કે તે પૂર્વજન્મના પાપને લઈને સહન કરે છે. આથી કોઈને તેની સ્થિતિ સુધારવાનો વિચાર સુદ્ધાં ન આવતો. શાસ્ત્રોને લોકો વળગી રહેતા પણ શાસ્ત્રોમા ગર્ભપાતની મના છતાં લોકો તે વિધવા પાસે કરાવતા અને અંગ્રેજ સરકારે કાયદાથી ગર્ભપાત બંધ કર્યો હોવાથી જરૂર પડે તો ગર્ભવતી વિધવાને મારી નાંખતાં પણ કુટુંબીજનો અચકાતા નહિ. જૈન શાસ્ત્રો વિધવા-વિવાહની છૂટ આપતા છતાં જૈનો વિધવાને ફરી પરણાવતા નહિ; પણ જૈન શાસ્ત્રો આત્મહત્યા પર પ્રતિબંધ મૂકતા છતાં ઘણી જૈન વિધવાઓ ગર્ભવતી બનતાં આત્મહત્યા કરતી. આમ ધર્મ દરતાં જડ પ્રજ્ઞાસિકાઓ

વધુ બળવાન બની યઈ હતી. દલપતરામ આગળ ચાલતાં “પુનર્વિવાહ પ્રગથ”મા લખે છે કે પુરુષ મૃત્યુ પામતાં કુટુંબીજનો રોકકળ કરે છે પણ વિધવાના દુઃખ ઓછા કરવાનો કોઈ ઉપાય શોધતું નથી. એમનું જીવન એમણે સમાજ સુધારવા પાછળ ગાળ્યું.

ભોજાનાથ સારાભાઈ :—૧૮૭૪માં અમદાવાદમાં જાળલગ્ન નિષેધક મંડળી સ્થપાઈ તેના સ્થાપકોમાંના ભોજાનાથ એક હતા. તે જમાનામાં પણ એ એમ માનતા કે લગ્ન સમયે કન્યાની વય સોળ વર્ષની ને વરની વય પચીસ વર્ષની હોવી જોઈએ. ૧૮૪૯માં છાપામાં આવ્યું કે કોઈ વિધવાએ પોતાના અનોરસ બાળકને રસ્તામાં તણ દીધું ને તે મૃત્યુ પામ્યું. આ વાંચી ભોજાનાથે રોજનીશીમાં લખ્યું કે “આણું બને તે કરતાં ઈશ્વર લોકોને વિધવાવિવાહ કરાવવાની સહજુદિ આપે એમ ઇચ્છું છું.” વિધવાવિવાહ ઉત્તેજક મંડળીના તે સભ્ય હતા અને આ મંડળીને આશ્રયે ઘણા દરેક પુનર્લગ્નને આર્થિક સહાય કરતા. તે વૃદ્ધલગ્નના સખત વિરોધી હતા અને કહેતા કે આડનવ વર્ષની કન્યાને પચાસ સાડ વર્ષનો વૃદ્ધ પરણીને તેને દુઃખના ખાડામાં ધકેલવાનું પાપ આ પુરુષ કરે છે. મહારાજ ગાયકવાડની રજાથી તેમણે વડોદરામાં શાસ્ત્રીઓ સાથે વિધવાવિવાહની શાઓમાં જૂટ વિષે ચર્ચા ચોજી હતી. તેમનાં જીવનમાં ત્રણ ધ્યેય હતાં : (૧) જનતાનું હિત, (૨) રાષ્ટ્રનું નવસર્જન, (૩) ધાર્મિક સુધારા. તે જાળલગ્નોને શારીરિક તેમ જ માનસિક બંને રીતે અનિચ્છનીય માનતા. તે કહેતા કે શ્રુતિસ્મૃતિમાં ઉલ્લેખ સુદ્ધાં નથી તે વિધવાનું કેશમુંડન સમાજમાં કયાંથી આવ્યું છે તે કોણ જાણે પણ તે કૂરતાની હદ છે ને તે સમયનું ‘વિધવાનું’ આકન્દ પથરને પણ પીગળાવે એવું હોય છે. આ અમાનુષી પ્રયાનો કોઈ રીતે બચાવ યઈ શકે એમ નથી. તે કહેતા કે સ્ત્રીની સ્થિતિ સુધારવી હોય તો વિધવાની સ્થિતિ સુધારવી જ જોઈએ. વળી તે માટે કન્યાકેળવણી અનિવાર્ય હતી જે જાળલગ્નો બંધ થાય તો જ સકય હતી. તે કહેતા

કે સમાજસુધારો તત્કાળ શક્ય નહોતો પણ ક્રમેક્રમે તેની અસર સમાજ પર અનિવાર્ય હતી અને કાળે કરીને નવો ક્રમ ઘડતાં સમાજ સુધરશે. તે માનતા કે કાયદો સુધારા માટે બહુ અસરકારક નહોતો. વળી તે માનતા કે શાંતિપ્રથા સમાજ સુધારા માટે મોટા વિપ્લવ હતી. તે કહેતા કે સ્ત્રીશિક્ષણ વગર કોઈ પણ સુધારા અશક્ય હતા. આથી પોતાના કુટુંબની બધી જ કન્યાઓને તેમણે શિક્ષણ આપ્યું હતું.

મહિપતરામ નીલકંઠ :—એક મહાન સુધારક મહિપતરામ પણ બાળલગ્ન નિષેધક મંડળીના સભ્ય હતા. તે સમયનાં સામાજિક અનિયંત્રોની તે પણ સખત વિરુદ્ધ હતા. એમણે ઘણી વિધવાઓને પુનર્લગ્ન કરવામાં મદદ કરી હતી. તે કરસનદાસ મૂળજીએ શરૂ કરેલા “સત્ય-પ્રકાશ” નામના સુધારક માસિકના થોડા સમય માટે તંત્રી હતા. તે એમ માનતા કે શાંતિમંડળો દ્વારા સમાજસુધારો વધુ અસરકારક રીતે થઈ શકે છે. રાનડેના વર્ગીકરણ પ્રમાણે, તે બીજા પ્રકારના સુધારક ગણાય.

દુર્ગારામ મહેતાજીનાં સુધારક લાખણોની તેમના મન પર જિંદી અસર થઈ હતી. તે માનતા કે સમાજનું નૈતિક ધોરણ જિંદે લાવવું હોય તો વિધવાને પુનર્લગ્નની છૂટ આપવી જોઈએ.

૧૮૭૪માં મહિપતરામે એક બાળવિધવાને પુનર્લગ્ન કરી આપવામાં મદદ કરી. લગ્નમાં જવા તે વિધવાને પોલિસના રક્ષણ હેઠળ લઈ જવી પડી હતી. તે બાળવિધવાને તેના ઘરમાં પ્રવેશ કરીને લઈ જવા માટે તેની માતાએ જ મહિપતરામ પર ગૃહપ્રવેશની ફરિયાદ નોંધાવી અને કોર્ટ તેમને દંડ કર્યો. તે પછી તે વિધવા અને તેના પતિને શાંતિએ શાંતિબહાર મૂક્યા અને તે પુરુષની કાપડની દુકાનનો અમદાવાદના તમામ હિન્દુઓએ બહિષ્કાર કર્યો અને કોઈએ તેમને રહેવાને ઘર પણ ના આપ્યું. આ પરથી જણાશે કે તે સમયે વિધવાવિવાહ સામે સમાજનો કેટલો પ્રબળ વિરોધ હતો.

કરસનદાસ મૂળજી :-આ મહાન સુધારક માટે અંગ્રેજ અમલદાર શ્રી. એફ. એસ. લીલીએ “રાષ્ટ્રના એક મહાન પુરુષ” નામનું એક પુસ્તક લખ્યું હતું. ગુજરાતના પ્રથમ બાણીતા વિધવા પુનર્લગ્નમાં (માધવદાસ રમનાથદાસ ને ધનકોરબાઈ) કરસનદાસની સક્રિય સહાય હતી. એમના સુધારા માટેના પ્રયત્નોને લઈને વૈષ્ણવ સમાજે તેમને પુષ્કળ હેરાન કર્યા હતા. તેમણે વૈષ્ણવ ધર્મનો સડો દૂર કરવા ભગીરથ પ્રયાસો કર્યા જેને લઈને બાણીતા “મહારાજ સાઈબલ દેસ” કોર્ટમાં ચાલી હતો. નિર્ધન, એકવીસ વર્ષની વયના, લાગવગ વગરના કરસનદાસે આ દેસમાં પચાસ હજાર શ્રીમન્ત, ને લાગવમવાળા વૈષ્ણવો સામે જીત મેળવી હતી. રાત્રેના વર્ગીકરણ પ્રમાણે તે પહેલા પ્રકારના સુધારક ગણાય દારણ કે તે સામાજિક ક્રાંતિમાં માનતા.

૧૮૭૦માં કરસનદાસ બ્યારે કોલેજમાં લખતા હતા ત્યારે માન પ્રસારક મંડળીએ વિધવાવિવાહ પર ઉત્તમ નિબંધ લખનાર માટે ૫૦ રૂા.નું ઇનામ જાહેર કર્યું. અનાથ કરસનદાસ માસી સાથે રહેતા હતા. તેમણે આ નિબંધ ઉરિશ્ચાર્ધમાં જીતવાનો નિર્ણય કર્યો, માસીને આ ખર્ચ પડવાથી તે એટલાં ઝુરો થયાં કે કરસનદાસને ઘરમાંથી કાઢી મૂક્યા. નિર્ધન હોવાથી કરસનદાસને અભ્યાસ છોડી દઈને શિક્ષકની નોકરી લેવી પડી. જીવનભર તેમણે વિધવાવિવાહનો પ્રચાર કર્યો અને માધવદાસને વિધવા સાથે પુનર્લગ્નમાં મદદ કરી જે માટે જીવન પર્યન્ત તેમને સામાજિક બહિષ્કાર વેઠવો પડ્યો. એક વેળા તેમની જિંદગી પણ બેખમમાં હતી પણ તેમણે સુધારાનો પ્રચાર કરવો ના છોડ્યો. તે સમયે વૈષ્ણવ મહારાજને દૈયોલિક ધર્મના વડા પોપ જેટલા જ સમર્થ હતા. છતાં કરસનદાસે તેમનાં આચરણોનો સડો ખુલ્લો પાડીને કોર્ટમાં તેમની સામે ઝળહળતી જીત મેળવી જે માટે સમસ્ત વૈષ્ણવ સમાજ તેમનો વેરી બન્યો.

નન્દશંકર મહેતા :—એમની “કગલુધેલો” નામની નવન-કથામાં એમના વિધવાવિવાહની તન્દેણુના વિચારો આપણને જાણવા મળે છે. પરંતુ સત્તરમી સદીની શરૂઆતની આ વાર્તામાં ઓગણીસમી સદીની વિધવાની સામાજિક દશાનો કરુણ ચિત્રાત્મક નન્દશંકર આપણને આપે છે અને તેમ કગ્તા કાળ ગણતરીમાં અનેક ભૂલો કરે છે. સામાજિક સુધાગના પ્રયાગની દૃષ્ટિએ નવલકથા સફળ ગણાય. તે કેશમુકુન વગેરે સામાજિક કુરિયાતોની સખત વિરુદ્ધ ટાંકા. કાળગણતરીમાં આવી ભૂલો તે સમયના સાહિત્યકારોમાં સામાન્ય હતી. દા. ત. દલપતરામનું “વેણુચરિત્ર,” રમણલાઈ નીલકંઠની “ગઈનો પર્વત” વગેરે.

નવલરામ :—જાણીતા સમાજસુધારક નવલરામ અમદાવાદની બાળવિવાહ નિષેધક સભાના પ્રમુખ હતા. “બાળવંશ બીડી” નામની એક કાવ્યોની પુસ્તિકામાં એમણે બાળલગ્ન વિરુદ્ધ લખ્યું હતું. એમની “બાળ ગંગાવલિ”માં એ લખે છે કે “લગ્નનો વઘોડો ધણો મોટો છે પણ વડા તે બે મહિનાનું બાળ છે, (કન્યા તો એથી પણ નાની હોવી જોઈએ.) પણ માતાપિતા ખૂબ જ આનંદમાં છે કાગળ કે એમનો પુત્ર પડે છે.” આ પુસ્તિકા બાળલગ્નો પ્રત્યે કટાક્ષરૂપ છે.

જ્યારે બહેનમજી મલખારીએ લખ્યું કે “કાવ્યની સ્તંભ વિના કોઈ પણ સામાજિક સુધારો અશક્ય છે” ત્યારે નવલરામે તેમના આ મતને વજોડી નાખતા લખ્યું કે “સગકાળે જઈને કહેવું કે હિન્દુઓ જાતે સુધરવાને અશક્ત છે માટે કાયદાની મદદ અનિવાર્ય છે તે અત્યંત હીણપત અપાવનારું પગલું છે.” પણ બાળવંશ, હિન્દુવાન વૈધવ્ય વગેરેની નવલગમ સખત વિરુદ્ધ ટાંકા.

૫૬૨પુરુષો સળંગ હતા ત્યારે એક વહેલા પ્રસાતે નદીકિનારે કંવા જતા તેમને પાંચે કાઈક અથડાયું. વાકા વળીને જોતા તે તન્તનુ જાન્યેનુ બાળ બચ્ચાણુ આ પાંચેક વિધવાએ તણ દીવેલું હતું. લાલશ કર તે બાળકને ઘેર લઈ ગયા ને પત્નીને ઉઠેગ્વા આપ્યું, પન્તુ દર વર્ષે આવ્યા સે કડો બાળકો તણ દેવામાં આવતા હતા અથવા કુબાહી દેવામાં આવતા હતા આથી તેમણે નિશ્ચય કર્યો કે અનાયાત્રમ ૫૬૨પુરુષો સ્થાપવો આ માટે તનતોડ મહેનત કરીને તેમણે પેસા ભેગા કર્યા અને ૧૮૭૫માં આ આશ્રમ સ્થાપ્યો આમ લાલશ કરે સે કડો બાળકોના જીવ બચાવ્યા ભોળાનાથ સાગલપાઈ અને મહિપતગમ નીલકંઠે અમદાવાદમાં “સ સાગ્રધુધાગસમાજ”ની સ્થાપના કરી હતી. તે સમાજનું કામ તેમના મૃત્યુ પછી લાનશ કરે ઉપાડી લીધું હતું રૂઢિચુસ્ત સમાજને કોપ વહેરીને પણ લાનશ કરે વિધવાઓને પુનર્લગ્ન કરાવી આપ્યા અને જે વિધવાઓને જરૂર હતી તેમને આર્થિક સહાય કરી

હરગોવિંદદાસ કાંદાવાળા :—આમને છઠ્ઠા પ્રકારના સુધારક કબી શમય, કાગણ કે તે લખાણો દ્વારા પ્રચાર કરતા આ સમયે સમાજસુધારા પ્રત્યે તિગ્રસ્કાગ્ની દષ્ટિએ જોતો અને કોઈ માતિમાં પેટાગાતિ પણ જો સુધારો કરતી તો તેની ખેતાની જ માતિમાં તેને હલકી માતિ ગણવામાં આવતી હલકી ગણવાના નણ કાગણો હતા, (૧) આત્મચાતિમાં લગ્નો (૨) લગ્નની ક્રિયા સમયે જો વર મૃત્યુ પામે તો કન્યાને ફરી પગલાવવાનો ગિવાજ, (૩) ખેતાની માતિ જોને હલકા ગણાતી હોય એવો ધધે કનવો બાગક, તપોધન, કાગટિયા, લાવેયા, ગજગોર, પાચા, ક દોઈ વગેરે બ્રાહ્મણ અને વૈષ્ણવ માતિની પેટાગાતિઓને હલકી ગણવા માટે ઉપગના નણ કાગણો જવાબદાર હતા

હરગોવિંદદાસે “સ સાગ્ર સુધારો” નામના પુસ્તકમાં બાળવિધવાની કરુણ દશાનો ચિત્રાર આપ્યો છે હરગોવિંદદાસ વૈધવ્ય માટે કન્યાના

માતાપિતાનો દોષ કાઢતા—કે યાત્રિ અને કુળના મોહમાં તણાઈને માતાપિતા કન્યાને ગમે તેવા વર સાથે પરણાવીને તેના વૈધવ્યનો સંભવ વધારતાં. શાસ્ત્રોએ કન્યાને બાર વર્ષની વય પહેલાં પરણાવી દેવા પર ભાર મૂક્યો. હોવાથી તે શાસ્ત્રોનો પણ દોષ કાઢતા. યાત્રિપ્રયાને લઈને લગ્નક્ષેત્ર સંકુચિત બન્યું હોવાથી તે યાત્રિપ્રયાને પણ દોષ દેતા. યાત્રિમાં કન્યાની અછત હોવાને લીધે ઘણી યાત્રિઓમાં પુરુષોક્રુવારા રહેતા છતાં પણ વિધવાને પરણુના નહિ. હરગોવિંદદાસ કહેતા કે આવા પુરુષોએ વિધવાને પરણુવવું. તે કહેના કે દોર ખરીદતી વખતે પણ માણસ તેનું આરોગ્ય, યોગ્યતા વગેરે જોતો પણ કન્યા પરણુાવતી વખતે વરની જાઈ પણ પ્રકારની યોગ્યતા માખાપ ન જોતાં. સાટામાં બે બહેનો કવચિત્ સામે પક્ષે પિતાપુત્ર સાથે લગ્ન કરીને સાવજી મા ને દીકરી બનતી. જાઈવાર પિતા પોતાના કરતાં પણ મોટા પુરુષ સાથે પુત્રીને પરણાવીને તેના જીવનનું સત્યાનાશ વાળતો. ઘણી યાત્રિઓમાં વિધવાને પ્રવાહી ખોરાક પર રાખતા. આથી તે રિખાઈને મૃત્યુ પામતી. હરગોવિંદદાસ કહેના કે એક તો વિધવા માનસિક દુઃખમાં હોય, તેમાં તેના પર શારીરિક દુઃખ લાદીને લોકો તેને “દાઝયા પર ડામ” દેતા.

આ બધા સુધારકોના પ્રયત્નોથી સમાજ સુધારા ચળવળ ધીમી ગતિએ પણ આગળ ચાલી.

૧૮૫૬ થી ૧૯૦૮ સુધીમાં મુંબઈ પ્રાંતના ગુજરાતી સમાજમાં ૧૩૪ વિધવાપુનર્લગ્ન થયાં.

૧૮૫૦માં મુંબઈ, અમદાવાદ અને સૂરતમાં સ્ત્રીઓ અને વિધવાઓ માટે અનેક સંસ્થાઓ શરૂ થઈ. જનતાની સામાજિક જાગૃતિનું આ એક ચિહ્ન હતું. ૧૮૫૧માં કન્યાકેળવણીની પ્રગતિ માટે બુદ્ધિવર્ધક સભા સ્થપાઈ.

બહેરામજી મલખારી :—સમાજસુધારાની ચળવળમાં લાગ લેનાર થોડાક જ પારસીઓમાંના એ એક હતા. રામમોહનરોય અને

મૃત્યુચ્ચ દ્વિવિધાસાગની માફક તે પાત્રમા પ્રકાશના સુધાગર હતા જે એમ માનતા કે સમાજને સુધાગરો હોય તો કાયદાનો આશ્રય લીધા વિના છૂટકા નહોતો. એમને દુષ્કાલો લાગતું કે અંગ્રેજ સરકાર લાગતના સામાજિક અનિષ્ટો પ્રત્યે ઉદાસીન હતી સ્વતંત્રતા તે સમયે એક ગંગારીની બાળવિધવા ફરી પચ્છી આખા સ્વતંત્રતા બધા જ હિન્દુઓએ તેની દુધની દુકાનનો બાલિકા કર્યો પગલું મલબારીના પ્રયામોથી સ્વતંત્રતા બધા જ પારસીઓએ એની દુકાનેથી દુધ લેવાનું શરૂ કર્યું.

“નીતિવિનોદ” નામના એમના પુસ્તકમા મલબારી લખે છે કે તેમની આખા ઉવાડનાર હતી—બાળવિધવા તેમણે હાત પાંચ જેને નહોતા આવ્યા એની બાળવિધવા જોઈ હતી. ૧૮૫૬ના કાયદાની એક ગૂંચવણભરી પરિસ્થિતિ તે હંમેશ જાણતા. જે વિધવા અનીતિ-મય જીવન માટે તો તેના પહેલા પતિની મિત્રતાથી બાકાત ન થાય પણ જે ફરી પગલું તો બાકાત થાય આમ મલબારીના કહેવા પ્રમાણે કાયદો વિધવાને અનીતિમય જીવન માળવા ઉત્તેજન આપતો.

તે સમયે મલબારીના જાણવાવા મુજબ એક ફૂં પ્રયાશ ગુજરાતમા હતી જે ‘હડી મતી’ના નામે ઓળખાતી આનો ઉલ્લેખ સતી વિરોધ પ્રકરણમા છે મલબારી આ અમાનુષી પ્રયાનો હંમેશ વિરોધ કરતા.

મલબારી, જે તેમના મિત્ર દયાનાથ ઝીડુમલે મળીને પૂનામા ‘સેવા મદન’ નામની સરથા સ્થાપી જેમા વિધવાઓ અને ત્યકતાઓને પણ જોડી ગી શકે માટે દુનિયા ઉદ્યોગ શીખવવામા આવતા.

મલબારી ઇંગ્લેન્ડ ગયા ત્યારે તેમના પ્રયાસોથી લગભગ ૧૮૬૦મા એક અંગ્રેજોની સભા ભરાઈ જેમા હિન્દુસમાજના અનિષ્ટો દૂર કરવાના બે હેતુઓ હતા —(૧) કન્યાની લગ્નમા સંમતિવશ ૧૦ વર્ષથી વધારીને ૧૧ વર્ષ કરવી જોઈએ, (૨) વિધવાપુનર્લગ્નને નહતા કાયદાના વિધો દૂર કરવા જોઈએ.

આ સમયે ફૂલમણી દાસી નામની એક દશ વર્ષની બાળી કન્યાને દોઢ પંચ કાયદાના અભાવે ગિવાજ મુજબ લગ્ન પછી પતિ સાથે રહેવા જવું પડ્યું. પતિએ બળાત્કાર કર્યો ને તે મૃત્યુ પામી શિષ્ટ સમાજમાં હાહાકાર મચ્યો. મનભારી લગ્ન મના ને તેમના પ્રયાસોથી ૧૮૮૧માં લગ્નમાં કન્યાની સમતિ વચનો કાયદો પસાર થયો. આ કાયદા પ્રમાણે પત્ની તરીકે રહેવા કન્યાની વય ૧૨ વર્ષથી ઓછી ન હોવી જોઈએ એવું કાયદાએ ઠગવું. મલબારી કહેતા, " હિન્દુધર્મના વહેમો અને પ્રણાલિકાઓ ઉપર જીત મેળવવી તે ગવણની લકા ઉપર જીત મેળવવા કળતા વધારે મુશ્કેલ કામ છે "

૧૮૮૮માં ગજપૂતાના ને પ્રયાગમાં સભાઓ ભરાઈને ૧૮ વર્ષની નીચેનો યુવાન અને ૧૪ વર્ષની નીચેની કન્યા લગ્ન ન કરી શકે એવો ઠગવ પસાર થયો.

માધવદાસ રૂગનાથદાસ :—ગુજરાતમાં સૌથી પ્રથમ બાણીતુ પુનર્લગ્ન કરનાર હતા માધવદાસ. તે સમયે ઉચ્ચ શાલિઓમાં વિધવા સાથે પગથુડુ તે અક્ષય અપરાધ ગણાતો. તે ધર્મમગ્નાઈ નામની બાળ વિધવા સાથે પંજરા જેથી તેમના પરિણીત જીવનના ૧૮ વર્ષ શાલિએ તેમની એકધારી સતામણી કરી. માધવદાસની બે પત્નીઓ નૃત્ય પામતા. તેમણે ત્રીજી વાર વિધવા સાથે પગથુવાનો નિગમ કર્યા. ધર્મગાને આ વાતની ખબર પડતા બન્ને જણ છૂપી રીતે મગન. વનહોન્ના ભાઈ ૪૫ વર્ષે ૧૦ વર્ષની કન્યાને પંજરા હતા પણ દર્શન બાગવિવન.

કેશવલાલ વઢીલ, મણીલાલ નશુભાઈ અને અંબાલાલ સાકરલાલ ત્રણ સુધારકોએ આ પછી શાંતિઓ દ્વારા સુધારો કરવામાં મોટો ફાળો આપ્યો.

સમાજસુધારા ચળવળની થયેલી પીછેહઠ :- વીસમી સદીની શરૂઆતમાં થયેલી આ પીછેહઠનાં બે મુખ્ય કારણો હતાં : (૧) રાજકીય ભગ્નતિને આપવામાં આવેલું અમગમ્ય સ્થાન, (૨) સુધારકોમાં બાળલગ્ન, વિધવાવિવાહ પર પ્રતિબંધ, કડક શાંતિપ્રથા, અને શાંતિઓના ભુદા ભુદા રિવાજો અને બીજાં સામાજિક અનિષ્ટોના મૂળ હેતુઓ વિષેનું ઘોર અજ્ઞાન.

વિધવાવિવાહ ઉત્તેજક મંડળી :- ૧૮૭૮માં આ મંડળી અમદાવાદમાં સ્થપાઈ. આની પહેલી સલાના પ્રમુખ મોળાનાથ સારાભાઈ હતા. ૧૮૭૮ થી ૧૯૩૪નાં વર્ષોમાં આ મંડળીના આશ્રયે બસો ને ચૌદ વિધવાઓએ પુનર્લગ્ન કર્યાં. આમાંનાં ૪૭ આંતરશાંતિય પુનર્લગ્નો હતાં, ૧૧૭ વિધવાઓ પાંચ વર્ષની વયની અંદર વિધવા થઈ હતી, ૬૮ વિધવાઓ વીસ વર્ષની વયની અંદર વૈધવ્ય પામી હતી અને ૨૯ વિધવાઓ વીસ વર્ષની વય પછી વિધવા થઈ હતી.

મુખ્યમંત્રી ૧૮૬૫માં ઊપલી મંડળી જેવી મંડળી સ્થપાઈ હતી જેને આશ્રયે તે જ વર્ષમાં બે પુનર્લગ્નો થયાં હતાં પણ બન્ને શ્રાવ રાખવામાં આવ્યાં હતાં. ૧૮૬૬માં આ મંડળીને આશ્રયે પહેલું જાહેર વિધવા પુનર્લગ્ન થયું હતું.

૧૮૭૦માં પૂનામાં “ધર્મશાસ્ત્રો વિધવાવિવાહને માન્ય રાખે છે કે નહિ” તે નક્કી કરવા સભા ભરાઈ. પહેલી સભા ૧૮૬૦માં ભરાઈ હતી. પ્રમુખસ્થાને જગદ્ગુરુ શંકરાચાર્ય હતા. આ વખતે સુધારકો છૂટ્યા પણ તેમને તે છૂત લારે પડી કારણ કે તે પછી સનાતનીઓએ તેમની અવિરત સત્યાગ્રહી ચાલુ રાખી.

૧૮૭૨મા કેશવચંદ્ર સેનના લગ્નીગ્થ પ્રયાસોથી આતરસાતિય લગ્નોને કાયદેસર કનવતો ધારો પસાર થયો. લાગતના સામાજિક ઇતિહાસમા આ ક્રાન્તિકારક બનાવ ગણાય કાગણુ ચાતિના બધનો દીવા પડ્યા અને લગ્નનું ક્ષેત્ર કાર્ધિક અંશે વિશાળ બન્યું.

૧૮૭૬મા દામોદરદાસ વકીલ નામના એક સુધારકે સૌગાદીમા એક બાળવિધવા સાથે પુનર્લગ્ન કર્યું. તેમની ચાતિમા કન્યાવિક્રયનો રિવાજ હોવાથી છસાત હઝાર રૂપિયા ખગચતા કન્યા મળતી ને તે પછુ આગ-પાય વર્ષની! વળી ગરીબ પુરુષો કુવાગ ગહેતા બ્યારે વિધવાઓની સખ્યા વધી પડતી આથી દામોદરદાસે વિધવા સાથે પગથુવાનો નિશ્ચય કર્યો. એમણે પડિતોની સલા ભરી સિદ્ધ કર્યું કે બધા જ શાસ્ત્રકારો વિધવાવિવાહને માન્ય ગણે છે તેમની પત્ની માણેકબાઈને તેના મામાએ ૨૭૦૦ રૂપિયામા ૧૧ વર્ષની વયે પ૪ વર્ષના વૃદ્ધને વેચી હતી. આને પહેલી પત્ની જીવતી હતી! ત્રણ વર્ષ પછી માણેક વૈધવ્ય પામી ને નિર્ધન બની. તેની શોકયે તેના પતિની બધી સપત્તિ ઉચાપત કરી ને જૂજ સ્ત્રી ધનની રકમ એક વર્ષ ખૂણો પાળવામા વપરાઈ ગઈ. મામાએ તેને રાખવાની સાફ ના પાડી અને માસી તથા ફોઈએ એક પછી એક વારો કરીને ગખી પછુ અસલ ત્રાસ આપ્યો. તેનામા એક ઓળખાતાએ દામોદરદાસની ઓળખાણુ કગવી આપી ને ૧૮૭૬મા પોલિસના ગક્ષણ હેડળ પરથુવાનું નક્કી કર્યું ચાતિજનોએ અનેક વિધ્નો નાખ્યા ને ખૂમ ધાધલ મચાવીને અંતે મન્નેને ચાતિબહાર લગ્ન પછી મૂક્યા. દામોદરદાસને મારી નાખવાનુ એક કાવતરું સમયસર પકડાઈ ગયુ તેમના પર ચાતિજનોએ એક ખોટો આરોપ મૂકીને કેસ કર્યો પછુ પોકળ ફૂટી ગયુ ને ખરો ચુનેગાર જેલમા ગયો. છાચી ચાતિઓને શાસ્ત્રોએ વિધવાવિવાહની છૂટ નથી આપી એમ બહાનુ કાઢીને આ દ પતી માટે બધા જ મદિરોમા પ્રવેશ બધ કરવામા આવ્યો. આ માટે દામોદરદાસે મલુ-ના વૈધ્યુવ મહારાજને કાગળ લખ્યો ને વિ ૮

તેમણે ધોરાજી (દામોદરદાસનું ગામ)ના વૈધ્યવોને આજ્ઞા મોકલાવી કે દામોદરદાસે ધર્મના કોઈ કાયદાનું ઉલ્લંઘન નથી કર્યું માટે તેમને મંદિરમાં પ્રવેશવા દેવા. મૃત્યુ પડેલાં દામોદરદાસ કાયદેસર વિલ કરીને બધી જ સંપત્તિ પોતાની વિધવાને આપતા ગયા તેથી તેમનાં સગાંઓમાં ખૂબ જ રોષ પ્રગટી નીકળ્યો.

• ઓગણીસમી સદીમાં શાંતિઓ ઢેટલી બળવાન હતી ને વિધવાને દેવો ભયંકર ત્રાસ પુનર્જન્મના “શુના” માટે આપતી તે ઉપરનાં પુનર્જન્મો પરથી બચાશે. જ્ઞાતિનાં કુકર્મ બંધનો કન્યાને વંધવ્ય અપાવવા માટે જવાબદાર હતાં ને તેમ છતાં તે જ બંધનો વિધવાને પુનર્જન્મ કરતી અટકાવતાં.

• સર રમણલાલ બીલકંઠ :—મહીપતરામ નીલકંઠના મૃત્યુ પછી તેમનું સમાજસુધારાનું કામ તેમના વિધ્યાત પુત્ર સર રમણલાલએ ઉપાડી લીધું. તે પહેલા તેમજ છટ્ટા પ્રકારના સુધારક કહી શકાય કેમકે તે સક્રિય કાર્ય ઉપરાંત લખાણો દ્વારા સમાજસુધારાનો પ્રચાર કરતા. એમણે ઘણી વિધવાઓનાં પુનર્જન્મો કચાવી આપ્યાં હતાં. તે કહેતા, “ કોઈ પણ વ્યક્તિનું સામાજિક વ્યક્તિત્વવાત્ત્વ શુનાદિત ના હોય ત્યાં સુધી તે છીનવી લેવાનો કોઈને અધિકાર નથી.” તેમના મત પ્રમાણે સમાજસુધારાની ચળવળના ત્રણ મૂળભૂત સિદ્ધાન્તો હતા, (૧) વ્યક્તિને કોઈ પણ શુનારહિત કાર્ય કરવાનું વ્યક્તિત્વવાત્ત્વ, (૨) સ્ત્રી અને પુરુષને સમાન સામાજિક અધિકારો. તે સમયે પુરુષને સર્વ અધિકારો મળતા ને સ્ત્રીને સર્વ ફરજો અદા કરવી પડતી. આ બધાંરણુ રમણલાલને માન્ય નહોતું. (૩) જીવન પ્રત્યે નિરોગી દૃષ્ટિબિંદુ કેળવવું અને લોકોમાં સંપ આણવો. આ ત્રણે આદર્શો માટે સમાજસુધારકોને બધાં જ સામાજિક અનિષ્ટ નિર્મૂળ કરવા અવિરત શ્રમ કરવો પડે ને તે કરે તો જ તે નિર્મૂળ થાય એમ તે માનતા. વિધવાને તે સમયે પડતાં અનહદ સામાજિક દુઃખો અને ત્રાસ પ્રત્યે તે ઉમેશ બગૃહ રહેતા ને તે દૂર

કગ્વા પ્રયાસો ચાતુ ગખતા તે સમયે જે કોઈ વિધવા અનીગસ બાળકને તણ દેતી ને પકડાતી તો પોલીસ તેને દગ થોડે દિવસે પોલીસ યોડીએ હાજરી પુગવવા આવનાની ફગજ પાડતા સગ મણુભાઈએ ડિસ્ટ્રિક્ટ મેજિસ્ટ્રેટને કામળ લખીને આ પ્રથા સામે સખત વિરોધ દર્શાવ્યો, કાગણુ એક તો આ પ્રથા વિધવા માટે અપમાનજનક હતી; ખીનુ* પોલીસ યોડીએ હલકી કક્ષાના માણુસો સાથે સપકમા આવતા વિધવા માટે પ્રલોભનો વધવાનો સભવ ગહેતો ને નીનુ ફરી પરણેલી ને ભૂતકાળ ભૂલી જવા ઇચ્છતી વિધવા માટે આ મોટો અન્યાય હતો

લાવશ કગ ઉમિયાશ કરે અમદાવાદમા સ્થાપેલા મહીપતગમ રૂપગમ અનાથાશ્રમનુ કામ મણુભાઈએ લીધુ હતુ ને તેમનો દલામહ હતો દે ત્યા મધી જ વિધવાઓને અશ્વગ્ધાન મળે રમણુભાઈએ અનેક વિધવાઓનાં આગુ લ્હયાં હતાં ને તેમની નિઃસ્વાર્થ સેવા માટે તેમનુ નામ ગુજરાતના સામાજિક ઇતિહાસમાં અમર રહેશે.

વડોદરા રાજ્યમાં બાળલગ્નનિવેધક કાયદો :—૧૯૦૪મા ભાગતમા પ્રથમ આ કાયદો ગાયકવાડે વડોદરા રાજ્યમા પસાગ કગવ્યો. આ કાયદો સાગડા કાયદા કગતા વધુ પ્રગતિશીલ ગણાય કેમકે આ પ્રમાણે આક વર્ષની નીચેના કોઈ પણુ બાળકનુ લગ્ન હોક ગણાતુ જે સાગડા કાયદા પ્રમાણે ગણાતુ નથી

૧૯૦૭મા મુખાર્ધમા અને ૧૯૦૮મા અમદાવાદમા સ્ત્રી કાર્યકરોએ “વનિતાવિશ્રામ”ની સસ્થા સ્થાપી જેમા ગુજગતી વિધવાઓને ગહેવા ખાવા સાથે લણુવાની સગનડ હતી નીજ આની સસ્થા સૂગતમા સ્થપાર્ધ આ સસ્થાઓનો હેતુ વિધવાઓને સ્વાવનખી બનાવવાનો હતો

સારડા કાયદો :—૧૯૦૯મા હગ્નિલાસ સાગડાના ભગીરથ પ્રયાસોથી આ કાયદો પસાગ થયો જે અનુસાગ ૧૪ વર્ષની નીચેની કન્યા

અને ૧૮ વર્ષની નીચેનો વગર લગ્ન ના કરી શકે આ કાયદો બાળલગ્નને ફેક નથી કહ્યો તેમ જ કગવનાગને જેલમાં નથી મોકલ્યો. પરંતુ માન દડની શિક્ષા કરે છે. આથી હજી બાળલગ્નો પૂર્વગદાનમાં ચાલુ છે. દડની નકમ વાલીઓ બાળુએ ગાળીને આ લગ્નો કગવે છે. ૧૯૬૧માં શુદ્ધગતમાં જ એક લાખ બાળલગ્નો થયા તેમ છતાં વિધવાઓને આ કાયદાથી લાભ થયો, કારણુ ચૌદ વર્ષની વયની અદગની વિધવાઓની સખ્યા ઘટી કડવા કણુખીઓમાં દગ બાગ વર્ષે એક જ લગ્નની મોસમ આવતી અને તે વર્ષે તરતના જન્મેલા બાળકોને પણ પગથાની દેવામાં આવતા તેથી કડવા કણુખીઓને આ કાયદાથી લાભ થયો. પરંતુ હજી પણ રૂઢિચુસ્ત માન્યો કન્યાની ચૌદ વર્ષની વય ઓછામાં ઓછી લગ્નની વય ગણવાને બદલે વધારેમાં વધારે લગ્નની વય ગણે છે ને ચૌદ વર્ષની થતા જ કન્યાને ગામડામાં હજી પણ પગથાવી દે છે જો લગ્નની વય અગદ વર્ષની કગવામાં આવે તો કન્યાકેળવણીને પણ ઉત્તેજન મળે અને ૫ દરસોળ વર્ષની વિધવાઓની સખ્યા ઓછી થાય.

ઓગાણીસમી અને વીસમી સદીના પહેલા ભાગના સુધાગદોએ સામાજિક કુશિવાળે નિર્મૂળ કગવા પોતાના જીવન સમર્પણ કર્યા. ધીરે ધીરે કાયદા પસાર થયા ને આ તેમજ વિધવાની સ્થિતિ સુધગતી ગઈ. સ્ત્રીને સમાજમાં ને કાયદામાં ઊતરતી કક્ષાએ મૂકીને એના આર્થિક તેમજ સામાજિક અધિકારો હીનવી લેનાર પુરુષ હતો. સ્ત્રીને પાછી સમાજમાં કાંઈક ઊંચી કક્ષાએ આણીને તેના સામાજિક તેમજ આર્થિક અધિકારો પાછા આપનાર પણ પુરુષ જ હતો.

સમાજસુધાગદોને તેમના કાર્યોમાં પહેલું વિધન હતું દરેક કાર્ય પ્રત્યે ઉદાસીનતા અને કાર્ક અરો નાગજી દર્શાવનાર અગ્રેજ સગદાગ ખીજી વિધન હતું દ્રાઈ પણ પ્રગતિનો પ્રગળ વિરોધ કગનાર સમાજનો રૂઢિચુસ્ત વર્ગ સામાજિક બહિષ્કાર, નાતિ બહિષ્કાર,

જીવનનું જોખમ વગેરે અનેક પ્રકારનાં દુઃખો સુધારકને વેડવાં પડતાં. અંતે દરેક સુધારો કાયદાને બળે સમાજ પર ઠોકરી બોસાડવો પડતો. હિંદુ સમાજ યુદ્ધિપ્રધાન દષ્ટિર્નિંદુ કેળવી નહોતો શક્યો અને પોતાને માટે એક સમાજ તરીકે શું સારું ને શું નરસું તે પારખી નહોતો શક્યો. સુધારકને મળેલો વિજય મદામૂલી કિંમત ચૂકવીને મળેલો વિજય હતો. પરંતુ અંતે તેમને સફળતા મળી. સેંકડો વિધવાઓ સતી થતી અટકી; લાખો બાળકો કુમળાં વયે લગ્નના બંધનમાં પડતાં બચી ગયાં; લાખો સ્ત્રીઓ બાળવયે વૈધવ્ય પામતી અટકી; અનેક બાળવિધવાઓ માટે પુનર્લગ્નનો માર્ગ મોકળો બન્યો; પિતાના મૃત્યુ સાથે જ માતાને પણ ચિતામાં ધકેલી દેવાનો ક્રૂર રિવાજ બંધ થતાં હજારો બાળકો અનાથ બનતાં અટક્યાં; કન્યાકેળવણીને પણ લગ્નની વય વધતાં હિતેજન મળ્યું.

હજી પણ સુધારાને અવકાશ છે. પરંતુ રાજકીય જાગૃતિ આવ્યા પછી સામાજિક જાગૃતિ વિસારે પડી છે. દુર્ભાગ્યે સમાજસુધારાનું વહેણ પાછું વળ્યું છે. વિધવાની સ્થિતિ જોઈએ એવી સંતોષકારક નથી. આપણે ઇચ્છીશું કે સમાજસુધારકો આગળ આવે ને વીર-પુરુષોનું અધૂરું કાર્ય પૂરું કરે.

સમકાલીન સમાજમાં વિધવાની સ્થિતિ

સમકાલીન શુદ્ધગતી સમાજમાં વિધવાની સ્થિતિ ટૂંકી છે તે જાણવાની મારી ખૂબ જ ઘણી હતી. આથી મેં વિધવાઓને લગતા મહત્વના પ્રશ્નો તૈયાર કરીને પ્રશ્નાવલિ તૈયાર કરી. બહોળા અર્થમાં ત્રણ બાબતો પર આ પ્રશ્નાવલિમાં વિશેષ ભાર મૂકવામાં આવ્યો હતો.

(૧) વિધવાની અત્યારની સામાજિક સ્થિતિ અને તેનું જીવન.

(૨) વિધવાની પોતાની જાતિના રીતરિવાજો.

(૩) વિધવાના સામાજિક અને નૈતિક જીવન પર અસર કરતાં અમુક મહત્વનાં બળો, તેમજ વિધવાને કાયદામાં મળેલા અધિકાર પર વિધવાના પોતાના પ્રત્યાધારો અને અભિપ્રાયો.

આ પ્રશ્નાવલિ બે પ્રકારની વિધવાઓને વહેંચવામાં આવી હતી :

(૧) પુત્રી વિનાની વિધવાઓ, (૨) પુત્રીવાળી વિધવાઓ.

પુત્રીવાળી વિધવાઓને પુત્રીની ઉછેર બાબત ખાસ પૂછવામાં આવ્યું હતું કે જેથી જાણવા મળે કે વિધવાના પોતાના અનુભવો તેની પુત્રીનું ભવિષ્ય સુધારવામાં કામ લાગ્યા છે કે નહીં જેથી વિધવાને પડેલાં દુઃખો કે આર્થિક મુશ્કેલીઓ કે તેને જીવનમાં નડેલા અંતરાયો કે વિધ્નો પોતાની પુત્રીને નડે નહિ તેની એ ખાસ સંભાળ રાખીને પુત્રીને ઉછેરે છે કે નહિ તે જાણવાનો લાભ મળે.

સાતસોને પચાસ પ્રશ્નાવલિઓમાંથી અનેક પ્રયાસો છતાં માત્ર એકસો ને પંચાશી પ્રશ્નાવલિઓ લરાઈ. આમાં સૌથી મોટી મુશ્કેલી

હતી વિધવાની પોતાની પ્રશ્નાવલિ લગ્નવાની અનિચ્છાની આમા નિઃશ્વર્યા માડીને ઉચ્ચ કેળવણી પામેલી વિધવા સુધી બધીનો સમાવેશ થઈ જાય છે. આથી સરેરાશ વિધવા સાવાગળ્ય કેળવણી પામેલી ગણાય. લગભગ દરકને (નામ પૂછ્યું નહોતું છતાં) વિગતો પગથી પોતાનું વ્યક્તિત્વ જણાઈ જવાનો ભય હતો. આપણા સમાજમાં વિધવા હજી એટલું નિર્ભય ગયાન નથી પામી કે તે નિઃશંકોય પોતાના વૈધવ્ય વિશેના અભિપ્રાયો દર્શાવી શકે. એક બહેને કહ્યું કે પોતે બાળવિધવા છે એટલું જ તે કહેશે, કાગળ કે જેમ સાધી પોતાનો ભૂતકાળ ભૂલી જાય છે તેમ પોતે પોતાનો ભૂતકાળ ભૂલી ગયા છે. વૈધવ્યની વિગતોના અમરણો તાજાં દેવાનો કે વૈધવ્યના અનુભવો સ્મરણપટ પર ફરી આણવાનો આ ભય કેટલો તીવ્ર છે ?

આ બહેનોમાં કેળવણી જેમ નિઃશ્વર્યા માડીને ઉચ્ચ સ્નાતિકા સુધીની લીધી છે તેમ જ્ઞાતિઓ પણ હવકામાં હવકી ગણાતીથી ઉચ્ચમાં ઉચ્ચ સુધી લીધી છે. અમલની વર્જની દૃષ્ટિ વિધવાથી માડીને શ્રીમન્ત વિધવા સુધીની બધી જ બહેનોનો સમાવેશ થાય છે. આમ સમાજના બધા ધરા આ ઉત્તરોમાં સમાઈ જાય છે.

આમા નીચેની જ્ઞાતિઓ અને પેટાજ્ઞાતિઓનો સમાવેશ થાય છે

બ્રાહ્મણ :—અનાપિત, દેવરખી, સગવેદી, ગીંગનાન, મોઢા ચોનીસા, તપોધન, શ્રીગોડ, ભટ્ટ મેવાડા, ઔદિચ્ય ટોળકિયા, માદોદરા નાગર ગૃહસ્થ, વીરનગર નાગર ગૃહસ્થ, રઘોગ નાગર ગૃહસ્થ, વડનગર નાગર ગૃહસ્થ, નાવેદી મેવાડા, ચોર્વાણી મેવાડા, મોઢ, જાનર ખેડાવાળ, જોષી, ગોમતીનાગ, મેડુવ, ઔદિચ્ય સદસ્થ, મોનાળા—કુલ ૭૩

વૈષ્ણવ :—વીશા શ્રીમાળી, વીશા એસવાળ, આરાળા, દશા શ્રીમાળી, નોઢ, દશા પોગરાડ, દશા નીમા, વીશા લાડ, દશા એસવાળ,

પીશા અડાવન, પીશા મેવાડા, દશા વાપડા, દશા ખડાવતા, દશા મોઢ નાગર, દશા સોગંધિયા, દશા દેસાવાળ, કપોળ, કચ્છી લુહાણા, ઘોઘારી લુહાણા, હાલાઈ લુહાણા—કુલ ૪૯

રજપૂત અને ગરાસિયા :—રજપૂત-ગોટાણુ, ગોટેન, આલા, મોઢા ગરાસિયા-ચોનાંશી, ડાલી, બિયોલા લાટિયા—કુલ ૧૩

કારીગર વર્ગ :—શણેશગ, દગજી, ભોઈ, ગુર્જર સુતાર, સોલકી ઘોખી, પચાલ લુહાર, ખરી, ગુર્જર સોતી, મોચી, મેવાડા સુતાર—કુલ ૧૬

અન્ય જ્ઞાતિઓ :—લેઉઆ પાટીદાર, કડવા કણખી, બારોટ, બ્રહ્મભટ્ટ, હાવાઈ લાટિયા, ગગાનદી બાવાજી, સદીઓથી રુજગતમાં વસેલા મગરા, બ્રહ્મક્ષત્રિય, સૌરાષ્ટ્રના બ્રહ્મક્ષત્રિય, કાયસ્થ, દોકોર, વાધગે—કુલ ૧૧ જ્ઞાતિઓ નથી જણ્યાની એની બહેનો—કુલ ૨૩

વિભાગ પહેલો :—આ વિભાગમાં જ્યારે “ લગ્ન ” અથવા “ વિધવાનું લગ્ન ” શબ્દ આવે ત્યારે વિધવાનું પહેલી વાગનું-વૈધવ્ય પ્રાપ્ત થયા પહેલાનું-લગ્ન સમજવું. વૈધવ્ય પછીના લગ્ન માટે ‘ પુનર્લગ્ન ’ શબ્દ વાપરવામાં આવ્યો છે.

વિધવાઓની અત્યારની સ્થિતિ :—આ ૧૮૫ વિધવા બહેનોએ જે ઉત્તર આપ્યા છે તેને વિભાગવાગ છૂટા પાડીને આ પ્રકરણ તથા તેના ઠેકાડા તૈયાર કરવામાં આવ્યા છે

આ ૧૮૫ બહેનોમાં માન જે જ આત્મચાલીય લગ્નો હતા એક વડનગર નાગર બહેને એક વૈધવ્ય લાઈ સાથે અને એક જૈન બહેને એક વૈધવ્ય લાઈ સાથે લગ્ન કર્યા હતા તે ઉપરાંત આત્મ-પેટાચાલીય લગ્નો સાત થયા હતા • (૧) શણેશગ-સાળની, (૨) આલા-વાલા રજપૂત, (૩) ગોટેન-ગડગર રજપૂત, (૩) અરોળા-પીશા વાપડા

વૈષ્ણવ, (૫) બારોટ બ્રહ્મભટ્ટ-બારોટ કવિ, (૬) વીશા અડાલજ-વીશા ગૌબૂજ વૈષ્ણવ, (૭) બિયોલા ગરાસિયા-ચાવડા ગરાસિયા. ટકાવારી પ્રમાણે ૧૦૭ આત્મચરિતીય લગ્નો ગણાય :—

કોઠો નં. ૧

વિધવા બહેનોની હાલની વય, લગ્નસમયની વય અને વૈધવ્ય સમયની વય.

વર્ષોમાં વય

લગ્નસમયે વય	૦-૫	૬-૧૩	૧૪-૧૬	૧૭-૨૦	૨૧-૨૬	૩૦ ને વધુ
વિધવા બહેનોની સંખ્યા	૮	૬૬	૭૭	૨૯	૫	—
વૈધવ્યસમયે વય	—	૧૭	૨૦	૫૩	૫૪	૪૧

આ કોઠો દર્શાવે છે કે સૌથી મોટી સંખ્યામાં ૧૪ અને ૧૬ વર્ષની વયની વચ્ચે આ વિધવા બહેનોના લગ્ન થયા હતા. ૧૮૫ માંથી ૭૭ વિધવાઓ ૧૪ ને ૧૬ વર્ષની વચ્ચે પગણી હતી, બ્યારે ૮ વિધવાઓ તે લગ્નસમયે ૫ વર્ષથી પણ નાની હતી. આ બહેનોની જ્ઞાતિઓ નીચે પ્રમાણે છે :—બાજ બેઝાવાળ બ્રાહ્મણ, ત્રિવેદી મેવાડા બ્રાહ્મણ, ગજપૂત, લેહિઆ પાટીદાર, કડવા કણુખી, ભોઈ, ગુર્જર સુતા, સોલંકી ધાખી—કુલ ૮ બહેનો.

બાળલગ્નો કાઈ કાઈ એક જ વર્ગ કે જ્ઞાતિને મર્યાદિત નહોતાં. ગુર્જરાતમાં બધી જ જ્ઞાતિઓમાં આ ગિવાજ પ્રસરેલો હતો. ૬ થી ૧૩ વર્ષની વય વચ્ચે પગણના વિધવાઓની જ્ઞાતિ પણ બ્રાહ્મણથી માડીને સોની સુતા અને ગરાસિયા સુધી બધી જ હતી.

બાળસન્નિવેષક કાયદાનો ભંગ :—ઉપરની વિધવાઓમાં ફેટલીકે ૧૩ વર્ષની વય પહેલાં લગ્ન કર્યું હોવા છતાં સારકા કાયદાનો ભંગ નહોતો કર્યો, કારણ આ કાયદે ૧૯૨૬માં પસાર થયો. તે પછી જે બહેન ૧૩ વર્ષની અંદર લગ્ન કરે તેણે જ આ કાયદાનો ભંગ કર્યો ગણાય. ૧૪ વર્ષથી નાની વયે પરણનાર ૭૪ વિધવાઓમાંથી ૩૭ બહેનોએ આ કાયદાનો ભંગ કર્યો હતો. આમ ૫૦ ટકા બહેનોનાં માતાપિતા કે વાલીએ આ કાયદાનો ભંગ કર્યો હતો.

વૈધવ્યની વય :—આ બહેનોની વૈધવ્યની વય જોતાં આપણને ખબર પડે છે કે સૌથી મોટા ભાગની બહેનો ૨૧ અને ૨૬ વર્ષની વયની વચ્ચે વૈધવ્ય પામી હતી. ટકાવાર પ્રમાણે ૨૬ ટકા થાય. આ વય વૈધવ્ય માટે ઘણી નાની હોવા છતાં તેમનાં માતાપિતાએ તેમનાં પુનર્લગ્ન (માત્ર બે બાદ કરતાં) નહોતાં કર્યાં.

વિધવા બહેનોની કેળવણી :—૧૮૫માંથી ૩૧ બહેનો નિરક્ષર છે. બાકીની બહેનોની કેળવણીનો કોટો નીચે આપ્યો છે :—

કોટો નં. ૨

શિક્ષિત વિધવાઓના શિક્ષણના ધોરણની કક્ષા	વિધવા બહેનોની સંખ્યા
માત્ર વાંચતાંલખતાં શીખેલી	૭
પહેલી ગુજરાતી ચોપડી	૨
બીજી ગુજરાતી ચોપડી	૭
ત્રીજી ગુજરાતી ચોપડી	૯
ચોથી ગુજરાતી ચોપડી	૨૫
પાંચમી ગુજરાતી ચોપડી	૧૫
છઠ્ઠી ગુજરાતી ચોપડી	૧૮
સાતમી ગુજરાતી ચોપડી	■

શિક્ષિત વિધવાઓના શિક્ષણના ધોરણની કક્ષા	વિધવા બહેનોની સંખ્યા
મેટ્રિક	૭
સિનિયર ટ્રેન્ડ	૮
સેકન્ડ હાયર ટ્રેન્ડ	૧૪
હાઈ હાયર ટ્રેન્ડ	૪
પી. ટી. સી.	૪
ફાઈનલ પાસ	૨૦
થર્ડ હાયર ટ્રેન્ડ	૧
ફાઈનલ ફેલ	૧
સેકન્ડ રેટેન્ડેડ અગ્રેજી	૧
થર્ડ રેટેન્ડેડ અગ્રેજી	૨
ગ્રેજ્યુએટ	૨
નિગ્દ્ધ	૩૧
	<hr/> કુલ ૧૮૫

નિગ્દ્ધતા પણ કોઈ એક જાતિને મર્યાદિત નથી, કારણ કે એક નિગ્દ્ધ વિધવા વિસનગર નાગર ગૃહસ્થની ઉચ્ચ જાતિની છે જ્યારે બીજી ભોઈ જાતિની છે. નિગ્દ્ધ વિધવાઓનો મોટો ભાગ આશ્વાસુ જાતિનો છે. એકંદરે જોતા શિક્ષિત વિધવાઓનું શિક્ષણધોરણ સારું મળ્યાય.

લગ્ન પહેલાં પતિને જોયા હતા કે નહિ :—૧૮૫ વિધવાઓમાં ૧૦૨ બહેનો (૫૫%)એ લગ્ન પહેલા પતિને જોયા પણ ન હતા. ગુજરાતી વાલીઓ કન્યા પોતે વગ પસંદ કરે એમ ઇચ્છતાં નથી એમ આ ઉપરથી કહી શકાય. લગ્ન પહેલા પતિને ન જોનાર વિધવાઓમાં સૌથી નાની ૨૩ વર્ષની છે જેણે ૧૩ વર્ષની વયે લગ્ન કર્યા હતા તે એક જ વર્ષ પછી વિધવા બની હતી.

કોઠા નં. ૩

લગ્ન પછી પતિ સાથે આ વિધવા બહેનોએ
ગાળેલાં વર્ષોની સંખ્યા :

લગ્નજીવનનો ગાળો	વિધવાઓની સંખ્યા	ટકાવારી
કુંવારી વિધવા	૧૭	૬.૩
એક વર્ષથી ઓછો ગાળો	૨૨	૧૧.૬
૨ થી ૫ વર્ષ	૫૪	૨૬.૪
૬ થી ૧૦ વર્ષ	૪૦	૨૧.૭
૧૧ થી ૨૦ વર્ષ	૩૦	૧૬.૩
૨૧ થી ૩૦ વર્ષ	૧૩	૭.૧
૩૦ થી વધારે	૮	૪.૩
પ્રશ્નનો ઉત્તર નથી આપ્યો	૧	

કુલ ૧૮૫

૧૭ કુંવારી વિધવાઓમાંથી માત્ર બે ફરી પરણી છે. પતિ સાથે એક વર્ષથી ઓછું લગ્નજીવન ગાળનાર વિધવાઓમાંથી એકે પુનર્લગ્ન કર્યું છે. પતિ સાથે ૨ થી ૫ વર્ષનું લગ્નજીવન ગાળનાર વિધવાઓની સંખ્યા સૌથી મોટી-૫૪ છે. આ પરિણિત જીવન કોઈ પણ સ્ત્રી માટે ધણું જ ટૂંકું કહેવાય. આનું કારણ એ હોઈ શકે કે ભારતવાસીનું સરેરાશ આયુષ્ય ૨૫-૨૬ વર્ષનું છે. એક વર્ષથી ઓછું લગ્નજીવન જેણે ગાળ્યું હોય એ વિધવા પર વૈધવ્યની છાપ જીવન પર્યન્ત ભારવી તે અયોગ્ય કહેવાય. આવી ૨૨ બહેનો છે. આમાં એક મહિનાથી પણ ઓછું લગ્નજીવન ગાળનાર ૩ બહેનોનો સમાવેશ થાય છે. વ્યવહારમાં આ બહેનોનાં લગ્ન “લગ્ન” ગણાય જ નહિ.

સંયુક્ત કુટુંબમાં ઘર્ષણ :—સંયુક્ત કુટુંબમાં ઘર્ષણ એ સામાન્ય બનાવ છે. સાસુસસરા અને પુત્રવધુ વચ્ચે ઘર્ષણ થાય છે ત્યારે પતિની સ્થિતિ જરા કફેડી બને છે. પોતાના સંયુક્ત કુટુંબમાં ઘર્ષણ થતું હતું કે નહિ તે જાણવા માટે વિધવાઓને પૂછવામાં આવ્યું હતું કે ઘર્ષણ વખતે પતિ કોનો પક્ષ લેતો હતો. ઉત્તરો નીચે ટાંક્યા છે :—

કોઠો નં. ૪

ઉત્તરનો પ્રકાર	ઉત્તર આપનાર વિધવા બહેનોની સંખ્યા	ટકાવારી
ઘર્ષણ નહોતું થતું	૫૨	૩૩.૮
પતિ પક્ષ નહોતો લેતા	૨૪	૧૫.૬
મારો પક્ષ લેતા	૨૩	૧૫
સાસુ સસરાનો પક્ષ લેતા	૨૩	૧૫
પતિ સમાધાન કરાવતા.	૧	૦.૬
સંજોગવશાત્ ગમે તેનો પક્ષ લેતા.	૬	૩.૬
સંયુક્ત કુટુંબમાં નહોતાં રહેતાં.	૨૫	૧૬.૧
ઉત્તર નથી આપ્યો	૩૧	
	<u>૧૮૫</u>	

કુલ ૧૮૫

સૌથી મોટા ભાગની બહેનોએ એમ કહ્યું છે કે "ઘર્ષણ નહોતું થતું." આનો અર્થ એમ થાય કે આપણે ધારીએ છીએ એટલા અઘડા સંયુક્ત કુટુંબમાં નહિ થતા હોય. સંલગ્ન છે કે આમાંની ઘણી બહેનો લાંબો વખત સંયુક્ત કુટુંબમાં નહિ રહી હોય, કારણ ઘણી બહેનોના પતિ લમ પછી ટૂંક સમયમાં મૃત્યુ પામ્યા હતા. પતિના મૃત્યુ

પછી આમાંની ઘણી જાહેનો સંસ્થા કે આશ્રમમાં રહેવા મર્જી હતી. સંભવિત છે કે આમાંની ઘણી જાહેનો—ખાસ કરીને કુંવારી વિધવાઓ પિયર રહેતી હોય.

લગ્ન પહેલાંની સંમતિ:—આ વિધવા જાહેનોને પૂછવામાં આવ્યું હતું કે “લગ્ન પહેલાં લગ્ન વિષે તમારી સંમતિ લેવામાં આવી હતી ?” ઉત્તરો નીચે ટાંક્યા છે:—

કોડો નં. ૫

ઉત્તરોનો પ્રકાર	જાહેનોની સંખ્યા	ટકાવારી
સંમતિ લેવામાં આવી હતી	૭૩	૪૦.૫
સંમતિ નહોતી લેવામાં આવી	૧૦૭	૫૬.૫
ઉત્તર નથી આપ્યો.	૫	
		<hr/>
		કુલ ૧૮૫

૧૮૫માંથી ૧૦૭ જાહેનોની લગ્નમાં સંમતિ પણ નહોતી લેવામાં આવી. તેનું એક કારણ એ હોઈ શકે કે આમાંની ઘણી જાહેનો લગ્નસમયે એટલી નાની હતી કે તેમને પૂછવાનો કાંઈ અર્થ નહોતો. જે દેશમાં લગ્નસમયે કન્યાની સંમતિ લેવાનો રિવાજ નથી તે દેશમાં ૭૩ જાહેનોને લગ્નસમયે પૂછવામાં આવ્યું હતું તે પ્રમાણમાં ઘણા મોટા અંકડો કહેવાય. જેમની સંમતિ નહોતી લેવામાં આવી તે જાહેનોની લગ્નવય બે વર્ષથી અગિયાર વર્ષની હતી; બ્યારે સંમતિ લેવામાં આવી હતી તે જાહેનોમાં દસથી તે તેર વર્ષની લગ્નવય હતી. આવડી નાની વયે લગ્નમાં સંમતિ લેવાનો કશો અર્થ નથી, કારણ કે આ વયે કન્યા લગ્નનો વ્યાપક અર્થ નથી સમજતી. તેમ છતાં ૪૦ ટકા જાહેનો કહે છે કે “અમારી સંમતિ લેવામાં આવી હતી” તે ઘણું પ્રતિમાન લેખાય.

વૈધવ્ય પહેલાં અને પછી માતાપિતા અને સાસરિયાંની વિધવાબહેન પ્રત્યે વર્તણૂક :—વૈધવ્ય એ આપણા સમાજમાં એક અપશુકનિયાળ, અશુભ બનાવ લેખાય છે સ્ત્રી વૈધવ્ય પામતા સગાઓની તેના પ્રત્યે વર્તણૂક બદલાઈ જાય છે આથી આ બહેનોને પૂછવામાં આવ્યું હતું કે કોઈ સગાઓ એવા હતા કે :—

(૧) વૈધવ્ય પહેલાં અને પછી બન્ને સમયે સારી રીતે વર્તતા હતા.

(૨) વૈધવ્ય પહેલાં વર્તણૂક સારી હતી પણ વૈધવ્ય પછી ખરાબ થઈ.

(૩) વૈધવ્ય પહેલાં તેમજ પછી ખરાબ રીતે વર્તતા હતા.

(૪) વૈધવ્ય પહેલાં વર્તણૂક ખરાબ હતી પણ વૈધવ્ય પછી સારી થઈ હતી. ઉત્તરે નીચે ટાકવા છે :—

કોઠો નં. ૬

ઉત્તરનો પ્રકાર

ઉત્તર આપનાર
વિધવાઓની સંખ્યા

વૈધવ્ય પહેલાં ખરાબ વર્તણૂક :

સસરા તરફથી	૧
સાસુ તરફથી	૯
માતાપિતા તરફથી	૦
બધા જ સાસરિયા તરફથી	૭

વૈધવ્ય પછી ખરાબ વર્તણૂક :

સસરા તરફથી	૯
સાસુ તરફથી	૨૦
માતાપિતા તરફથી	૫
બધા જ સાસરિયા તરફથી	૨૮
વૈધવ્ય પહેલાં અને પછી બધા જ તરફથી સારી વર્તણૂક	૧૧૩

વૈધવ્ય પછી ૨૦ બહેનોને સાસુ તગ્ધથી ત્રાસ હતો. આ અતિ સામાન્ય છે સદ્ભીમહેન ડેઆણી કહે છે તેમ સ્ત્રી “સ્વ-જાતિ શત્રુ છે” ૭ બહેનોને વૈધવ્ય પહેલા બધા જ સાસુનિયા તગ્ધથી ત્રાસ હતો ને આ સાંખ્યા વધીને વૈધવ્ય પછી ૨૮ની યઈ. આ સાંખ્યા સૌથી મોટી છે આથી એમ કહી શકાય વૈધવ્ય પછી સાસુરિયાની સ્ત્રી પ્રત્યે વર્તણૂક બદલાઈ જાય છે વૈધવ્ય પહેલા પિતા તગ્ધથી ત્રાસ દોઈને ન હતો જ્યારે વૈધવ્ય પછી ૪ બહેનોને પિતા તગ્ધથી ત્રાસ હતો મોટા કુટુંબની જવાબદારી ઉપાડવાની હોય તેમા વિધવા દીકરી આનીને ગહે તો પિતાનો બોલો વધે. વળી આમા એક બહેનને સાવકી માતા છે. આથી સાવકી માતાની ચઢામણીથી પણ પિતા ત્રાસ દેતા હોય. જે કુટુંબમા પત્ની તરીકે સોનું પ્રતિધ્વાલયું સ્થાન હોય તે કુટુંબમા વિધવા પુનઃપુ તરીકે ઉચ્ચ સ્થાન નથી ગહેતુ ૫ દાખલામા તે માતાપિતાની પણ વૈધવ્ય પછી પુત્રી પ્રત્યે વર્તણૂક બદલાઈ જાય છે સાસુનિયાની ખગળ વર્તણૂકના બે કાગળો હોઈ શકે : (૧) વિધવા થાય એટલે સ્ત્રી અપશુકનિયાળ ગણાય તેના પતિના મૃત્યુ માટે તે જ જવાબદાર છે એવું વહેમી માનસવાળા મનુષ્યો હજી પણ માને છે (૨) વિધવા કુટુંબ પર આર્થિક બોજારૂપ પણ ગણાય.

પતિના મૃત્યુ પછી વિધવાનો પક્ષ લેનાર સાસુમા દોઈ હોતું નથી આથી સંભવિત છે કે સાસુનિયાને જોર આવે ને વહુને ત્રાસ આપે. પરંતુ ૧૧૩ બહેનો કહે છે કે “જોઈ ત્રાસ નહોતું દેતું.” તેનું કારણ કે તો એમના મનમા ભય હોય કે કા તો એમને ખરેખર મુખ્ય હોય કે કા તો સ્વતંત્ર હોય કે સસરામા ગહેવાસ હોય.

આમાથી માન છે બહેનો વ્યવસાયમા નથી જોડાઈ બાકીની બધી બહેનો કાર્ધક વ્યવસાયમા રોકાયેલી છે વિધવાના વ્યવસાયનો આધાર ત્રણ બાબતો પર છે (૧) તેની હાલની આર્થિક સ્થિતિ, (૨) તેને જોઈ નિભાવનાર છે કે નહિ, (૩) તેનું શિશુ તેમ જ સમાજના દયા

વર્ગમાથી આવે છે તે, તેમજ કુટુંબ શૃદ્ધિસ્ત છે કે આધુનિક વિચારો-
નાળુ છે વળી શ્રીમન્ન વિધવાઓને વ્યવસાયની જરૂર ન હોય કે સોખ
ન હોય તે ઉપગત સામાજિક સગથામાં ગહેતી વિધવા કે ભણતી
વિધવા ના કમાન

આ બહેનોમાથી ૬૫ બહેનો મામાપ સાથે જઈ છે, ૨૮ સાસગિયા
સાથે અને ૭૦ સ્વતંત્ર ગહે છે (જેમાં સસ્થાઓ ને આશ્રમોમાં ગહેના
બહેનોનો સમાવેશ થાય છે.) સાસગિયા સાથે ગહેનાર બહેનોની સખ્યા
મામાપ સાથે ગહેનાર બહેનો ગ્રતા અડધી છે, પણ વિધવા સ્વતંત્ર ગહે
(સસ્થાઓમાં ગહેનાર બાદ કરતા) તે પ્રગતિનુ ચિહ્ન છે તેનો અર્થ
એ થયો કે આજથી પચાસ વર્ષ પૂર્વ વિધવા માટે એકલા ગહેતુ જેટલું
જોખમભર્યું હતું એટલું હવે નથી ગયું વળી સ્વતંત્ર ગહે એટલે કમાય
આમ વિધવા સ્વાવનબી બને તે આવકાગ્રદાયક ગણાય પોતાના ભાગ્યને
દોષ દર્શને ઘેર બેસી ગહેવા કરતા શિક્ષણનો ઉપયોગ કરીને તે જીવન
નિર્વાહ જાતે કરે તે પ્રગતિને પન્થે આગેકૂચનુ ચિહ્ન છે જે પ્રાન્તમાં
ઉચ્ચ જ્ઞાતિમાં હજી પણ વિધવાપુર્નર્લગ્ન ધરજનાય નથી ગણાતુ તે
ગુજરાત પ્રાન્તમાં આ બહેનોએ પુનર્લગ્ન કર્યું છે તે પ્રશંસનીય ગણાય

આ બહેનો લેડિઆ પારીદાગ, તપોધન બ્રાહ્મણ દશા પોરવાડ
વાપિયા અને શ્રીગોડ બ્રાહ્મણ જ્ઞાતિની છે

વિધવા માટે પતિની સપત્તિ ધણી મહત્ત્વની વસ્તુ છે તે સપત્તિ
મળ પતા વિધવાના હાથમાં નથી આવતી કાગણ કે સગાવહાલા તે
ઉચાપત શ્રી જાય છે આ બહેનોને પૂછવામાં આવ્યું હતું કે “ પતિ
સપત્તિ મૂખી ગયા હતા કે નહિ ? ” ૧૨૦ બહેનોએ ઉકારમાં ઉત્તર
આપ્યો ને ૫૮ બહેનોએ નમનમાં ૭ બહેનોએ ઉત્તર ના આપ્યો
પન્તુ આમાંથી માત્ર ૩૧ વિધવા બહેનો પાસેજ પતિની સપત્તિ છે
૭૦ બહેનોએ પોતાની પાસે સપત્તિ છે કે નહિ તેનો ઉત્તર નથી
દિ ૬

આશ્યે બાકીની ૮૪ બહેનોની સપત્તિ કા તો સમુપ્ત છે, કા તો આસરિયા પાસે છે કે કા તો સાવમ પુત્રે કે પુત્રીએ ખગચી નાખી છે એક બહેન પાસેથી બળજબરીથી લઈ લેનામા આની છે ૬ બહેનોને ખખગ નથી કે કોની પાસે મ પત્તિ છે આમ પતિ કાયદા પ્રમાણે સ પતિ મૂકી જાય તો પણ વિધવાને વ્યવહારમા મોટે ભાગે તે મળતી નથી ૭ બહેના એમ લખે છે કે પતિ પુષ્કળ સપત્તિ મૂગા ગયા છે પણ તેમાથી એકની પણ પાસે સ પત્તિ નથી વ્યવહારમા સ પત્તિ તગાઓ પાસેથી મેળવવા વિધવાને ૨૨ માડવો હોય તો તને તે વિશે માહિતી આપનાર મઈ નથી હોતુ વળી વડીલ રોકવાના નાણા નથી હોતા કોઈ વાર કેસનો ખર્ચ એટલો થઈ જાય છે કે સ પત્તિ મજે તો પણ બધી જ તેમા ખગચાઈ જાય છે કેસ હારી જાય તો સગાસબધી પછીથી તેનો બહિષ્કાર કરે છે ને ગમ્મતા પણ નથી વળી નિગધાર વિધવાના સાક્ષી થનાર પણ થોડા જ લોકો હોય છે ચાતિનો ડગ, સાસરિયાનો ડગ, કેસ હારી જાય તો નિગધાર થઈ જવાનો ડગ, નૈતિક હિંમતનો અભાવ, પછીથી બધા જ સગા સાથે સબધ તૂટી જવાનો ડગ, એમ અનેક વિદ્યોને લઈને વિધવા સ પત્તિ માટે કેમ નથી લડતી સાસરિયા કે સગા કોર્ટમા હા પાડીને પગી વ્યવહારમા મ પત્તિ ના આપે તો વિધવા ઓ ઘડી ઘડી એ કોર્ટમા જઈ લડી શકે ?

વિભાગ બીજો :—બહેના વિભાગમા વિધવા બહેનોની હાનની રીયતિ આપણે જોઈ બીજા વિભાગમા આપણે પ્રત્યેક વિધવાની ચાતિના રિવાજો વિશે વિગતવાર જોઈશુ

ગુજરાતમા લગ્ન સમયે ઘણી ચાતિઓમા કન્નાને સ્ત્રીધન આપવાનો રિવાજ છે આ સ્ત્રીધન અથવા “પણુ” પણ સ્ત્રીનો એક રીતે સપૂર્ણ અધિકાર છે પતિ પણ જરૂરિયાત વગર તેને અડકી શકે નહિ દુસ્મૃતિયે જરૂરિયાત છે ? નહિ તેનો નિર્ણય લેવાનો અધિકાર

પતિનો છે વળી પ'લાની ગકમ ઘણી જાતિઓમાં એટની ઓછી હોય છે કે તેમાંથી વિધવાનું લગ્નપોષણ થતું અશક્ય છે આથી આ બહેનોને પૂછવામાં આવ્યું હતું કે “તેમને લગ્ન સમયે પલ્લુ મળ્યું હતું ? અને જો મળ્યું હોય તો હાન મેની પાસે છે ?”

લગભગ બધી જ જાતિઓમાં થોડી બહેનોને મળ્યું હતું ને થોડી બહેનોને પલ્લુ નહોતું મળ્યું આમાં ઓછામાં ઓછું પ'લુ ૨૦ રૂાનું હતું જે બ્રાહ્મણ જાતિની બહેનને મળ્યું હતું જ્યારે વધારેમાં વધારે ૧૦,૦૦૦ રૂા હતા જે વૈષ્ણવ બહેનને મળ્યા હતા એક વૈષ્ણવ મહેનને ૮૦ તોલા સોનું મળ્યું હતું. બીજી બહેનોને ઓછા તોલા સોનું કે ચાદી મળ્યા હતા આ ૧/૫ બહેનોમાંથી માત્ર ૪૪ બહેનો પાસે અત્યારે પલ્લુ છે બાકીનાનું પ'લુ કુટુંબીજનોએ ખર્ચી નાખ્યું છે કે કોઈનું સંયુક્ત સંપત્તિમાં જોડી દેવામાં આવ્યું છે આમ સ્ત્રીધનનો સાચો અર્થ કોઈક જ દાખલામાં જોવામાં આવશે કાયદો પતિને “જરૂરની વખતે” સ્ત્રીધન વાપરી નાખવાની સત્તા આપે છે સ્ત્રીધનની ગકમ એટની હોની જોઈએ કે ત્યાંના કે વિવવા બને ત્યારે તેના વ્યાજમાંથી નિભાવ કરી શકે, પણ ભાગ્ય જોવા ગરીબ દેશમાં વ્યવહારમાં આટલી મોટી ગકમ કન્યાને વગપક્ષ આપે તે મુશ્કેલ છે આ પ્રશ્ન ઘણું ખડું અણઉંમો ગંદશે વળી જ્યારે સ્ત્રીને જરૂર પડે ત્યારે સ્ત્રીધન તેની પાસે હોતું જોઈએ, પણ આપણે ઉપર જોઈ ગયા તેમ તે વ્યવહારમાં દર વખતે નથી બની શકતું, કાગળ કે સાસંગિયા કે પતિ “જરૂરિયાત છે” કહીને તે લઈ લે છે

ક્ષૌરકર્મનો રિવાજ :—ગુજરાતમાં ગામડામાં હજી પણ વિધવા બનતા જ સ્ત્રીને માથે મુકન કાગવવાનો રિવાજ છે શહેરોમાંથી આ રિવાજ લગભગ અદૃશ થઈ ગયો છે બહેનોને પૂછવામાં આવ્યું હતું, “તમારી જાતિમાં ક્ષૌરકર્મનો રિવાજ છે ?”

• **બ્રાહ્મણ જ્ઞાતિમાં :**—નીચેની પેઢાજ્ઞાતિઓમાં રિવાજ છે :—
અનાવિલ, દેવરૂપી ઝગવેદી, ગિરનારા, મોટા ચોવીસા, ઔદિચ્ય સહસ્ર,
તપોધન, શ્રીગોડ, ભટ્ટ મેવાડ, ઔદિચ્ય ટેળકિયા, ત્રિવેદી મેવાડા, બાજ
ખેડાવાળ, જ્ઞેશી, ગોમતીવાળ, મેઘુલ, મોતાળા, મોઢ, ચોર્ધાશી મેવાડા.

બ્રાહ્મણ જ્ઞાતિમાં :—નીચેની પેઢાજ્ઞાતિઓમાં રિવાજ નથી :—
(વડનગરા-વીસનગરા-સાદોદરા-પ્રશ્નોરા)—નાગર ગૃહસ્થ, નાગર બ્રાહ્મણ.

વૈષ્ણવ જ્ઞાતિ :—નીચેની પેઢાજ્ઞાતિઓમાં રિવાજ છે :—
દશા શ્રીમાળી, દશા પોરવાડ, વીશા શ્રીમાળી, દશા નીમા, વીશા લાડ,
મેવાડા, દશા વાવડા, નાગર, મોઢ, વીશા અડાલજ, દશા ખડાચતા,
સોની, દશા મોઢ, દશા દોશાવાળ, કપોળ, કચ્છી તથા હાલાર્ધ લુહાણા,
બોધારી લુહાણા.

વૈષ્ણવ જ્ઞાતિ :—નીચેની પેઢાજ્ઞાતિઓમાં રિવાજ નથી :—
દશા સોરઠિયા, આરોળા અને વીશા ઓસવાળ.

જૈન જ્ઞાતિ :—માત્ર દશા શ્રીમાળીમાં છે એમ એક બહેને
લખ્યું છે.

જૈન જ્ઞાતિ :—નીચેની પેઢાજ્ઞાતિઓમાં રિવાજ નથી :—
વીશા હુમડ દિગમ્બર, દશા પોરવાડ, દશા ઓસવાળ, વીશા ઓસવાળ,
વીશા શ્રીમાળી.

રજપૂતમાં :—નીચેની પેઢાજ્ઞાતિઓમાં ક્ષૌરકર્મનો રિવાજ છે :—
(આમાં ગરાસીઆ જ્ઞાતિઓનો સમાવેશ થાય છે.) :—ઝાલા, ગોડીલ,
ચોર્ધાશી ગરાસિયા, બિથોલા ગરાસિયા, લાટિયા ઝગસિયા.

રજપૂતમાં :—નીચેની પેઢાજ્ઞાતિઓમાં રિવાજ નથી :—ચોડાણ.

કારીગરવર્ગમાં :—નીચેની જ્ઞાતિઓમાં રિવાજ છે :—દરજી,
મેવાડા મુતાર, ગુર્જર સોની.

કારીગરવર્ગમાં:—નીચેના ગાંધિઓમાં ગિવાજ નથી :—ખરી, સજોસગ, સોલંકી ધોળી, ગુર્જર સુતાગ, પંચાલ લુહાગ, ભોઈ.

લેડા પાટીલગ તેમજ ગમાનંદી બાવાજીમાં કૌશલ્યને ગિવાજ છે.

કાચરથ, બારાટ બલભટ્ટ, કડવાકણી, અલ્પ કાચિય, વાધરીમાં આ ગિવાજ નથી.

કોઈ કોઈ પેટાગાંધિઓમાં અમુક બહેનોએ “ ગિવાજ છે ” એમ સમજ્યું છે જ્યારે તે જ ગાંધિની બીજી બહેનોએ “ ગિવાજ નથી ” એમ સમજ્યું છે. આનું કારણ એક એ છે કે આ પરંપરાવિરોધી ઉત્તરે આપનાર બહેનો એક જ પેટાગાંધિની છતાં તેમની વયમાં ઘણો તફાવત છે. મોટી વયની બહેન હા પાડે, કાચુ કે ગાંધિમાં ગિવાજ છે જ્યારે તે જ પેટાગાંધિની નાની વિધવા ના પાડે, કાચુ ગિવાજ એના અમયમાં ગાંધિમાંથી નીકળી ગયો હોય. વળી ગામડામાં અમુક પેટાગાંધિમાં ગિવાજ હોય છે જ્યારે એ જ પેટાગાંધિના કુટુંબો શહેરમાં જઈ વચ્ચે પછી વિધવાનું મુકન નથી કરાવતા. કોઈ બહેનની ગાંધિમાં ગિવાજ હોય છતાં તેને પોતાને ના મુકન કરાવ્યું હોય તો એમ લાગે છે કે “ અમારી ગાંધિમાં આ ગિવાજ નથી.”

આમાં ૭૮ વર્ષના જે સૌથી મોટા વિધવા બહેન છે તે વડનગર નાગર ગાંધિના દોઈ તેમને મુકન નહોતું કરાવવામાં આવ્યું જ્યારે સૌથી નાની ૧૫ વર્ષની વિધવા ઔદિવ્ય મહાદેવ કાચુ દોઈ તેને મુકન કરાવતું પડ્યું હતું. આ બહેન કંઈ રીતે વિધવા છે. બીજી એક મેરાડા વૈષ્ણવ ગાંધિની મહેન ૨૦ વર્ષે પંચાણીને ૨૧ વર્ષે વૈષ્ણવ પામતા તેનું મુકન કરવામાં આવ્યું હતું. આ બહેન બહેનો ૧૯૫૪માં વૈષ્ણવ પામી હતી. આ પંચાણી જણાય છે કે ગુજરાતમાં હજી કૌશલ્યને ગિવાજ કારી ગાંધિઓમાં કેટલો સુસ્તપણે પગાય છે.

વિધવા પુનર્લગ્નનો રિવાજ :—આ બહેનોને પૂછવામાં આવ્યું હતું, “તમારી જ્ઞાતિમાં વિધવા પુનર્લગ્નનો રિવાજ છે?” જે જ્ઞાતિઓમાં છે તે નીચે આપી છે :—

બ્રાહ્મણ :—તપોધન, દેવરખી ઝગવેદી, દેવરખી.

વૈષ્ણવ :—સોરઠિયા વૈષ્ણવ, દશા મોઢ, હાલાર્ધ લુહાણા, ઘોઘારી લુહાણા.

રજપૂત :—મોહાણ.

હારીગરવર્ગ :—પંચાલ લુહાર, સોલંકી ઘોળી, દગ્ગ મોઢ.

અન્ય જ્ઞાતિઓ :—કાયરથ (રિવાજ સામાન્ય નથી પણ છૂટ છે). સૌરાષ્ટ્રના બ્રહ્મક્ષત્રિય, બ્રહ્મક્ષત્રિય, ગુજરાતી મરાઠા, દોઢેર, વાઘરી, કડવા કણુખી, લેઉઆ પાટીદાર (રિવાજ સામાન્ય નથી પણ છૂટ છે). રામાનંદી બાવાજી. જૈન બહેનોના ઉત્તર પ્રમાણે વિધવા-વિવાહનો રિવાજ તેમનામાં નથી. જૈન ધર્મશાસ્ત્રો છૂટ આપે છે છતાં આ રિવાજ નિર્મૂળ થઈ ગયો છે. તે ખતાવે છે કે ધર્મશાસ્ત્રો કરતાં સામાજિક રિવાજો ઢેટલા પ્રબળ છે. લેઉઆ પાટીદારોમાં સો વર્ષ પહેલાં આ રિવાજ હતો પણ બ્રાહ્મણોની દૃષ્ટિમાં પ્રતિષ્ઠિત સ્થાન મેળવવા કાઠી નાખ્યો.

વિધવાવિવાહની છૂટ અને ક્ષૌરકર્મના રિવાજને કોઈ પણ પ્રકારનો સંબંધ નથી, કારણ કે જે જ્ઞાતિઓમાં પુનર્લગ્નનો રિવાજ છે તે પણ ક્ષૌરકર્મ વિધવાને કરાવે છે.

વિભાગ ત્રીજો :—બહેનોને પૂછવામાં આવ્યું હતું કે “તમને સંયુક્ત કુટુંબમાં રહેવાનું ગમે કે વિલકત કુટુંબમાં તે કારણો સાથે જણાવો.”

સંયુક્ત કુટુંબ પ્રથા :—પસંદ કરનાર બહેનો નીચેનાં કારણો

“આર્થિક કે ખીજ જરૂરિયાતમાં મદદ મળે. દુ ખમાં કોઈ ભાગ લેનાર હોઈ દુ ખ ઓછું થાય છે એકલા -હેવું ગમે નહીં તેમજ એકલા રહેવું જોખમ ભર્યું છે જવાબદારી ઓછી વૃદ્ધત્વમાં એકલતા સાલે. યુવાન વયમાં એકલા ગહેવામાં જોખમ છે નાના બાળકો સચવાય. સ્ત્રી પ્રેમ ને સહનશિલતા શીખે વિધવા સ્ત્રીની નિંદા કોઈ ના કરે ”

વિલક્ત રહેવાનું પસંદ કરતી બહેનોએ નીચે પ્રમાણે કાગ્જો આપ્યા હતા —

“ સાસંગિયા વિધવા પાસે શુભામી કગવે છે, તેને મહેણા મારે છે, તેને અપશુકનિયાળ ગણે છે, સ યુક્ત કુટુંબમાં હમેશ અગડા થાય છે વિધવાને આર્થિક અને સામાજિક સ્વાતંત્ર્ય ભુદા ગહેવાથી મળે છે, સાસરિયા વિધવાની સામાજિક પ્રગતિ અને માનસિક વિકાસ આડે મોટા વિઘ્નરૂપ છે વિધવાને કોઈના ભાગરૂપ થવું નથી ગમતું. સ યુક્ત કુટુંબ દરેક વાતમાં વિઘ્ન નાખે છે પોતાને ગમતી રીતે ગહેવાય સ્વમાન જળવાય છે ”

ઉપરના સ યુક્ત કુટુંબની તરફેણના તેમજ વિલક્ત કુટુંબની તરફેણના કાગ્જો ખૂબ જ ગસપ્રદ છે. સહીસલામતી, આર્થિક ચિંતાઓ માથી મુક્તિ, બાળકોના ભણતર માટે મળતી સગવડ, જરૂર પડે માદે સાળે મળતી સહાય, એકલા ગહેવાની જોખમદારીમાંથી મુક્તિ, અશિક્ષિત વિધવાને આર્થિક સહાય, આશ્રય, અખણી વ્યક્તિ ભ્રોળવે ને મિલાન લઈ લે તેની તકનો અભાવ, અનીતિને માર્ગે જવાની તકની ઓછી સંભવિતતા, વગેરે અનેક લાભો સ યુક્ત કુટુંબમાં છે જ્યારે સ યુક્ત કુટુંબના ગેરલાભમાં સ્વતંત્ર જીવન જીવવાની ઇચ્છા, ધર્મભ્રો નિવાગવાની ઇચ્છા, સાસંગિયાની શુભામી સ્વીકારવાની અનિચ્છા, સાસરમાં મળતા નાસમાંથી મુક્તિ, સ્વમાનની સાચવણી, પગવલબી જીવન ગાળવાની અનિચ્છા, પ્રગતિ અને વિકાસમાં સાસરિયા વિઘ્નરૂપ

હોવાની માન્યતા વગેરે અનેક કારણો છે. આર્થિક ચિંતાઓમાંથી વિધવાને મુક્તિ મળે પણ આર્થિક બોજમરૂપ થવા માટે મહેણાં પણ પડે છે. પોતાની કમાણી બચાવાય નહિ ને અંગત ખર્ચ માટે બહુ નાણાં મળે નહિ. એકલા રહેવામાં કોઈ ફસાવે તેનો ભય છે પણ સાસરામાં કોઈ વિષયી પુરુષ હોય તો યુવાન વિધવાને પુષ્કળ ત્રાસ પડે. સંયુક્ત કુટુંબમાં બધાની ધરજા આગળ નમવું પડે, પોતાની ધરજા વ્યક્ત થાય નહિ. ઘસડબોજો કરવા છતાં જરૂર મળે નહિ ને મંતાનોના લગ્નમાં કાંઈ અભિપ્રાય અપાય નહિ. કોઈ અભણી વ્યક્તિ મિલકત ઉચાપત કરી જઈ શકે નહિ પણ સાસરિયાં કે પિયરિયાંજ ધણીવાર મિલકત ઉચાપત કરી જાય છે. કોઈ પણ બહેને એમ નથી લખ્યું કે વિધવાને સંયુક્ત કુટુંબમાં માનસિક કે શૈક્ષણિક પ્રગતિની તક મળે છે કે વ્યક્તિત્વ વિકસાવવાનો અવકાશ સાંપડે છે.

આપણા દેશમાં વૈધવ્ય એ એક દુર્ભાગી અકસ્માત નથી ગણાતો પણ એનો દોષ કોઈને કોઈ કારણ પર દોળાય છે. આ બહેનોને પૂછવામાં આવ્યું હતું કે “તમે વૈધવ્ય માટે કોને દોષિત ગણો છો ?” ૧૪૧ બહેનો પોતાના કર્મને દોષિત ગણે છે. ૧૮૫માંથી ૧૫૮ બહેનો ૧૬ વર્ષની વય પહેલાં પરણી હતી છતાં એક જ બહેન બાળલગ્નને દોષિત ગણે છે. સામાજિક રીતરિવાજો, પહેરામણીની પ્રથા, જ્ઞાતિના રીતરિવાજો, કન્યા વિક્રય, વગેરે કારણોને બહેનો દોષ દે છે. ઘોડીક જ બહેનો અયોગ્ય લગ્ન કરીને વૈધવ્યમાં પોતાને ધક્કેલવા માળાપને દોષ દે છે. ચાર બહેનો સયોગો અને ઇશ્વરના કોપને જવાબદાર ગણે છે. માત્ર ત્રણ જ બહેનો આ દુર્ઘટનાને એક દુર્ભાગી અકસ્માત ગણે છે.

આ વિધવા બહેનોને પૂછવામાં આવ્યું હતું કે “વિધવાએ પુનર્લગ્ન કરવું જોઈએ કે નહિ અને કેવી વિધવાએ પુનર્લગ્ન કરવું જોઈએ ?” વૈધવ્યનાં દુઃખોમાંથી પુનર્લગ્નને આ બહેનો મુક્તિનો માર્ગ ગણે છે કે

નહિ તે જાણના આ પ્રશ્ન પૂછવામા આવ્યો હતો ૯૭ બહેનોએ પુનર્લગ્નની તરફેણમા મત આપ્યો ૭૪ બહેનો એ વિરુદ્ધમા ૧૪ બહેનોએ ઉત્તર ના આપ્યો પુનર્લગ્નની તરફેણમા લખનાર બહેનો એ “કેવા પ્રકારની વિધવાએ પુનર્લગ્ન કરવુ જોઈએ” તે વિષે નીચે પ્રમાણે લખ્યુ છે

“સંતાન ગહિત, નિગધાર, પરાવલખી, પોતાની જાત પર સયમ ના ગમી શકતી હોય તેની, યુવાન બાળ વિધવા, એકલવાયી, સુખી થવા ઇચ્છતી, માબાપે કગવેલા લગ્નથી વૈધવ્ય પામેની, સ્વાવલખી બનવા ઇચ્છતી, કુવારી વિધવા, પરાણે પરણાવેલી, પુષ્કળ સતાને વાળી, આર્થિક ચિતામાથી મુક્ત થવા ઇચ્છતી, વૃદ્ધ લગ્નનો ભોગ બનેની, નીતિમય જીવન ગાળવા ઇચ્છતી, (એક બહેન લખે છે કે આજે સો એ પાંચ વિધવાઓ પાંચ નીતિમય જીવન નહિ ગાળતી હોય) જીવન સામે એકલે હાથે ઝુમવા અશક્ત, અપશુકનિયાળ મનાતી, સાસગિયા તન્કથી નાસ ભોગવતી, પુરો હેગન કરતા હોય એની, લગ્ન પછી તરત વૈધવ્ય પામી હોય એની, કમાવાને અશક્ત, વિધવાએ પુનર્લગ્ન કરવુ જોઈએ ’

માન દશ જ બહેનોએ લખ્યુ છે કે જેને ઇચ્છા હોય તે વિધવાએ પુનર્લગ્ન કરવુ જોઈએ એક બહેન વિધવા પુનર્લગ્નની તરફેણમા છે પણ માને છે કે સમાજ તેનો અવસ્થ બહિષ્કાર કરશે, અને આખર તો એને સમાજમા ગહેરાવુ છે આમા નોંધપાત્ર એ છે કે સતાન ન હોવા તેમજ પુષ્કળ સતાન હોવા, બન્ને કાણે પુનર્લગ્ન કરવા માટે વરૂરી ગણાવવામા આવ્યા છે —

પુનર્લગ્ન કેવા પ્રકારની વિધવા એ ન કરવુ જોઈએ તેના ઉત્તરો નીચે આપ્યા છે

“જેણે સસા સુખ લાખો સમય ભોગવ્યુ હોય, બાળકોવાળી,

સયમી, શ્રીમન્ત, ત્રીસ વર્ષની ઉપરની, કુટુંબ જેને ગ્લેણ આપે છે તેની, કમાવાને શક્તિમાન, શુદ્ધ, આર્થિક રીતે સ્વતંત્ર, પ્રેમલગ્નની વિધવાએ પુનર્લગ્ન ના કરવું જોઈએ ”

બાળકો હોવાનું કાગ્જુ પુનર્લગ્નની તરફેણમાં તેમજ વિરુદ્ધમાં ગણાવવામાં આવ્યું છે પણ બાળકો ન હોવાનું કાગ્જુ પુનર્લગ્નની તરફેણમાં ગણાવાયું છે પણ બાળકોવાળા વિધવાને આર્થિક મદાયની વધુ જરૂર હોવાથી તેને પુનર્લગ્નની વધુ જરૂર છે, એમ કહેવામાં આવ્યું છે.

આજની સામાજિક ગ્યના એવી છે કે વિધવા પુનર્લગ્ન કરીને નીતિમય જીવન ગાળે એ ઇચ્છનીય છે. જીવનમાં પોતાનું કહેવાય એવું કોઈ સ્વજન જોઈએ. તેમ છતાં પુનર્લગ્નની વિરુદ્ધ ધણું મત છે. એક બહેને લખ્યું છે કે “અમારી નાતમાં જો કોઈ વિધવા પુનર્લગ્ન કરે તો નાતવાળા તેને મારી જ નાખે ” ખાસ કાગ્જુ વગર વિધવાએ ફરી ન પગથિયું જોઈએ એવા દેટલાક અભિપ્રાયો છે. વળી જો કર્મમાં વેધવ્ય લખ્યું જ હોય તો પુનર્લગ્ન કરે તોપણ વેધવ્ય આવે જ એવો ભય દેટલીક બહેનો એ દર્શાવ્યો છે એક બહેન કહે છે કે “પતિ તો પગથેય છે તો પછી બીજો પતિ કેમ કગાય ?” શાસ્ત્રોમાં ને હિન્દુ સમાજમાં પુનર્લગ્નની મના છે અને પુત્રી પુનર્લગ્ન કરે તે માળાપ માટે કલંક સમાન છે એવા પણ અભિપ્રાય છે. પુનર્લગ્નથી કુટુંબી જનો સાથે વર્ષણ થાય એવો મથુ એક મત છે જવારે એક બહેન લખે છે કે “લગ્નસમયે સ્ત્રી પ્રતિજ્ઞા લે છે કે આ લવમા બીજો પતિ ન કરવો, પછી કેમ ફરી પગથાય ? ”

વિધવા પુનર્લગ્નની તરફેણમાં જે કાગ્જો છે તેમાંના ધણીખંડ વિધવાના જીવનની કોઈ મુશ્કેલી નિવારવા માટે સૂચવવામાં આવ્યા છે. માત્ર દશ જ બહેનોએ બિનશરતી, સ્વેચ્છાએ યના પુનર્લગ્નને અપનાવ્યું છે. વિધવાવિનાહની વિરુદ્ધના કારણો વહેમો, શાસ્ત્રો, ધાર્મિક અવરોધો

સાતિનો ભય, સમાજનો ભય, બીજા લગ્નમાં પણ કમલાચ્ચરો ભય, ધાર્મિક આગાઓના ઉલ્લંઘનનો ભય, વગેરે અનેક પ્રકારના ભય પર રચાયેલાં છે. બાળકો પ્રત્યે પુનર્લગ્ન કરેલી વિધવા બેદરકારી દર્શાવે એ ભય છે; પણ પુનર્લગ્ન ના કરી શકનાર વિધવાનાં બાળકોની પોષણની જવાબદારી કોણ લે એ ભય આમાં સેવાયો નથી.

તે પછી આ બહેનોને પૂછવામાં આવ્યું હતું, “પુનર્લગ્ન કરેલી વિધવાને તમે અપનાવશો ?” ૧૩૫ બહેનોએ હા પાડી હતી. એક બહેને એમ લખ્યું હતું કે “એ વિધવાની સારિયાં પુનર્લગ્નનો સિવાઈ હોય તો જ હું અપનાવું.” એક બહેને એમ લખ્યું હતું કે “પોતાના સિવાય અન્ય કોઈ પણ સાતિની વિધવા પુનર્લગ્ન કરે તો તેને અપનાવું”.

૫૬-૭ ટકા બહેનો વિધવાવિવાહની નરંગપૂમાં છે પણ ૮૩ ટકા બહેનો પુનર્લગ્ન કરેલી વિધવાને અપનાવવા તૈયાર છે. આ પેઢીમાં પુનર્લગ્ન કરેલી વિધવાને અપનાવવાનું માનસ દેવેશ મળે છે તો આવની પેઢીમાં અવશ્ય વિધવાવિવાહને દિલ્લેજન આપતું માનવ દેવેશ મળે એમ આશા રાખી શકાય.

(૧) જાતિના રીતરિવાજો, (૨) સાસરિયાનું કૃત્રંબ, સાસરિયાનો પૈસો, (૪) વરની યોગ્યતા. ઉત્તરે :—

કોઠો નં. ૭

વિધવા બહેનોની સંખ્યા	કુલ બાબતોને લક્ષમાં મહત્ત્વ આપવામાં આવ્યું હતું?
૭	જાતિના રીતરિવાજો
૫	સાસરિયાનો પૈસો
૪૮	બધી જ ચાર બાબતો
૩૬	જાતિના રિવાજો, વરની યોગ્યતા, સાસરાનું કુળ.
૨૬	વરની યોગ્યતા.

૧૧૬ બહેનોના દાખલામાં બીજી બાબતો ઉપરાંત જાતિના રિવાજોને મહત્ત્વ આપવામાં આવ્યું હતું તે બતાવે છે કે હજી જાતિના બંધને ઘેટલાં સંપત્ત છે. જેમના દાખલામાં સાસરાનું કુળ તેમજ પૈસો જોવામાં આવ્યાં હતાં તે બધી જ બહેનો જાતિમાં પરણી છે. એટલે એમના દાખલામાં પણ જાતિના રિવાજો પાળવામાં આવ્યા હતા એમ કહી શકાય. ૬૨ બહેનોના દાખલામાં પૈસાને મહત્ત્વ આપવામાં આવ્યું ન હતું. ૭૪ બહેનો ૧૩ વર્ષની વય પહેલાં પરણી હતી તેથી એમને લગ્ન વિષે માહિતી ન હોય એ સંભવિત છે. આમાં માત્ર બે જ આંતરરાષ્ટ્રીય લગ્નો છે.

“ માતાપિતા લક્ષમાં પુત્રીના મુખનો વિચાર કરે છે ? ” એવો પ્રશ્ન આ બહેનોને પૂછવામાં આવ્યો હતો. ૯૪ બહેનોએ હકારમાં ને ૪૩ બહેનોએ નકારમાં જવાબ આપ્યો હતો. બીજા વિવિધ પ્રકારના ઉત્તરો હતા. “ કોઈ વાર મુખ જુએ છે, ” માલ્યાપો મહેનત તો કરે છે, ”

“ માત્ર શિક્ષિત માળાપો જ પુત્રોના સુખનો વિચાર કરે છે. ” એક બહેને એમ લખ્યું છે કે “ લગ્નમાં પુત્રોના સુખનો વિચાર કરવા એ માળાપો માટે શક્ય જ નથી. ” આનો અર્થ એમ જ થયો કે “ હિંદુ લગ્નમાં માળાપોને ખીજ એટલી જાળવતો ધ્યાનમાં લેવાની છે કે પુત્રોના સુખ જેની મહત્વની જાગૃતિ પર ધ્યાન આપવું શક્ય જ નથી ” આ કેટલું નિઃશાળનક માનસ !

આમાથી ઘણી બહેનોનો વગ માત્ર સ્વચ્છાતિનો હતો એ જ કારણે લગ્ન કરવામાં આવ્યા હતા. જ્ઞાતિબંધનો ના હોય તો લગ્નક્ષેત્ર બહોળું બને, આ કારણે આ બહેનોને પૂછવામાં આવ્યું હતું કે “ આત્મજ્ઞાતીય લગ્નો ઇષ્ટનીય ગણાય કે નહિ ? ” ૫૦ બહેનોએ હકારમાં ને ૧૧૭ બહેનોએ નકારમાં જવાબ આપ્યો હતો. જ્યારે પૂછવામાં આવ્યું કે કોઈ કન્યા પોતાનો વગ પસંદ કરે એ ઇચ્છવા યોગ્ય ખરું કે નહિ ? ત્યારે ૧૨૦ બહેનોએ હકારમાં ને ૪૬ બહેનોએ નકારમાં જવાબ આપ્યો હતો. બાકીનાએ ઉત્તર નથી આપ્યો એ સમજી લેવાનું છે અહીં પહેલા ખીજ પ્રશ્નોના આકડા જિલટસુલટ થયા છે તો તેનો એમ અર્થ કરી શકાય કે જે ૧૨૦ બહેનોએ કન્યા પોતે વગ પસંદ કરે તે ઇચ્છવા યોગ્ય ગણ્યું છે, તેમાથી ૭૦ બહેનો કન્યાને સ્વચ્છાતિના વગ હોય તો જ પસંદ કરવાની છૂટ આપે છે. જે બહેનોએ કુટુંબની ન મતિથી આત્મજ્ઞાતીય લગ્ન કરવું એમ લખ્યું છે તે સમજાવ્યું પૂર્વક લખ્યું છે. આમ ના કરે તો હજી આપણા સમાજમાં માતાપિતા આવા લગ્ન માટે પુત્રપુત્રી સાથે સદંતર સબંધ તોડી નાખે છે. આથી ન મતિ હોય ને ધર્પણ ટાળી શકાય તો સાધુ.

આજના ગુજરાતી સમાજમાં વિધવાની સ્થિતિ :—

આજના ગુજરાતી સમાજમાં વિધવાનું ધ્યાન કેટલું છે તે વિશે વિસ્તૃત પોતે શુ ધારે છે તે અતિ મહત્વનું છે. સમાજમાં વિધવાનું ધ્યાન દેતે લાવવાની જરૂર છે કે નહીં તેનો અભ્યાસ આ અભિપ્રાય અનુસાર

આથી આ બહેનોને પૂછવામા આવ્યું હતું કે “ ગુજરાતી સમાજમા વિધવાનું સ્થાન હવે, મધ્યમ કે બીજી વ્યક્તિઓ કરતા નીચું છે ? ” ૪ બહેનો એ “ હવે છે ” એમ લખ્યું છે ૪૧ બહેનોએ “ સાધારણ ” એમ લખ્યું છે ૧૩૨ બહેનોએ “ સમાજમા અન્ય વ્યક્તિઓ કરતા નીચું એમ લખ્યું છે એક જ બહેને લખ્યું છે ” “ જો વિધવા જીવન ત્ર લોપ તો હવે, નહિ તો નીચું ” જે જવાબ મળેલ અરો સાચો છે તે આપણે સંયુક્ત કુટુંબના લાલાલાલ વગેરે જેવા સાગ્ર જેઈ ગયા પચાસ વર્ષમા નુધાગેના પ્રયાસોને કારણે તેમજ સમાજના પૌનાના પ્રગતિશીલ માનસને લઈને વિધવાનું સ્થાન સમાજમા આધારણ ઉપર આવ્યું છે પણ તેની સ્થિતિ સતોષકારક તો ન જ કહી શકાય જે ૪ બહેનોએ સ્થાન હવે ગણ્યાન્યું છે તેમણે બહુ વિચાર કરીને આ ઉત્તર લખ્યો લાગતો નથી કારણ કે આ ચારે બહેનો ગરીબ સ્થિતિની છે અને બેને તો તેમના માળાપ નશાવે છે

તે પછી પૂછવામા આવ્યું, “ જો તમે વિધવાની સામાજિક સ્થિતિ જેઈએ તેની સતોષકારક ન ગણતા હો તો નીચેમાના કયા કારણોને તે માટે જવાબદાર ગણો છો ? ”

(૧) આર્થિક પગલના, (૨) વિધવાને લગતા ખામીલયા કાયદા, (૩) ધાર્મિક માન્યતાઓ (૪) જ્ઞાતિના અને સમાજના રીતરિવાજો (૫) કન્યાગ્રેવણીનો અભાવ, (૬) સંયુક્ત કુટુંબ પ્રમા ૨૮ બહેનોએ છએ ૭ કારણોને જવાબદાર ગણ્યા છે બ્યારે ૧૧ બહેનોને એમ લાગે છે કે કન્યાગ્રેવણીનો અભાવ આ માટે જવાબદાર છે ગ્રેવણીથી કમાવાની સકિત વધે ને તેથી સ્વમાનવૃત્તિ જાગૃત થાય, સ પતિ વિધેના વિધવાને કાયદાની જાણ કરવી હોય તો તે થાય એક પણ બહેને વિધવાની અસતોષકારક સામાજિક સ્થિતિ માટે કુલુક કુટુંબની પ્રથાને એકનીને જવાબદાર નથી ગણી બીજા કારણો ભેગી આ પ્રથાને જવાબદાર ગણવામા આવી છે

બીજો પ્રશ્ન એમ પૂછવામા આવ્યો હતો કે “વિધવાનું” ધ્યાન સમાજમાં હવે લાવવામા સૌથી વધુ મદદરૂપ કોણ થઈ પડશે ? (૧) સામાજિક કાર્યકરો, (૨) સામાજિક સંસ્થાઓ, (૩) સંપત્તિને લગતા કાયદા કે (૪) વિધવા પોતે ? ”

૧૮૫માથી એક જ બહેને એમ જવાબ આપ્યો છે કે સામાજિક કાર્યકરો મદદ કરશે આનો અર્થ એમ જ થયો કે કા તો કાર્યકરો જે વ્યક્તિઓ માટે કામ કરે છે તેમનો પ્રત્યક્ષ સંપર્ક સાધતા નથી કે કા તો એમની કાર્ય સફળ કરવાની નીત પર કાઈને વિશ્વાસ નથી. ૬ બહેનોને સંસ્થાઓમા વિશ્વાસ છે. ૩૩ બહેનોને લાગે છે કે કન્યા-કેળવણી અને વિધવા બહેનોના પોતાના પ્રયાસ ભેગા થઈને મદદરૂપ નિવડે. ૧૬ બહેનો માને છે કે વિધવા પોતે જ વિધવાની સ્થિતિ સુધારી શકે. આ બહેનો પાસે પેસા, સત્તા, તક કે સ્થિતિ સુધારવાના સાધનો નથી હતા દેખીતુ છે કે એમને આ સર્વ જેમની પાસે છે એવા કાર્યકરો કરતા પોતાનામા વધારે વિશ્વાસ છે.

કાયદામાં વિધવાનું સ્થાન :—વિધવાને હંમેશા કેમ વર્તવું, કેમ સંયમી જીવન ગાળવું, કેમ પોતાનું વ્યક્તિત્વ ભૂસી નાખવું વગેરે સલાહો સતત મળે છે પણ વિધવાને કોઈ કાયદા વિષે માહિતિ નથી આવતું કે વ્યવહારમાં વિધવાનો પતિની સંપત્તિ ઉપર કેટલો હક્ક છે તે નથી જાણાવતુ આથી આ બહેનોને પૂછવામા આવ્યું હતું, “વિધવાના વારસા હક્કના કાયદા વિષે તમે જાણો છો ?” ૫૬ બહેનોએ હા પાડી હતી, ૧૦૭ બહેનોએ ના પાડી હતી, ૨૨ ઉત્તરો ના મળ્યા. આપણા દેશમા વિધવાના કાયદા વિષેના અજ્ઞાનનો લાભ સગાસંબંધી પૂરેપૂરો હિાવે છે. એક બહેન લખે કે “કાયદામાં વિધવાને પતિની સંપત્તિ પર અધિકાર છે પણ વ્યવહારમા ભાગ્યે જ તેને આ સંપત્તિ મળે છે.” ગામડામા હજી વિધવા કાયદાના જ્ઞાનના અભાવે લાચાર જીવન ગાળે છે. પતિની સંપત્તિ હોય નો પણ

ભાગ્યે જ કોઈ સાસરિયા સ્વેચ્છાએ વિધવાને તે સુપ્રત કર છે આ બહેનની સૂચના પ્રમાણે સામાજિક સંસ્થાઓએ વિધવાને કાયદાનું જ્ઞાન આપવું જોઈએ ને હુકમની સંપત્તિ મેળવવા સહાય કરવી જોઈએ. આ સૂચના વિચારવા જેવી છે.

આજે પણ ઘોડાક કુટુંબોમાં બાદ કન્યા વિધવાને ૨-૩-૪ વર્ષો, કાયની બગડીઓ, આલુપણો પહેવવાની ને આલો કન્યાની મનાઈ છે. હજી ગામડામાં ઘણી જ્ઞાતિમાં વિધવાને માથુ ચૂડાવવું પડે છે ૬૦ ટકા વસ્તી આજે પણ નિગ્રહ છે ને તેમાં આ જિવાઈ પ્રચલિત છે. વિધવાને પોતાને આ બધનો ગમે છે કે નહિ જાણવા પૂછવામાં આવ્યું હતું “આપણા સમાજમાં વિધવાથી ૨-૩-૪ વર્ષો, આલુપણો કે કાયની બગડીઓ ના પહેવાય, કોઈ કોઈ જ્ઞાતિઓમાં મુકન કરાવવું પડે છે — આ બધું તમને યોગ્ય લાગે છે ?” ૧૪૧ બહેનોને આ બધનો જરૂરી નથી લાગતા ૧૫ બહેનોને જરૂરી લાગે છે એક બહેને માત્ર વિધવા અવશ્યકનિયાજ ગણાય તે જ અયોગ્ય ગણ્યું છે એક બહેનને લાગે છે કે વિધવાના પેતાના હિત માટે આ બધનો જરૂરી છે એક બહેનને એકવાગ્નું મુકન તો જરૂરી લાગે જ છે જ્યારે બીજી એક બહેન લખે છે કે મુકન તો ન જ કરાવવું જોઈએ કાયની બગડીઓ સાધારણ રીતે સૌભાગ્યનું ચિન્હ ગણાય છે એટલે તે વિધવાએ ન પહેવવી જોઈએ એવો ઈસ્લીક બહેનોનો મત છે એક બહેને વિધવાની પોતાની ઈચ્છા પર બધું છોડી દીધું છે મુકન નહીં બહેનોને યોગ્ય લાગ્યું છે કાગણું કે તેમની ઉછેર એ પ્રકારની છે પરંતુ ૧૪૧ બહેનોને આ પ્રતિબંધો અયોગ્ય લાગે છે એટલે એમ આજ્ઞા ગણાય કે લવિષ્યમાં આવા અપમાનજનક પ્રતિબંધો નિર્મૂળ નહિ તો જોઈ તો થશે જ. વિધવા પર વૈધવ્યનો આવો = સિક્કો મારવો ” એ સમસ્ત સમાજને કલકરૂપ છે પતિ મૃત્યુ પામ્યો છે તેની પત્ની પર જાહેરાત કરતા આવા ચિન્હો, સમુજગા જાય એ જ ઈચ્છનીય છે

બ્યારે આ વિધવા બહેનોને એમ પૂછવામા આવ્યુ કે “ તમે આતરગાતિય લગ્ન વિરે શુ ધારો છો અને તમારી પુત્રીને સાતિબહાર પરણાવો ? ” ત્યારે ૩૮ બહેનોએ હા પાડી, ૨૮ બહેનોએ ના પાડી ૪ બહેનો પુત્રી નાતગહાર પગલે તો તેને ધગ્મથાથી કાઢી મૂં ને તેનુ મો પયુ કઢી ન જુએ વધારે ભાગ બહેનો આતરગાતિય લગ્નની તરફેણુમા છે તે ઓની જગૃતિનુ આવકારદાનક ચિહ્ન છે ઘણી બહેનો આમા નિ શક એરી હરો કે જેમનો વગ માન સ્વગાતિનો છે તે સિવાય માથાપે કાઈ લગ્નમા ખીલ્લુ જોયુ નહિ હોય આથી આ બહેનો પોતાની પુત્રી માટે પગસાતિનો પણ યોગ્ય પતિ ધ્રુષ્ટે તે સ્વાભાવિક છે

આ બહેનોમાથી ૭૮ પુત્રીનાળા બહેનોને પૂછવામા આવ્યુ હતુ, “ તમારી પુત્રીના લગ્ન કરતી વખતે તમે નીચેમાથી કઈ કઈ બાબતો ધ્યાનમા ગાખશો ? ”

(૧) સામગનો પેસો, (૨) વગ્નુ કુળ, (૩) સ્વગાતિનો જ વગ હોવો જોઈએ એવો આગ્રહ (૪) સાતિના રીતગિવાળે, (૫) પતિની સર્વ રીતે લાયકાત, (૬) પતિની વન, (૭) પુત્રીની પોતાની પસ દગી

એક પણ બહેને એમ નથી લખ્યુ કે પુત્રી માટે શ્રીમત વગ જોરો, કે માન જમાઈનુ કુળ જોરો કે માન સાતિના રીતગિવાળે પાળશે

કોઠો નં. ૮

ઉત્તરોના પ્રકાર

ઉત્તર આપનાર
વિવવાઓની
સંખ્યા

વગ સ્વગાતિનો હોવો જ જોઈએ	૨
સ્વગાતિનો વગ હોવો જ જોઈએ પણ ખીજ બધી	૪
રીતે લાયક હોવો જોઈએ	

ઉત્તરોના પ્રકાર

ઉત્તર આપનાર
વિધવાઓની
સંખ્યા

જમાઈની ૧૫	૧
પુત્રીની પાતાની ઇચ્છા ૫૦ હોડીશ	૧
વગની યોગ્યતા તેમ જ મન્યાની ઇચ્છા	૧૫
બધી જ સાતે સાત બાજતો (આમાની માન પાચ જ બહેનો આતજ્ઞાતિય લગ્નની પુત્રીને છૂટ આપજો.	૧૨
ખીજી બધી બાજતો ઉપગત પુત્રીની ઇચ્છાને પણ માન આપરો)	૫૬

આ ૧૮૫ બહેનોમાથી ૧૦૨ બહેનોએ લગ્ન પહેલા પતિને જોયા પણ ન, હતા અને ૧૦૭ (૪૦ ૫%) બહેનોની લગ્ન પહેલા સ મતિ પણ લેવાઈ ન હતી જ્યારે આ ૭૮ પુત્રીવાળી બહેનો પુત્રીની ઇચ્છાને લગ્નમા માન આપરો આ પગથી એમ મ્હી શકાય કે સ્ત્રીઓનું દષ્ટિબિન્દુ વિશાળ બનતું જાય છે

૧૮૫માથી ૫૧ બહેનો ૧૬ વર્ષની થઈ તે પહેલા પગણી ગઈ હતી, જ્યારે આ ૭૮માથી ૪૫ બહેનો પુત્રીને યોગ્ય શિક્ષણ આપીને પગણાવરો એક દરે આ બહેનોનું પુત્રીઓ પ્રત્યે દષ્ટિબિન્દુ આશાજનક જણાય છે

આમ આપણે પ્રશ્નોના ઉત્તરો તાગીને તેમાથી વૈધવ્ય વિશે તેમ જ વિધવાઓના અમુક સામાજિક રીતગિવાજો પ્રત્યે તથા અમુક સામાજિક રિથિતિઓ વિશે અભિપ્રાય જણાવ્યા આ અભિપ્રાયોમા રૂઢિચુસ્ત માનસ, લયગ્રસ્ત માનસ, વરોધી પ્રણાલિકાઓ સિંચાઈને જડ બની ગયેનું માનસ, પગિવર્તન નચ્છતું માનન, વગેરે અનેક પ્રકારના માનસના દર્શન થયા અમુક સંસ્કારો—જૂનવાણી કે રૂઢિચુસ્ત—મા

છિછેને માનસ પુનર્જન તેમ જ વિધવાના વસ્ત્રાલંકાર વિશે કેના પ્રત્યાધાતો ધગનીને પ્રતિકાં દે છે તે પણ જોયું પરંતુ તેમ છતાં વિધવા એક સ્વમાની વ્યક્તિ છે, સમાજમાં જિંદગી સ્થાન ધગવવા તાપ, પ્રતિધાવાળી વ્યક્તિ છે—નહિ કે હીણપ ભોગવતી, મક્તનું નામ કરનાર શુનામડી કે દુર્ભાગી અળખા—એ ખ્યાલ આપણે આ બંનેના ઉત્તરેમાથી તારી શકીએ છીએ આથી એમ આશા ગાખીશું કે પોતાને જે વસ્તુ નકતરૂપ લાગતી હાય તે ખીન્નને અરોધરૂપ ન થાય એમ ધીર ધીર યુવાન વિધવાઓ સમજરો ને આ મમજતાની નાથે નરી પેઢીની વિધવા પ્રયે માર્ક ઉદાર દષ્ટિબિન્દુ ડેળવો અને જે પેઢીઓ વચ્ચેનું ધર્મ્ય ધરો આમ થતા આપોઆપ વિધવાનું સ્થાન સમાજમાં મુવરો અને તેને ફવાર કે પગિણિત સ્ત્રી જેની જ વિધવા એક માન આપનાલાન, સ્વમાની વ્યક્તિ ગણવામાં આવશે એમ લવિધની પ્રજા માટે આપણે લવિધ લાખી શકીએ તો એમાં કાઈ અતિશયોતિ ન જ ગણાય

અ ત મા :—વૈદિક કાળથી તે આજ સુધીની વિધવાની સ્થિતિનું આપણે અવલોકન કર્યું, કાયદા, આપણી સુધગતી જતી અર્થિ ગિથિ, વધતી જતી કન્યાગ્રેવણી, પશ્ચિમની સંસ્કૃતિની અનન, સમાજ સુવાગ્કોના સદીઓના લગીચ પ્રયાસો, મ । મા ગાવીએ સમાજમાં આણેની જગતિ તેમ જ ક્રાન્તિ, ગાંધીજીની અમર નીચે જગત થયેની સ્ત્રીસન્માનની લાનના, વગેરેએ આપણા સમાજને સુનાવામાં ઘણા મહત્વનો ફાળો આપ્યો છે પણ હજી વિધવાની ગિથિ આપણા મમાં મા જોઈએ તેની સતોષકાન્ક નથી

ગણાય તો વિધવા આર્થિક બોજરૂપ તો ગણાય છે જ. કમાતી ન હોય તો વિધવા મને કમને મોટા ભાગનો ધનનો બોજને માથે લઈ લે છે, ને તેમ છતાં કુટુંબીજનોના માર્ગમાથી તે બંને તેટલી દુઃખ રહે છે— સિવાય કે તે ધનના વડીલની વિધવા હોય.

વિધવાને પણ સામાજિક અધિકારો હોય કે મળવા જોઈએ, તેને પણ લાગણીઓ હોય, આશાઓ હોય, એવા વિચાર મુદ્દા કોઈને આવતો નથી.

આજ એક સાધારણ સંયુક્ત કુટુંબમાં આપણે દૃષ્ટિપાત કરીએ. આવા કુટુંબમાં સાધારણ રીતે એક પગથિન વિધવા હોય છે. રૂઢિચુસ્ત કુટુંબમાં આની વિધવા કોઈ પણ રીતે કમાઈને કે ખીજી રીતે સ્વાવલંબી બને એ કુટુંબ માટે અત્યંત હીલુ ગણાય છે. એણે તો સગાસંબંધી સાથે ગૃહિણી દાસીની જેમ કામ કરીને રોટલા માટે ઘસડબોળા કરવો જ ગૃહી પરતુ આ વિધવા આણું લાચાર જીવન ગાળવાને બદલે પોતે કોઈ પણ ઉદ્યમ કરીને સ્વાવલંબી બનવાની ઇચ્છા વ્યક્ત કરે તો આખું કુટુંબ આ માગણી સાંભળીને આઘાત અનુભવે. કુટુંબીજનો એને સામાજિક પ્રશ્નાસિઓ અને વ્યવહારુ રૂઢિઓનો કદી પણ ભગ કંવા ના દે આર્થિક સ્વાતંત્ર્ય ભોગવતી વિધવા કુટુંબને લાજનરૂપ ગણાય.

અલબત્ત, શહેરો કગતા નાના ગામો ને ગામડામાં જ આવા સંયુક્ત કુટુંબો વધારે જોવામાં આવે છે. તે પણ ઊંચી જ્ઞાતિઓમાં મધ્યમ-વર્ગમાં જ નીચલા વર્ગમાં, નીચી જ્ઞાતિઓમાં કોઈ પણ વ્યક્તિ આર્થિક બોજરૂપ બને એ પોષાય જ નહિ એ શ્રમજીવી વર્ગમાં તો વિધવા પણ ખીજાં જોટનું જ કમાય છે અને યુવાન હોય તો પુનર્લગ્ન પણ કરે છે.

આજના સમાજમાં વિધવાની જોઈએ તેવી સતોષકાંક્ષ સ્થિતિ કેમ નથી?

સ્ત્રીના જીવનમાં લગ્ન એક મહાન પરિવર્તન આણે છે. તેની આર્થિક અને સામાજિક સ્થિતિનો આધાર લગ્ન પર છે, પરંતુ જે ક્ષણે સ્ત્રીનો પતિ મૃત્યુ પામે છે તે ક્ષણથી જ તેના જીવનમાં બધું જ બદલાઈ જાય છે. સમુદાય કુટુંબમાં તેનું ગૃહાનુકૂળતા નીચે આવી જાય છે ને તે સાધારણ રૂઢિચુસ્ત કુટુંબમાં એક મહત્ત્વ કામ કરી આપનાર, આર્થિક જોગવાઈ સ્ત્રી ગણાય છે. પતિના મૃત્યુ માટે સ્વચ્છિત્ત તેને અકાળે દોષ આપવામાં આવે છે અને તે અપશુકનિયાળ ગણાય છે. વળી બાળકો હોય તો આર્થિક જોગવાઈ વધવાથી તે અણમતતા થઈ પડે છે. તે કમ્પાસ તો સ્વતંત્ર થઈ જાય ને પુનર્લગ્ન કરે એ ભય સેવાય છે ને વિધવાને સંપત્તિ ન આપનાર સગાને ભય ગહે છે કે સ્વતંત્ર બનતા વિધવા પોતાના હક્ક માટે દાનદેસર લડીને મિલકત મેળવશે. વળી વિધવા કમ્પાસ એ ગામડામાં તો કુટુંબ માટે કલકરૂપ ગણાય છે અને તે કમ્પાસ તો ઘરમાં કામ મહત્ત્વ કરી આપનારી ઓછી થાય. જાતિમાં કુટુંબનું ખર્ચાળ જણાય આ બધા કારણોસર વિધવાને પગપર ઊભી ગહેવા સાધારણ રીતે કોઈ દેવ નથી.

હજી પણ કન્યાશ્રવણી ઘણી ઓછી છે. બાળલક્ષી હજી ચાલુ છે. ૩૫ કરોડ (૧૯૫૫) લોકોમાંથી ૧૪૫ ટકા કન્યાઓ અને ૬૦૩ ટકા કિરોરોના લગ્ન પામ્યા અને ચૌદ વર્ષની વયની વચ્ચે થયેલા છે. ૬૩ સિવાય આને માટે બીજી શિક્ષા નથી અને બાળલગ્ન પછી એક વર્ષના ગાળામાં જો ફિગિયાદ ના થાય તો તે પછી તે લગ્નને કાયદો લાગુ પડતો નથી. વૃદ્ધલગ્નો હજી પણ ચાલુ છે ને તે વિધવાની સંખ્યામાં સારો એવો વધારો કરે છે. જાતિના કડક બંધનો હજી પણ ગામડામાં ને મોટે ભાગે શહેરોમાં એટલા જ સખત છે. લગ્નલેનને સંકુચિત નાખવામાં જાતિપ્રથા સારો એવો ફાળો આપે છે. પહેગમણી, સાટા, તેખડા, ચોખડા, કન્યા તેમ જ વગવિક્રય, વગેરે ગિવાળે ચોખ્ખું વગ લેવામાં અનેક વિધો ઊભા કરે છે. જાતિના ગિવાળે ઉચ્ચ જાતિની

વિધવાને પુનર્લગ્ન કરતી અટકાવે છે. અમુક વર્તુળની અંદર ન પરણાય ને અમુક વર્તુળની બહાર ન પરણાય એવા રિવાજો લગ્નક્ષેત્રને ખૂબ જ મર્યાદિત બનાવી દે છે.

શાંતિના રીતરિવાજો પાળનારને તે સુખકર્તા કરતાં દુઃખકર્તા વધારે થઈ પડતા હોવા છતાં જૂના સીલા છેડીને નવા પાડવામાં, સમાજનો ભય, લોકભાવનો ભય, પ્રતિષ્ઠા બાવનો ભય, મનુષ્યની મર્યાદિત બુદ્ધિએ કલ્પેલા વૈરવૃત્તિ ધરાવતા ઈશ્વરનો ભય, વગેરે અનેક અકારણ ભયને લઈ ને આજે સમાજ રિવાજોનો ગુલામ થઈ પડ્યો છે. અધ્યાગતિને તાળિયે પહોંચેલા આજનો અર્ધશિક્ષિત પુરોહિત વર્ગ આ બધા ભયને ઉત્તરે છે, કે જેથી સમાજમાં પોતાનું સ્થાન જીવ્યું રહે. ભારતનો સમાજ આજે પણ “રીતરિવાજો” નામના એક મનરવી દૈત્યનો ગુલામ છે. મનુષ્યને કોઈ પણ અસાધારણ પગલું ભરવા પ્રત્યે એકંદરે અણગમો હોઈ, જડ સામાજિક રિવાજો બંધનરૂપ બને છે. બધા સામાજિક અધિકારો, ફરજો અને રીવાજો પાછળ નૈતિક ધારાઓનું ઉત્સંધન કરવાનો ભય સમાયો છે.

શહેરોમાં ને તે પણ શિક્ષિતવર્ગમાં પુનર્લગ્ન, શાંતિના રીવાજો તોડવા વગેરે બાબતોમાં થોડી પ્રગતિ થઈ છે પણ ગામડાંમાં—જ્યાં ભારતની ૯૦ ટકા વસ્તી રહેલી છે ત્યાં—જડ શાંતિરિવાજો દરેક સામાજિક કાર્ય પર વર્ચસ્વ ધરાવે છે.

સંભવ છે કે શિક્ષણથી શાંતિપ્રથાનાં બંધન ઢીલાં થશે, ભારતનો નાગરિક બુદ્ધિપ્રધાન માનસ ધરાવતો થશે, નૈતિક હિંમત તેનામાં આવશે, લાગણી-પ્રધાન માનસને શિક્ષણ બુદ્ધિપ્રધાન બનાવશે, ને માળાપ સંતાનોનાં લગ્ન સમજીવિચારીને કરશે. જે શિક્ષણથી એટલો લાભ થાય કે વ્યક્તિગત મુખને લમોમાં પ્રાધાન્ય આપવામાં આવે તો શિક્ષણે પોતાની ઉપયોગિતા પાર પાડી ગણાય, ને કન્યાના

વૈધવ્યનો સંભવ ઓછો કરવામાં શિક્ષણે પોતાનો ફાળો આપ્યો ગણાય. કેળવણી આપતી સંસ્થાઓમાં જ્ઞાતિ મર્યાદાઓ ઘણી ઓછી હોવાથી શૈક્ષણિક સંસ્થાઓ વધે તો જ્ઞાતિસભાનતા ઓછી થાય. જ્ઞાતિવિહિન સમાજના એક આદર્શ ધ્યેય તરફ આ સંસ્થાઓ મોટું પગલું ભરશે એમ આશા રાખી શકાય.

સ્ત્રી અને પુરુષ માટે નૈતિક ધોરણો એક જ હોવાં જોઈએ. સગ્ન કે પુનર્લગ્ન વ્યક્તિગત પ્રશ્ન છે. ન્યાં સુધી સમાજમાં કોઈ ને હાનિ ન પહોંચતી હોય ત્યાં સુધી વ્યક્તિને પોતાના જીવનને લાલ આપતું કોઈ પણ પગલું ભરવાનો અધિકાર છે. વિધવાને સધવા જેવો જ પહેરવાઓઢવાનો અધિકાર હોવો જોઈએ ને તેના પર વૈધવ્યનો સિલ્લો ન મરાવો જોઈએ. આપણા પોતાના દેશમાં હિન્દુ સિવાય કોઈ ધર્મમાં વિધવા માટે જીવો પહેરવેશ નથી. તેમ છતાં તે અન્ય ધર્મોની વિધવા આપણી વિધવાઓ કરતાં ઘણું અંશે સુખી છે.

પૂનામાં એક જાણીતા આધ્યાત્મિક પુરુષે ૧૯૫૪માં એક કન્યા-શાળા જોવા જવાની ના પાડી કારણ કે તે શાળાનાં મુખ્ય અધ્યાપક એક વિધવા બહેન હતાં. આ દર્શાવે છે કે વિધવા પ્રત્યે આપણે પૂર્વગ્રહ કેટલાં જાડાં મૂળ ધાલીને બેઠો છે. એક આધ્યાત્મિક ગણાતા પુરુષ વિધવા પ્રત્યે આવો તિરસ્કાર દાખવે તો સામાન્ય વ્યક્તિ પાસે તો શી જ અપેક્ષા રાખી શકાય? આવા પુરુષો એમના ભક્તોને સન્માર્ગે નહિ પણ કુમાર્ગે દોરે છે.

સ્ત્રીની સામાજિક મુક્તિની સાથોસાથ પુરુષને પણ "સ્ત્રી પોતાના કરતાં ઊતરતી વ્યક્તિ છે" એ જડ માન્યતામાંથી મુક્તિ આપવી જોઈએ. સ્ત્રીએ પોતે જ એમ માનવું જોઈએ. કે તે પુરુષ સમોવડી છે, પણ સ્ત્રી પોતે જ આજે પોતાને ઊતરતી માને છે એટલે ઉપરની માન્યતા તેના વર્ગોથી જડ થઈ ગયેલા માનસમાં ઊતરતાં વર્ગો લાગશે. આજે પણ પુત્ર જન્મના પેંડા વહેંચવામાં આવે છે, પુત્રો જન્મના નહિ.

પુનર્લગ્ન વિરુદ્ધ બંધાયેલો પૂર્વગ્રહ દૃઢ થઈ ગયો છે. આજની પવત્રાયેલી સમાજગ્યનામા પણ રોજિંદા જીવનમાં મગવડ પડે ત્યારે સોડા ધર્મશાસ્ત્રોની ઓથ લેતા અચકાતા નથી. છે'પુ' ધર્મશાસ્ત્ર લખાયાને એક હજાર વર્ષ થઈ ગયા તોપણ ! નિયોગ, બાર પ્રકારના પુનો, વગેરે અનેક શાસ્ત્રોની પ્રથાઓને આપણે તિલાંજલી આપી છે, તો પછી પુનર્લગ્ન, જેના પર માત્ર એકાદ બે શાસ્ત્રોજ પ્રતિબંધ મૂકે છે તેને તિગ્રહૃત પ્રથા ગણવામાં માન જડ માનસના જ દર્શન થાય છે. રીતગિવાજો કાળની સાથે બદલાવા જ જોઈએ. વિધવાપુનર્લગ્ન પર પ્રતિબંધ કોઈ પણ સમાજના હિતમાં નથી જ. એને પ્રતિધાતું પ્રતીક ગણવું ઉચ્ચ જ્ઞાતિઓ છોડી દે એ જ ઇષ્ટ છે. જે સમાજ ૬૦ વર્ષના વૃદ્ધનું કોમળ કન્યા સાથે લગ્ન અપનાવે છે તેને વિધવાવિવાહ પર પ્રતિબંધ મૂકવાનો કોઈ પણ અધિકાર નથી. ભારતમાં આજે ૩૦,૦૦,૦૦૦ કિંગ્ડોમે ને ૬૨,૦૦,૦૦૦ કન્યાઓ ૫ ને ૧૪ વર્ષની વચ્ચે પગેલા છે. આજે પણ ૫ અને ૧૪ વર્ષની વચ્ચે ૧,૪૦,૦૦૦ વિધવાઓ ભારતમાં છે. આ બાળકોઓને ફગવ્યાત વંધવ્ય પળાવવાથી સમાજનું નૈતિક ધોગણ જીવું નહિ જાય. આ વિધવાઓની જાતિય ઇચ્છાઓ દબાવી દેવાથી તેનું ઉર્ધ્વાકરણ નહિ થાય. એ તો વિકૃત સ્વરૂપ જ ધારણ કરશે. નીતિને માર્ગેથી વિધવા ચલિત થાય તો સમાજે તેને ઉદાર દિલે માફ કરવી જોઈએ. આર્થિક લાચારીથી ઘણી વિધવાઓ અનીતિને માર્ગે વિચરીને અતે વેસ્થાગૃહોમાં પહોંચે છે. આ સ્થિતિ કોઈ પણ સમાજ માટે કલહકર છે. વિધવા અને વેસ્થા એ આપણા સમાજના આજે અસ્તિત્વ ધરાવતા નીતિના અક્ષય ખ્યાલોના બે પાસા છે. વેસ્થા પુરુષને આકર્ષવા દરેક પ્રકારનાં વસ્ત્રાભુષણ ધારણ કરે છે જ્યારે વિધવા જૂલેચુકે કોઈ પણ પુરુષને આકર્ષે નહિ માટે તેના સર્વ વસ્ત્રાલંકાર ઉતારી લેવામાં આવે છે

વિધવા એક માટીના ગોળા જેવી ગણાય છે. કુટુંબીજનો તેનો મન

ફાવે તેમ ઘાટ ધડે છે; એને પોતાને કાંઈ વ્યક્તિત્વ નેવું હોવું જ ના નોઈએ એની માન્યતા સેવવામા આવે છે.

ચીની લેખક લિન યુ ટેન્ગ વિધવા માટે કહે છે, “ નિંદા કુધથી કોઈ એકલદોકલ વિધવાના ધનને આગળે અડા જમાનીને બેસે છે. જ્યારે પણ વિધવાની શેરી કે ગામના લોકોને ફૂંસદ મળે છે ત્યારે જીસને હલાવવા માટે કાંઈ સામગ્રી મળતો જ એવો નિશ્ચય પહેલેથી કરીને વિધવાના ધનની અદૃશ્ય ચાલી ગયું છે તે જોવા બધા તરત અંદર નજર કરે છે. સ્ત્રી જ્યારે વિધવા થાય ત્યારે એને માટે ઉત્તમ માર્ગ એ જ છે કે મોઢાકીને આખો દિવસ રોયા કરવું. કાગળ કે જે ફાણે તેના આસુ સુકાય છે તે જ ફાણે તરત જ તે આનંદમા છે એની શકા સર્વને થાય છે અને પછી તેનો અર્થ એમ જ કરવામા આવે છે કે તે સર્વ વાતે સુખી છે ને અન્ય લોકોની જેમ આનંદી ને સુખમય જીવન ગાળે છે. વિધવા કાંઈ પણ ખાય જ નહિ તે જ ઉચિત છે કાગળ કે કોઈ પણ પ્રકારના ખાટા કે તીખા ખોરાક માટે તે જગપણુ રુચિ બતાવે છે કે તરત તે મર્હવતી છે એવું અનુમાન કરવામા આવે છે.”

૧૯૫૬ પછી હવે કાયદા પ્રમાણે વિધવાને પતિની સંપત્તિ પર સંપૂર્ણ અધિકાર મળ્યો છે, જે એક સ્તુત્ય પગલું ગણાય વ્યવહારમા આ કાયદા પ્રમાણે વિધવાને પતિની સંપત્તિ મળને એમ આશા આપણે ગંજીએ.

વિધવાને ફસાવનાર પુરુષોનો આજે સમાજમા તોટો નથી. ચસરો કે નેહ કે બનેલી પણ આવું અધમ કૃત્ય કરે છે. વિધવાને પૈસા ખાતર વેચી દેનાર સગા પણ છે. વિધવા હજી પણ મોટે ભાગે સંયુક્ત કુટુંબોમા ત્રાસમય ને લાચાર જીવન ગાળે છે. ફરજિયાત વૈધવ્ય, કાંઈ ને આકરા સંયમવાળું જીવન, યુવાન વિધવાને હજી પણ જીવવું પડે છે. અંતરથી તે સંયમી ધાય છે કે નહિ તે જોવાનો કોઈ શ્રમ હાવતુ

નથી. સંસારના સર્વ લહાવાંથી તેને વંચિત રાખીને સદૃશ્યે તેનામાં સૌચવામાં આવે છે. માત્ર સમાજ જેને વિધવા માટે જ “પાપ” ગણે છે તે “પાપ”માં પડવાની તેની સર્વ તકો લઈ લેવામાં આવે છે એટલું જ.

૧૮૫૬નો વિધવાવિવાહનો કાયદો અમલમાં વધુ ને વધુ મુકાવો બોધે. સમાજના માનસનું પ્રગતિકારક ઘડતર ઘડ્યા સિવાય દાઈ પણ કાયદો માત્ર ઢોઢી બેસાડવાથી સમાજની પ્રગતિ થવાની નથી. કાયદો ઘડાયા પછી પણ જનકલ્યાણના હિતાયે તેને અમલમાં મૂકવા માટેનું આખા સમાજનું માનસ ઘડવાનું મહત્વનું કાર્ય આજના શિક્ષિત સામાજિક કાર્યકરો કરશે એવી આપણે એમની પાસેથી અપેક્ષા રાખીએ તો તે વધારે પડતું ન ગણાય. આજે ગામડાંમાં કોઈ પણ ઉચ્ચ જ્ઞાતિની બાળવિધવા પુનર્લગ્ન નથી કરતી તેમ જ જે જ્ઞાતિઓમાં વિધવા-વિવાહની છૂટ નથી તે જ્ઞાતિઓમાં લાગ્યે જ વિધવા પુનર્લગ્ન કરે છે. પુનર્લગ્ન એ દાઈ પણ પ્રકારનું અનીતિમય પગલું નથી કે ધર્મ વિરુદ્ધનું કાર્ય નથી એ પ્રગતે સમજાવવાની આવશ્યકતા ધણી મોટી છે.

કન્યાકેળવણી વિધવાની આધ્યાત્મિક ઉન્નતિ તેમ જ આર્થિક પ્રગતિમાં ધણો મહત્વનો ફાળો આપે છે. શિક્ષિત હશે તો જ વિધવા સંપત્તિનો અર્થ સમજશે અને પતિની સંપત્તિ ગેરવસ્તે ન જાય તેની તકેદારી રાખવામાં શક્ષણ જ સહાય કરશે. સામાજિક સંસ્થાઓમાં કાયદાનું જ્ઞાન સ્ત્રીઓને આપવું અવશ્યક છે જેથી વિધવા બનતાં સ્ત્રીની સંપત્તિ સગાંવહાલાં ઉચાપત ન કરી જાય.

વિધવા માટે ગૃહછેલોગ કેન્દ્રો હોવાં બોધે જ્યાં વણવાનું, કાંતવાનું, પરિચારિકા તેમ જ શિક્ષિકા માટેની તાલીમ, અથાણાં, પાપડ બનાવવાનું વગેરે વિધવાને શીખવવાની સગવડ હોય. આર્થિક સ્થિતિ સારી હોય તો વિધવા અનીતિને માર્ગે જતી અટકશે.

અને કોઈ એક કાગળ જવાબદાર નથી એમ હવે આપણને સમજાય છે. બુદ્ધે બુદ્ધે મમયે, બુદ્ધબુદ્ધ સામાજિક કાર્યકરોએ બુદ્ધ બુદ્ધ નામાજિક કાગળો. પણ ભાગ મૂકીને તેમને નિર્મૂળ કંવાના પ્રયત્નો કર્યા. ગમમોટન રેયે સતીની પ્રથા, ઈશ્વરચંદ્ર વિદ્યાસાગરે વિધવાવિવાહ પ્રતિપદ્ય, તો કોઈએ બાળતળો, તો કોઈએ વળી સાતિપ્રથાના કડક બંધનો એમ બુદ્ધ બુદ્ધ સામાજિક અનિષ્ટો નિનાગવા કર્યો. કસી પણ તેમ છતાં આજે ભારતમાં બાળ કરીને હિંદુ ગણતરી સાતિઓમાં વિધવાની સ્થિતિ સતોષકરક તો ન જ કહી શકાય. સાતિના કડક બંધનો, સાગડા કાયદાનો હોય એક થતો ભગ, કન્યાગ્રેયવણી પ્રત્યે દર્શાવાતી ઉપસીનના, શ્રી માટે કમાવાની તકનો અભાવ, વિધવા પુનર્લગ્ન પ્રત્યેનો હિંદુ સાતિઓનો પૂર્વગ્રહ, આપણા સ્ત્રી અને પુરુષ માટેના બેવડા નૈતિક ધોરણો, શાસ્ત્રોમાં ગેળી અધ-અદા, ગરીબાઈ, અજ્ઞાન, વગેરે અનેક કાન્ડો આજે વિધવાની ઠરુણ દશા માટે જવાબદાર છે. આ બધા કાગળો અદર અદર સકળાયેલા છે તે એક પછી એક હાથ ધરવા કે બધા જ સામટા હાથ ધરવા તે પ્રશ્ન આજના સામાજિક કાર્યકરો તેમ જ સરકારે નિવારણ કરવું પડે.

બ્રૂન્ડેન્સેલ કહે છે તેમ, “આપણા આજના નૈતિક ધોરણોનું વિવેચન કરવામાં બે વસ્તુઓ પણ મુખ્ય ભાગ દેવાતી છે એક તર્ક વહેમો અને અધ-અદા જનતાના માનસમાંથી નિર્મૂળ કરવાના છે બન્યારે બીજી તર્ક જૂની પ્રણાલિકાઓને તિલાંજલી આપીને નવા વિચારોને અપનાવતું માનસ સ્વીકારવાનું છે.”

શુદ્ધિપત્ર

પૃષ્ઠાંક	પંક્તિ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૨	૧૮	પુત્રી	પુત્ર
૩	૨	‘ વશપૂર્વા ’	‘ પરાપૂર્વા ’
૬	૨૦	ચિહ્ના	ચિહ્નો
૭	૧	ગો.ભિ.લ.	ગોભિલ
૧૦	૩	એક ટાણું	એક-ટાણું
૧૧	૪	આસરે	આશરે
૧૪	૧૧	પુત્રોને	પુત્રીને
૧૬	૧૬	વંશવેલા	વંશવેલો
૧૭	૪	પુનરુથાન	પુનરુત્થાન
૧૯	૮	વચ્ચે	વચ્ચે
૧૯	૯	પુત્રી	પુત્રીને
૨૦	૧૫	પતિની...	પતિની પત્નીને
૨૧	૬	સંપત્તિના	સંપત્તિનો
૨૧	૯	પુરુષ	પુરુષ
૨૧	૧૫	શુર	શુરુ
૨૩	૨૧	ગાત્રમ	ગૌત્રમ
૨૭	૧૧	જીવનનો	જીવવાનો
૨૯	૭	ઝૂંપડી	ઝૂંપડી
૩૪	૨૨	લોકોની...	લોકોની સદાવ્રજાતિ

પૃષ્ઠાંક	પંક્તિ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૪૨	૨૫	પાસે	વધારા
૪૪	૭	અથયે	આથયે
૫૧	૨૩	ફોઈ સામુ	ફોઈ સામુજી
૫૨	૧૯	સમાજને	સમાજ અને
૫૭	૨	અનાવશ્યકતા	આવશ્યકતા
૬૭	૨૫	સ્વોપાગિત	સ્વોપાગિત
૮૬	૧૫	ક્ષારકર્મ	ક્ષૌરકર્મ
૮૭	૨૦	દીક્ષીને	દિક્ષી અને
૯૯	ફૂટનોટ	ત્રીવેદી	ત્રિવેદી
૧૦૧	૧૨	વિરુદ્ધ	વિરુદ્ધ
૧૦૮	૨૧	મળ્યાતી	મળ્યતી
૧૦૯	૮	પરણવું	પરણવું
૧૧૫	૧૨	આસુ	આંસુ
૧૧૭	૧૭	પૂરૂ	પૂરું